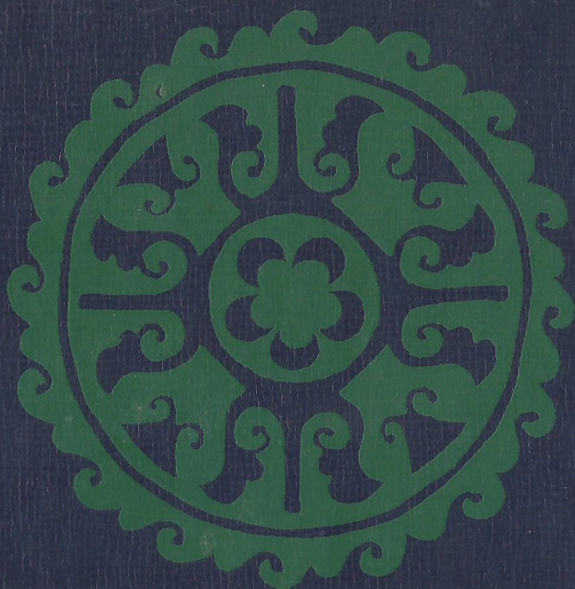
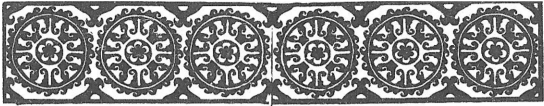

Садріддін
Аїні

СМЕРТЬ
ЛИХВАРЯ

Садріддін
Аїні

СМЕРТЬ
ЛИХВАРЯ

ПОВІСТІ

З таджицької

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1978

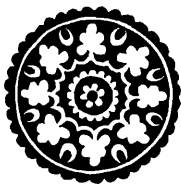
До книги входять чотири повісті видатного таджицького письменника Садриддіна Айні (1878—1954), в яких зображено життя і побут у дореволюційній Середній Азії.

Письменник показує систему виховання дітей, які, провчившись у школі, залишались неписьменними («Школа»); жорстокість експлуататорів, лицемірство духовенства («Бухарські карти»). У повісті «Смерть лихваря» показано, як морально спотворює людину жадібність. «Одіна» — хвилююча розповідь про таджика-бідняка, якого усе життя визискували й утискували баї, судді та їхні прихвосні.

Переклад А. П. Могили
і А. Я. Сенкевича

Перекладено за виданням
С. Айні.
Смерть ростовщика.
Повести.
Таджикгосиздат,
Сталинабад, 1952.

Школа

I

Мені було майже шість років, коли батько відвів мене до школи при кишлачній мечеті. Мати сказала:

— Тобі було чотири роки, чотири місяці, чотири тижні і чотири дні, коли ми послали тебе віднести до школи вчителеві піднос з угощенням. Але ти був ще такий малий, що серце краялося від жалю до тебе, і ми залишили тебе вдома бавитися і рости. А тепер учися і наздоганяй своїх однолітків: вони з чотирьох років навчаються в школі.

Ці материнські напучення схвилювали мене, і я вирішив скоріше вчитися, наздогнати своїх однолітків, і навіть випередити їх.

Проте школа погасила полум'я мого запалу і старанності.

Я прийшов до школи.

Я не побачив там ні того простору, ні світла, ні тиші, до яких звик у нас вдома в чотиривіконній кімнаті. Тут була тісна кімната з двома дверима; вхідні, одностулкові, замикались під час холодів; другі, маленькі дверцята — заввишки три чверті аршина і пів-аршина завширшки — наш учитель заліпив папером. Папір, щоб зробити його водонепроникним на випадок снігу чи дощу, вчитель змастив олією. До олії липла вся

пилюка з вулиці, папір став брудним і чорним, як засмальцьована, задимлена ганчірка, якою накривають казан, коли варять плов. Папір цей був такого ж кольору, як зморщене обличчя нашого вчителя. Ясно, що через ці двері в кімнату попадало мало світла. Під самою стелею з обох боків кімнати було по двоє віконць, завширшки з пів-аршина, але світло, яке проникало крізь них, не попадало до кімнати, а освітлювало тільки верх протилежної стіни.

Школа, вся площа якої була всього шістнадцять квадратних аршинів,— чотири на чотири,— поділялася на дев'ять частин колодами, покладеними одна на одну так, що вона мала вигляд дев'яти окремих стійл.

У стійлі на чільному місці, біля дверей, сидів учитель, а в інших, обличчям один до одного, по обидва боки колод сиділи учні.

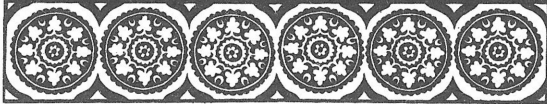
Я вже не пам'ятаю, скільки в нас було тоді учнів. Знаю тільки, що діти з нашого селища збиралися сюди від чотирьох до дванадцяти років, а селище наше, як говорили, мало тоді триста дворів. Крім того, в нашому селищі жили ходжі¹, і воно вважалося благословенним, тому деякі побожні жителі навколишніх сіл віддавали своїх дітей не в місцеві школи, а до нас.

Я і досі пам'ятаю, що ця школа здалась мені схожою на наш тісний курник, в якому мати саджала курей на яйця і в якому, бувало, ночували квочки з курчатами, прикриваючи курчат своїми крильми. Різниця була в тому, що курчата пищали приємними писклявими голосками, а гучні крики дітей могли оглушити хоч кого.

Я зайшов до школи.

За мною мій батько ніс загорнене в хустину блюдо з ізюмом і маленькими смачними коржиками. Учитель розгорнув хустину, і, розламавши одного коржика, шматочок з'їв сам, і запропонував батькові. Батько теж з'їв шматочок. Учитель взяв ще одного коржика, покришив його

¹Ходжі — особи, які ходили на прощу до Мекки.

так дрібно, ніби збирався годувати курей, і ки-
нув крихти прямо на дітей. У школі зчинилася
страшенна колотнеча: учні рвали один на од-
ному одяг, дряпали обличчя, тицями пальцями
в очі. Крики, зойки, стогін, зітхання і плач, зда-
валося, ладні були підняти покрівлю в повітря.
Все це сталося через крихти хліба, які вчитель
дарував учням з мого приношення.

Учитель не лишився байдужим до цього гар-
мидеру. За його спиною біля стіни стояло кілька
коротких і довгих палиць та лозин. Взявши одну
палицю, довжиною приблизно аршин з п'ять,
так, що кінець її досягав протилежного кутка,
він почав бити нею по головах дітей підряд,
без розбору. Діти припишкли, припинили бійку
і дружно заголосили:

— Учителю любий, простіть!

Цей зойк, вилетівши одночасно з усіх горля-
нок, знявся до неба.

Я не стримався і заплакав разом з іншими.
Батько, втішаючи мене, обіцяв подарувати мені
ослика, якщо я буду добре вчитися. Учитель,
підтримуючи батька, сказав:

— Я кожного базарного дня приноситиму тобі
по грудці цукру.

Слова батька не могли примирити мене з цією
кімнатою, збудованою, здавалося, тільки для того,
щоб мучити в ній дітей, але обіцянка вчителя,
який, мов той кат, мордував інших, а мені по-
обіцяв цукор, заспокоїла моє серце. Я понаді-
явся, що мене він бити не буде, але все ж не
зводив очей з його палиць, а особливо з тієї,
яка діставала до найвіддаленішого кутка, від
якої нікуди не можна було сховатися.

Діти вгамувалися. Вчитель поклав перед собою
дощечку, щось довго писав на ній, а потім по-
казав батькові. Але батько мій не з усім пого-
дився. Спочатку вчитель заговорив, не вдуму-
ючись у слова мого батька; але батько заспере-
чався і, нарешті, переміг,— учитель кинув перед
ним дощечку:

— Виправляйте самі!

Батько витяг з кишені ножичок, зішкрябав частинку написаного вчителем і написав сам.

З того дня батько здавався мені дуже, дуже розумним; я вирішив, що він ученіший і сильніший за самого вчителя, якого я вважав найсильнішою людиною в нашій селищі.

Це підбадьорило мене, і я подумав, що, коли учителеві спаде на думку бити мене, я поскаржуся батькові, і він прийде, і поб'є самого вчителя. В учителя є палиця, але ж і в мого батька є палиця, якою він поганяє волів під час оранки і якої бояться навіть воли, незважаючи на те, що вони великі. Учитель же, малосилий, худий, помре, певно, від одного удару.

Тим часом учитель поставив мене на коліна перед собою, поклав дощечку на колоду, яка відділяла одне стійло від другого, і примусив говорити «аузу біллах» і «бісміллах». Батько мій давно навчив мене цього, я, не соромлячись, сказав усе це, і язик мій не заплітався. Вчитель був задоволений. Мені здавалося, що інші діти дивляться на мене з заздністю. Не підводячи голів, боячись палиці вчителя, вони вказували на мене один одному пальцями, притуляючи їх до правого ока. Мені здавалося, що вони обов'язково виколють мені очі пальцями, коли залишаться зі мною віч-на-віч.

Учитель прочитав молитву, діти приєдналися до нього, вимовляючи: «Амінь». Так закінчилася церемонія мого прийому до школи. Батько пішов додому, а я залишився сам у цьому жахливому місці.

II

Коли батько пішов, учитель посадив мене ближче до себе і наказав одному із старших учнів зайнятися мною. Той, примушуючи мене дивитися на дощечку, вимовляв:

— Аліф, бе, те, се.

Я, наслідуючи його, повторив ці слова, що були назвами букв. Коли я навчився їх вимовляти, старший учень пішов до інших дітей і почав учити їх. Діти називали його халіфа.

Після цього вчитель вийшов з кімнати. У школі одразу почалися витівки. Спочатку діти, залишивши місця, кинулися боротися один з одним; сильніші валили на землю і били слабших. Так минуло півгодини, потім халіфа встав зі свого місця і, взявши довгу палицю, почав бити всіх дітей підряд. Переляканий, я хотів утекти, але це було неможливо. Двері були замкнені зсередини ланцюгом і в клямку просунута палиця, так що шестирічним малюкам, подібним до мене, не можна було ні ввійти, ні вийти. Після слів халіфи: «Сядь на місце, а то поб'ю!» я повернувся, сів на своє місце і, похнюпивши голову, крадькома дивився на халіфу.

Коли діти посідали на свої місця, халіфа, не випускаючи з рук довгої палиці, встав і крикнув:

— Хлопці, тепер стрільба з лука!

Як тільки пролунали ці слова, всі закричали:

— Стрільба з лука! Стрільба з лука! Стрільба з лука!

З голосними криками хлопці заходилися висмикувати соломинки із циновок, якими застиляли підлогу і які правила тут за килими і паласи; з своєї кишені кожний діставав довгий мотузок, згинав соломинку подібно до лука і прив'язував мотузок до її кінців. Так утворювався маленький солом'яний лук. Після цього, тримаючи його, як справжній, вони приставляли до мотузка другу соломинку, натягували лучок, соломинка летіла, ніби стріла, і влучала в ціль.

Дітвора збилася в купу, і кожний стріляв у свого супротивника стрілою із солом'яного лука, цілячись у лоб, у ніс, у очі. Після битви сам на сам, халіфа знову підняв свою палицю і, лупцюючи підряд всіх дітей, закричав:

— Тепер будемо воювати рядами!

Він поділив усіх дітей, великих і маленьких, на дві рівні групи, поставив їх у протилежних кінцях кімнати, вишикував у два ряди — маленьких ззаду, а більших спереду — і, стоячи біля стіни поміж рядами, скомандував:

— Стріляйте!

Луки передніх рядів почали стріляти. Солом'яні стріли залп за залпом вилітали із солом'яних луків. Задні ряди висмикували нові соломинки із циновок, готували з них стріли і передавали тим, що стояли в передньому ряді.

Тим часом одна із стріл, долетівши до протилежного ряду, влучила комусь в око. Голосячи і кричачи: «Ой, око!» потерпілий упав на землю. Його товариші, вмить розлютувавшись, схопили з землі драні старі циновки і закидали ними своїх супротивників. Ті так само схопили циновки і теж почали кидати їх на голови нападаючих. Вся кімната наповнилася соломою, що кружляла в повітрі, здійнялася непроглядна курява. Я, боячись потрапити хлопцям під ноги, забіг у стійло вчителя і притулився до стіни, як покараний під час гри у фарби.

Бій тривав далі. В цей час затарабанили у двері, і потім хтось почав несамовито грюкати в них ногами. Я думав, що двері в ту ж мить впадуть.

Хлопці, зачувши грюкіт, як мишенята від кішки, шмигнули по своїх місцях і намагалися притаїтися за колодами. Але колоди не були настільки високими, щоб заховати дітей. Посхилявши вниз голови, діти ховали за колоди свої обличчя, в той час, як спини і зади високо здіймалися над колодами.

А грюкіт у двері не припинявся. Ніхто не наважувався відчинити двері. Лише коли все стихло, халіфа підійшов до дверей і відчинив їх. Біля дверей стояв чоловік, у якого від страшного гніву брови, борода і вуси стали дибом, вирячені очі майже вилазили з орбіт. Це був учи-

тель. Він вихопив у халіфи свою учительську палицю.

Як тільки палиця опинилася в руках учителя, халіфа, подібно до собаки, якого застали в чужому садку, голосячи, забігав по кімнаті. Проте довга палиця добре діставала у всі кутки і з розмаху біла по голові халіфи.

Трохи зігнавши цим свій гнів, учитель сів, і, помітивши мене біля стінки, послав на місце; він не зачепив мене.

Потім, знову піднявши довгу палицю, він почав бити дітей, які все ще сиділи з похнюпленими головами. За кожним помахом палиці п'ятнадцять-двадцять дітей потрапляли під удари. Вони благали:

— Простіть!

Учитель наказав:

— Читайте!

Діти, потираючи побиті спини, підвели голови і, крадькома поглядаючи на вчителя, схилилися над книжками і дощечками,— і вже не знаю, що вони там читали, голосно вигукуючи. Я теж, наслідуючи їх, втупився в свою дощечку і кричав:

— Аліф, бе, те, се!

Тоді вчитель підізвав халіфу. Забувши про те, що його щойно побили, халіфа квапливо підійшов до вчителя без всякого страху і збентеження. Я здивувався сміливості халіфи, і мені самому захотілося стати таким же безстрашним. Але якби я і став безстрашним і якби вчителеві спало на думку мене бити, я не тікав би від нього, як цей халіфа, а вихопив би палицю і сам ударив би цього учителя по голові! Ой як тяжко від того, що я такий малий і що в серці моєму так багато страху!

Учитель запитав халіфу:

— Хто затіяв тут гармидер і бійку?

Халіфа швидко назвав імена десяти чи дванадцяти дітей.

Всі припинили читання, завмерли, прислухались, кого халіфа викаже учителеві. Однак учи-

тель порушив тишу і, піднявши свою довгу палицю, почав лупцювати дітей по головах. Діти хором взялися за свої звичайні вигуки, які називалися читанням, але кожен нишком поглядав на вчителя.

Учитель крикнув:

— Мовчати!..

Діти вмиль замовкли.

Учитель викликав одного за одним тих десять чи дванадцять учнів, яких назвав халіфа.

Якщо вчитель помилково називав не того, халіфа виправляв учителя:

— Ні, ні, не цей, отой!

— Замкни двері! — звелів учитель халіфі.

Халіфа замкнув входні двері на ланцюг і вставив у клямку палицю.

— Візьми фалак! ¹ — звелів учитель.

Халіфа, зайшовши за спину учителя, зняв трохи зігнуту палицю, яка висіла на стіні; до обох кінців її був прив'язаний мотузок.

Я й раніше чув про фалак, але ще ніколи не бачив цієї поганої штуки; тепер побачив.

— Ахмад, ще будеш бешкетувати? — закричав учитель на одного з хлопців.

— Пане, любий! Простіть! Я не бешкетував! — заголосив Ахмад.

Але вчитель не зважив на ці стогони, голосіння, вибачення та благання і наказав дітям, які стояли обабіч Ахмада:

— Валіть!

Діти повалили його, і, не чекаючи другого наказу, обкрутили Ахмадові ноги мотузком від фалака, і закрутили фалак так, що мотузок мало не перерізав бідоласі ноги. Ахмад заголосив:

— Ой, помираю! Ой, ноги!

Всі, урвавши читання, зі страхом і тремтінням дивились на Ахмада, але вчитель примусив їх

¹ Ф а л а к — палиця з двома петлями, яка служила для покарання учнів.

теж заголосити, опустивши на їхні голови свою довгу палицю. Всі знову почали читати вголос.

Учитель вибрав двохаршинну лозину з тих, що стояли позад нього, і вручив її халіфі.

— Бий!

Халіфа вдарив по Ахмадових п'ятах, закручених у фалак і піднятих догори.

Важко було слухати голосіння Ахмада, хоч воно й зливалося з криком учнів, які дуже голосно читали. Кожен, хто проходив вулицями, міг думати, що це діти читають вголос.

Халіфа бив по п'ятах Ахмада доти, аж поки з розсічених місць не засочилася кров, поки не почервоніла лозина.

Учитель, побачивши закривавлену лозину, сказав:

— Досить.

Розв'язали фалак, і Ахмад, погрозливо взявшись за підборіддя, люто подивився на халіфу.

— Візьміть Мухаммеда,— знову звелів учитель.

І Мухаммеда повалили, як і Ахмада. Наділи йому на ноги фалак і закрутили. Халіфа побив і його п'яти до крові. Так були відшмагані десять-дванадцять дітей, яких викликав учитель.

Мені було нестерпно жаль їх,— адже ніхто з них не відзначився під час гри, все затіяв сам халіфа і сам же звів на них наклеп перед учителем. Мені хотілося сказати йому про це, але я боявся халіфи. Проте моє співчуття до побитих і мій гнів до халіфи швидко минули.

Учитель глянув на халіфу і сказав:

— Я знаю, що всі витівки починаєш ти сам.

І, глянувши на побитих дітей, які від болю переступали з ноги на ногу, сказав:

— Кладіть його!

Діти тільки й чекали цих слів, повалили халіфу, наділи йому на ноги фалак і закрутили.

Халіфа голосив:

— У мене ноги вже поперерізані, не зтягуйте так міцно!

Та його не слухали.

Учитель, давши одному з учнів лозину, звелів бити. Учень заходився лупцювати халіфу по п'ятах, а інші закручували фалак ще міцніше. Халіфа голосив:

— Бийте, як хочете, ой, тільки не затягуйте так фалак.

Однак ті затягували ще міцніше.

Після того, як учень, що тримав у руках палицю, ударив кілька разів халіфу по п'ятах, учитель глянув на іншого з покараних і сказав:

— Тепер ти візьми лозину. Хай борг не залишається несплаченим до страшного суду.

Взявши лозину із рук першого, другий почав бити ще дужче.

Так один за одним всі, хто скуштував лозини халіфи, взяли з нього свій борг з процентами.

— Тепер досить,— сказав учитель.

Хлопчик перестав бити, але ті, що тримали фалак, все ще не відпускали халіфу.

Учитель запитав:

— Хіба ваші серця ще не охололи?

— Солі! — сказав один із них.

— Згоден! — кивнув учитель.

Він пошукав у своїх кишенях, потім під матрациком, на якому сидів, і сказав:

— У мене немає. У кого є сіль?

Всі побиті почали нишпорити по своїх кишенях. У двох знайшлася товчена сіль, зав'язана в ганчірочку.

— Сипте! — сказав учитель.

На потріскані й закривавлені п'яти халіфи насипали дрібної солі і втерли її пальцями.

Халіфа ревів тепер, як бугай:

— Відпустіть! — сказав учитель.

Діти розкрутили фалак і звільнили ноги халіфи від мотузків. Витираючи рукавом заплакані очі, шкутильгаючи, халіфа поплентався на своє місце і сів.

А діти продовжували вголос читати урок.

Учитель, піднявши свою довгу палицю і пройшовшись нею по спинах і шиях дітей, крикнув:

— Досить!

Діти замовкли. Учитель сказав:

— Завтра кожен принесіть по вісім пулів¹ за циновки, сьогодні ви всі циновки пошматували.

Всі голосно закричали:

— Принесемо, принесемо!

— Ви вільні! — сказав учитель, даючи цим зрозуміти, що навчання в школі закінчилося.

Діти, ніби зграйка горобців, сполоханих яструбом, схопилися разом зі своїх місць і кинулися до дверей. Двері були ще замкнені. Халіфа, обережно підвівшись зі свого місця, шкутильгаючи, підійшов до дверей, відчинив їх, вийшов спочатку сам, а за ним й інші, штовхаючи один одного. Я вийшов останній. Всі скупчилися біля школи. Халіфа подивився на них і сказав:

— Вітаю вас.

— І вас вітаємо, — спроквола і голосно відповіли йому.

Діти порозбігалися врзнобіч. Але відшмагані разом з халіфою звернули у вуличку поза школою, куди йшла дорога і до нашого будинку. Халіфа сказав:

— Завтра — гра в кульки і бій перепелів. Отже, будьте готові.

На сьогодні кінець! У своєму житті я зазнав два звільнення: одне — в 1917 році, коли мені було сорок два роки і мене звільнили із емірської катівні після того, як я одержав сімдесят п'ять ударів палицею; друге — коли мені було шість років і коли я звільнився від навчання в школі. Обидва ці звільнення для мене були одне від одного кращим.

III

Я повернувся додому і, побачивши матір, заплакав. Мати запитала:

— Що з тобою? Чому ти плачеш?

Я нічого не міг їй сказати.

Нарешті з'явився батько. Він суворо запитав:

¹ Пул — дрібна монета, чверть копійки.

— Зараз же скажи, що сталося! А то я тобі відріжу вуха!

Я, задихаючись від ридання, схлипуючи, сказав:

— Діти побилися між собою.

— Якщо вони билися один з одним, то що тобі? — сказав батько. — Якщо ти там ні з ким не бився і ніхто тебе не лаяв, чого ж плакати.

— Домулло їх побив.

Учні називали учителя домулло, і я теж, наслідуючи їх, вперше вимовив це слово.

— І добре зробив: забіяк завжди б'ють.

— Я не піду до школи.

— Це погано, — суворо сказав батько і, помовчавши, запитав: — Чому не підеш?

— Домулло і мене поб'є.

— Не наважиться. Якщо він тебе зачепить, я йому відріжу вуха.

Батько дістав з кишені свій ножичок, показав мені і сказав:

— Оцим! — і ще раз повторив: — Якщо домулло тебе вдарить, оцим ножем я відріжу йому вуха.

Я дуже зрадив цій обіцянці і, уявивши собі ненависного учителя з відрізнаними вухами, подумав: «А добре було б, якби він мене вдарив. Хоч раз. Я поскаржуся батькові, він відріже учителеві вуха, а я подивлюся, який він буде без вух!»

Проте я все-таки побоювався, бо досі ніколи ще не куштував доброї палиці, і коли уявив собі палицю вчителя на своїх п'ятах, п'яти мої засвербіли і почали пекти, серце завмерло, і сперло дух. Я вирішив відмовитися від цікавого видовища. Проте серце моє не згоджувалося. У нас по сусідству був осел з відрізнаними вухами, і щоразу, коли сусід виїжджав верхи на цьому ослі, хлопчак тюкали і кричали, плескаючи в долоні:

— Осел у нього безву-у-хий, осел у нього безву-у-хий!

Я бачив радість дітей, сам завжди втішався цим видовищем і легко уявив собі радість шко-

лярів. Вони забудуть інші забавки і бійки і, радіючи, підуть милуватися безвухим учителем. Серце моє втішалось од цього видовища. Мені спало на думку: влаштувати так, щоб і палиці не покуштувати, і позбавити вчителя вух. Захоплений цими думками, я сказав батькові:

— Якщо ви спочатку не відріжете учителеві вуха, я не піду до школи.

Він відповів:

— А я тоді не подарую тобі ослика.

Ой ослик, яка це втішна тварина! А якщо я одягну йому червоний нашійник з помпонами і дзвіночком, він стане ще кращим. А коли сядеш верхи, він наставить свої вуха, підніме хвіст і помчиться, почуваш, ніби їдеш не на ослі, а линеш на хмарі, прогулюючись по небі.

Солодкі мої мрії про осла затьмарили всі злигодні школи, я перестав упиратися. Одначе, побоюючись продешевити, я сказав батькові:

— Якщо я одержу ослика з червоним нашійником і дзвіночком, тоді згода, я піду до школи.

— Ну, от і добре, синку,— сказав він.— Іди до школи і не плач, я все тобі подарую.

Я витер очі і, взявши кусень хліба, вийшов у садочок. Виламавши з шелюги лозину, я вмовстився на низенькому мурі, складеному батьком замість розмитого дощами, і, уявивши, що це осел, заходився підганяти мур лозиною, примовляючи: «Хих, хих».

Мур не рухався з місця. Проте так я вдовольняв мрію про осла, тішив своє серце.

IV

Другого дня я пішов до школи рано-вранці. Там нікого, крім учителя, ще не було. Я привітався з ним і хотів пройти на своє місце, але вчитель запитав:

— Ти приніс гроші за циновки?

— Ні, я забув.

— Якщо ти забуваєш гроші, як же ти зможеш опанувати грамоту? Іди швидше і візьми у батька вісім пулів на циновку.

Не встиг я відійти, як він гукнув.

— Садридін!

Повернувшись, я став перед ним.

— Склади руки як годиться,— сказав він невдоволенням голосом.

Я склав руки на грудях, одну на другу, дістаючи кистями рук лікті, як цього вимагають шанобливість і уважність. Але, стоячи так, я з острахом позирав на палиці, що були розставлені за його спиною. І він теж простягнув руку до палиць. Перелякавшись, я закричав:

— Якщо ви мене зачепите, мій батько відріже вам вуха!

Він засміявся і сказав:

— Ні, я тебе не битиму. Якщо не будеш бешкетувати, ніколи не буду бити.

Заспокоений його сміхом, я чекав другого розпорядження. Він узяв коротенькі лозини і, давши їх мені в руки, сказав:

— Віднеси їх і кинь у став біля мечеті, а потім сходи додому за грішми.

Зрадівши, що вчитель засміявся і звелів викинути із школи палиці, я побіг так, що ноги мої, здавалось, не торкалися землі. Перш за все я кинув палиці в став. Прибігши додому, я побачив батька, який витісував колеса для водяного млина, і попросив грошей.

— Скільки?

— Вісім пулів.

Пошукавши в кишені, він відрахував вісім монет і дав мені. Я вийшов із батькової майстерні, але повернувся і сказав:

— Домулло посміявся наді мною, обіцяв, що не буде мене бити, і дав мені лозини, щоб я викинув їх у став.

— Гаразд, гаразд, іди швидше, повторюй свій урок,— відповів батько.

Бігом я повернувся до школи. Частина учнів уже прийшла, і вчитель був зайнятий збором

грошей на циновки. Я теж хотів піти і вручити йому гроші, але не простягаючи рук, а склавши їх одна на одну на грудях. Я затиснув гроші між пальцями і так показував їх учителеві. Він знову засміявся і сказав:

— Ну, от і добре, тепер ти став ввічливим,— і додав: — Якщо даєш гроші, можна і не складати рук.

Посмілішавши від цієї поступки, не забираючи лівої руки від грудей, я віддав йому гроші правою. Він узяв їх і помолився за мене, сказавши:

— Дай тобі боже вирости великим і навчитися грамоти.

Я подумав: «А він, виявляється, не такий і поганий! Він викинув із школи лозини і помолився за мене».

Учитель знову зайнявся збором грошей. Кожного, хто не приніс їх, він відсилав додому. Деякі поверталися без грошей і повідомляли, що їх батько обіцяє розрахуватися в базарний день. Учитель заперечував:

— І я теж, поки ви всі не принесете гроші, не буду купувати циновок, а ці старі і подерті відішлю на паливо на кухню. Ви ж будете сидіти прямо на підлозі, і для гри у вас не знайдеться жодної соломинки.

Зачувши ці слова, діти, які принесли гроші, почали штовхати тих, хто не приніс. А ті виправдовувалися, плачучи:

— Я ж сказав, що в базарний день!

Але і я вважав їхніх батьків жадібними і скупими. Я не знав тоді, яку вартість мають вісім пулів, що дорівнювали двом копійкам. Тепер я згадую, що якраз в ті дні до нас додому прийшов гість, і батько мій, давши мені мішок і одну таньгу¹, яка містить у собі шістдесят чотири пулі, послав мене до нашого односельчанина Шаріф-бая, торговця рисом.

— Віднеси і віддай йому ці гроші. Він дасть тобі два чорики рису. Тільки не кажи, що ми будемо варити молочну кашу, а то він дасть

¹ Таньга — п'ятнадцять копійок.

поганого рису. Якщо він запитає: «Що ви будете готувати?» — скажи: «Страву», а яку — не кажи.

Тепер я розумію, що коли на шістдесят чотири пулі давали два чорики, тобто чотири кіло кращого рису, то восьми пулів повинно було вистачити на півкіло рису.

В суперечці про гроші на циновки надійшов час сніданку, і вчитель сказав:

— Вставайте, сніданок!

Всі з шумом встали і розбіглися по домівках.

І я, прийшовши додому, трохи перекусив, побавився трішки зі своєю кішкою і повернувся до школи.

Вчитель усе ще був у школі. Учні поверталися один по одному.

Коли зібралися, учитель, говорячи: «Читайте», підняв свою довгу палицю. Всі почали голосно читати, і я теж кричав: «Аліф, бе, те, се».

Глянувши на халіфу, учитель сказав:

— Займися учнями.

Шкутильгаючи від вчорашніх побоїв, халіфа встав і, підсідаючи по черзі до кожного, давав завдання. Сьогодні заняття зі мною учитель взяв на себе і, посадивши мене навпроти, поклав переді мною дощечку:

— Читай своє завдання.

Я, не дивлячись на дощечку, вимовив:

— Аліф, бе, те, се!

— Правильно! Молодчина! — похвалив він мене і, продовжуючи писати, сказав: — Читай далі, говори: «Джим, хе, хе».

Я за вчителем, дивлячись на його брудне змарніле обличчя, мутні, сльозаві очі, цапину борідку, яка під час розмови то піднімалася, то опускалася, як і підборіддя, повторював ці слова, називаючи букви за їх назвами.

— Аліф, бе, те, се.

Але я не знав, де там початок і де продовження. Все ще розглядаючи обличчя вчителя, я стояв мовчки, з шанобливо складеними руками.

— Я кажу, читай далі, — сказав він суворо, продовжуючи писати. Потім склав написане в

свою папку, поверх аркушів паперу, на яких він писав з самого ранку, подивився на мене і, подумавши, сказав:

— Виявляється, ти дуже тупа дитина. Я стільки вчив тебе, а ти все ще на навчився.

Я спитав:

— Чому ви мене вчили?

— Джім, хе, хе,— сказав він.

— Та це я знаю,— скрикнув я і, повторивши: «Джим, хе, хе», додав: — Це я знаю, а далі не знаю.

— Далі це саме і є,— сказав він.— Ну, молодець, сідай на своє місце і вчи.

Я повернувся на своє місце і заходився повторювати: «Джим, хе, хе», все ще не зводячи очей з учителя, а надто з його цапиної борідки. В той час, як він, напівзаплющивши очі, мовчки писав, мене дуже забавляла його борода. Вона нагадувала мені бороду нашого цапа, який був колись у нас. Я пас його сам і дуже добре відгодував. Надійшла сувора зима, всі арики позамерзали. Млини зупинилися, і ніхто не купував коліс, витесаних моїм батьком. Батько мій майже два місяці не мав грошей, щоб купити м'яса. Кінець кінцем він вирішив зарізати цапа. Я не давав, кричав і плакав, але батько, не звертаючи уваги на мої голосіння і крики, нагострив ножа, зв'язав цапові ноги, звалив його на землю і, в той час, як мати моя тримала цапа за ноги, перерізав йому горло. Я, дивлячись на цапа, продовжував плакати. Коли цап, конаючи, ковтав повітря, борода його тряслася так само, як борода вчителя, коли він розмовляв. Як тільки цап затих, батько відрізав йому голову і кинув її на землю. Я підняв цю голову і розглядав, називаючи її ласкавими іменами. Очі в цапа були напіврозплющені, борода стирчала вперед. Борода вчителя, який тепер сидів мовчки, була подібною до бороди мого мертвого цапа. Коли я дивився на бороду вчителя, я згадав свого цапа, і мені стало сумно. Але я все ж повторював:

— Джім, хє, хє!

В цей час хтось постукав, підійшовши знадвору до дверцят, біля яких сидів учитель.

Запитуючи: «Хто там?», він відчинив свої заліплені папером двері. Ми побачили жінку в покривалі з закритим обличчям. Простягнувши учительові одну таньгу, вона сказала:

— Візьміть цей дарунок, дайте молитву від головного болю, від зубного болю, від хвороби очей і молитву про щасливі роди, а також звільніть на сьогодні дітей.

— За одну таньгу чотири молитви та ще звільнити дітей? Так не вийде! Дайте ще хоч одну таньгу,— сказав учитель.

— Я прийшла здалеку, з Абкена,— відповіла жінка.— Наш сусід — Шаріф-бай. Його дружина не може розродитися і дуже мучиться. Він послав мене, давши мені таньгу, по молитву про щасливі роди. А сусідки замовили молитви від своїх хвороб і обіцяли: «Як зберемо гроші, так віддамо домуллі дарунок, а ти віднесеш». Заради доброї справи й прийшла здалеку пішки. Дайте молитви; коли вони віддадуть гроші, я вам принесу. А тепер відпустіть дітей во славу божу.

Учитель узяв таньгу, поклав її в кишеню і, діставши чотири молитви із числа тих, які він писав з самого ранку і якими була набита його папка, дав жінці.

— Яка молитва від якої хвороби? — спитала жінка.

— Вони придатні для всяких потреб і від усяких хвороб,— сказав учитель.

Взявши молитви, жінка пішла собі, а вчитель відпустив учнів, кажучи:

— Во славу божу!

І на сьогодні ми були звільнені від навчання в школі. Другого дня ще не встигли нас відпустити на сніданок, як до дверей школи під'їхав вершник і покликав учителя:

— Домулло, домулло!

Не відчиняючи дверей, учитель озвався:

— Що вам?

— В Абкені похорон. Дружина Шаріф-бая померла! — і погнав свого коня в інший бік.

Учитель, зняковівши, зняв з голови чалму і, поклавши її на землю, попрямував до виходу, мабуть, для того, щоб, виконавши обряд омивання, помолитися за упокій її душі.

— Не допомогла ваша молитва, все-таки померла дружина Шаріф-бая! — сказав йому нашішкувато халіфа.

— Не богохульствуй! — відповів учитель. — Молитва не могла не допомогти! Вона померла від свого невір'я. Коли б вона була віруючою, вона б не померла. Бо сказано: «Віра і спасіння». Вам пора снідати, — сказав учитель і вийшов.

Діти розбіглися снідати, пішов і я.

Через годину ми всі знову зібралися.

— Хлопці, умова! — сказав халіфа.

— Яка? — запитали діти.

— Як би ми не грали, хай ніхто не ябедничає! — сказав халіфа.

— Не починай сам! — сказав йому один хлопчик із старших, який через наклеп халіфи скуштував учителевої палиці.

— Віднині ніхто ні на кого не доносить! Умова! — відповів халіфа і, поглянувши на мене, сказав: — Ти дивись, своєму батькові не говори. Твій батько сутяга. Якось він застав мене на вашому уроці, так він учителеві поскаржився і моему батькові поскаржився, і вони обидва мене били. А якщо скажеш, — пригрозив халіфа, — я накажу іншим хлопцям зробити з тобою малу купу.

— Ні, я не скажу.

Якщо спочатку я про людське око обіцяв не говорити, то після його погроз я обіцяв це вже серйозно — я боявся малої купи. Одного разу до нас в селище прийшов мандрівний оповідач і зібрав навколо себе натовп. В той день усі дорослі пішли на угощення в сусідній кишлак, і біля оповідача зібралися лише діти та молодь.

Коли його розповідь дійшла до найцікавішого місця, він зажадав: «Хай кожний принесе, що зможе: хліб, гроші, диню, кавун, сушений урюк, ізюм. Тоді я розкажу кінець». Юнаки і діти збігали додому, і кожен щось приніс, і дав йому.

Я теж приніс від матері жменю сухого урюку.

Все зібране оповідач склав у свій мішок, навантажив на осла і, пообіцявши: «Кінець я розкажу на тім тижні, коли приїду», хотів сісти на осла. Ми почали його благати: «Розкажи зараз кінець; якщо зібраного мало, ми ще принесемо»,— він не згодився і сів на свого осла. Тоді один з юнаків закричав: «Мала купа!»

З криком «Мала купа! Мала купа!» усі накинулися на оповідача, стягли його з осла і почали бити. Оповідач кричав: «Ой, помираю, відпустіть, я розкажу!» — «Наша мала купа цікавіша за вашу розповідь»,— відповіли хлопці і продовжували його лупцювати. Нарешті оповідач ослаб і не міг уже навіть кричати.

«Тепер ми його зануримо у воду,— запропонував один із хлопців.— Піднімайте!» Всі разом підняли напівживого оповідача і опустили його в канал Мазранган, який протікав тут. Потім його виволокли на берег. Один із юнаків, тримаючись за дерево, нагнувся і витяг із каналу чалму, яка впала з голови оповідача; її поклали в мішок, а самого власника в мокрому халаті, змоклого до ниточки, посадили на осла, вивели осла на шлях і, підбадьоривши обох ударом палиці, сказали: «Забирайся звідси, сам — попереду, а за тобою — твоя розповідь!»

Відтоді я боявся малої купи і тому відповів халіфі від щирого серця:

— Ні, я нічого не розкажу батькові!

— Тепер — гра ішти¹,— скомандував халіфа.

¹ І ш т і — свинцеві або залізні кульки. Гра полягає в тому, що один з тих, що грають, кидає свою кульку, а інші по черзі котять свої, намагаючись попасти в першу і загнати її в ямку. Виграє той, хто влучить, він одержує певну кількість предметів, на які велася гра: кісточок, горіхів або грошей.

Мабуть, і раніше школярі часто грали в цю гру,— швидко схопившись зі своїх місць, вони зсунули вбік драні циновки і викопали ямки для кульок.

Гра почалася. Було програно і виграно чимало кісточок урюку. Мастаки обдурювали простаків, дужчі били слабших і забирали у них виграші. Знову почалася бійка, благання і розпанахування одягу один на одному.

Один із хлопців причепився до мене:

— Або грай, або ми оточимо тебе і зробимо тобі калля-кубак.

У мене не було ні кульок, ні кісточок, і я не вмів грати в цю гру. Мати ніколи не пришивала кишень ні до моєї сорочки, ні до халатика.

«Діти, у яких є кишені, стають злодіями»,— говорила вона, але і в руках вона теж не дозволяла мені носити іграшки. Тому я в ті часи не знав ніяких ігор.

Але я боявся також і калля-кубака, тому що це були дуже погані пустощі: кілька хлопців оточували одного і, знявши з нього головний убір, починали довбати йому голову нігтями так, як дятел довбає кору дерев.

Я був збентежений, не знаючи, як врятуватися від калля-кубака.

На щастя, халіфа змілувався наді мною.

— Облиште його,— сказав він,— його батько дуже небезпечна людина.

Хоча те, що він говорив про мого батька, прикро мене вразило, я знайшов вихід на випадок подібних нападів. Після цього, як тільки хлопці з якоїсь причини чи безпричинно починали до мене чіплятися, я кричав халіфі:

— Іди втихомир хлопців, або ж я скажу батькові про ваші забави.

І халіфа зараз же вгамовував хлопців.

Халіфа, взявши довгу палицю і заспокоївши кількома ударами учасників гри, які сперечалися за кульки, сказав:

— Тепер перепелиний бій.

Але діти не дуже були схильні до цієї гри, тому, що ні в кого з них, крім самого халіфа та ще одного хлопчика, перепелів не було.

Та халіфа не розгубився і тут.

— Ми примусимо битися наших перепелів, а ви бийтесь об заклад один з одним,— сказав він.

Але для того щоб битися об заклад, у більшості хлопчиків не було грошей, а під час гри в кульки вийшли і кісточки.

— Якщо так, ми збігаємо за кісточками додому.

Халіфа погодився, і багато хлопців побігли по домівках.

Поки вони бігали, халіфа з хлопцями, які залишились у школі, закопав ямки, зроблені для гри в кульки, постелив на місце драні циновки, а посередині кімнати залишив невелике коло не-застеленим.

Хлопці повернулися, і перепелиний бій розпочався.

Халіфа з другим учнем, у якого теж був перепел, сіли один проти одного в колі, яке залишили посеред кімнати. Довкола розташувалися всі інші; ті ж, яким у колі не вистачало місця, стояли ззаду.

Халіфа і його супротивник дістали своїх перепелів з-за пазух, де вони сиділи досі. Кожний полизав своєму перепелові дзьоба, розправив лапки, послинив пальці, поплював під крила.

Халіфа спитав:

— Скільки з мене і скільки з тебе?

— Двадцять з мене і двадцять з тебе,— відповів супротивник

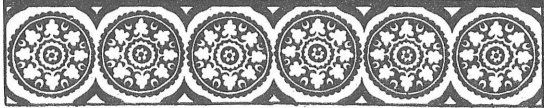
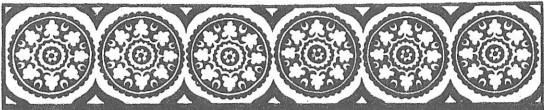
— Тридцять з мене і тридцять з тебе.

— П'ятдесят з мене і п'ятдесят з тебе!

Нарешті домовилися на «сто з мене і сто з тебе», тобто якщо чий-небудь перепел втече, його власник дає противній стороні сто кісточок.

— І ви теж домовляйтеся про умови! — запропонував халіфа іншим.

Ті билися об заклад: хто — за перепела халіфа, говорячи, що він сильніший, хто — за дру-

гого перепела, надіючись, що переможцем буде той.

Переговори закінчилися. Обидва хлопчики випустили своїх перепелів на долівку. Перепели, підбравши лапки і витягнувши шиї, вступили в бій. Один, випустивши кігті, цілився в очі другому; другий, учепившись за шию першого, силкувався звалити його з ніг. Через деякий час голови бідних перепелів закривавилися. Проте жоден з них не поступався. Суперники, взявши своїх перепелів, знову почали їх гладити і чухати, після чого знову пустили у бій. Перепели продовжували битву.

Після кількох кругів перепел супротивника халіфи кинувся тікати з свистом «хушт». Перепел халіфи гнав його по всьому колу.

Хлопці закричали, почалося плескання в долоні, свист, улюлюкання...

В цю хвилину несподівано, як сніг на голову, зайшов учитель. Мабуть, ті, що ходили додому по кісточки, забули замкнути двері зсередини, і вчитель з'явився без всякого стуку. Хлопці були так захоплені, що ніхто його не помітив, поки він не взяв свою довгу палицю і не почав бити нею учнів по головах. Лише я, стоячи на віддалі від поля бою, хоча і дивився одним оком на птахів, все ж не відводив очей від дверей. І тому, як тільки з'явилася цапина борідка вчителя, я тихенько пішов і сів на своє місце.

Учитель, втопившись лупцювати дітей, сів на своє місце і сказав мені:

— Ти розумний хлопчик.

Інші теж приишли на своїх місцях. Халіфа підійшов, став прямо проти вчителя. Мабуть, він сподівався, що вчитель знову спитає в нього імена винуватців. Однак сподівання його не справдилося. Учитель, нічого в нього не запитуючи, звелів:

— Піді принеси лозини, які я вчора наказав кинути у став. Вони тепер намокли і дуже добрі, щоб навчити вас ввічливості.

Халіфа пішов, усі учні тремтіли, як листочки шелюги, і лише я один сидів безтрепетно, заспокоєний словами вчителя: «Ти розумний хлопчик».

Халіфа приніс лозини і склав їх перед учителем. Учитель звелів:

— Хлопці, почнемо з халіфи.

Підійшло кілька старших учнів і, зваливши халіфу на підлогу обличчям догори, наділи на його ноги фалак, закрутили його і тримали, приготувавши п'яти халіфи для ударів.

Я побачив, що на вчорашніх його ранах видно було запечену кров.

— Бий! — звелів учитель.

Один із хлопців узяв з землі ще мокру лозину і вдарив халіфу по п'ятах. Від першого ж удару лозина поламалася на друзки.

Хлопець узяв другу, і та теж зломилася від першого ж удару. Таким чином, всі лозини, не завдавши ніякої шкоди п'ятам халіфи, впали на землю, розлетівшись на друзки.

Розгніваний вчитель підняв з землі цурпалля, уважно оглянув його і сказав:

— Всі лозини, які я звелів кинути у водоймище, були шовковичні. Вони, пролежавши ніч у воді, ніколи не ламаються. Цей негідник приніс не ті лозини, він приніс сухі гілочки шелюги, вмокнувши їх разок у воду.

Піди принеси з води мої лозини,— сказав він учневі який стояв з лозиною в руках.

Той пішов. Халіфа лежав з фалаком на ногах.

— У водоймищі немає лозин,— сказав, повернувшись, учень.

— Зрозуміло! Цей негідник десь їх сховав. Гаразд, після цього я приготую, замість шовковичних, гранатові. А зараз я все ж знайду спосіб, як його провчити. Покладіть його обличчям вниз! — звелів учитель учням.

Халіфу поклали обличчям вниз, і вчитель, піднявши свою довгу палицю, почав бити по спині халіфи. Але халіфа, лежачи на ліктях і колінах, так ніби він повз рачки, крутився коли бив учитель, послаблюючи удари.

— Витягніть йому руки і ноги і покладіть рівно,— звелів учитель.

Два хлопці потягли халіфу за руки, ще два — за ноги, а кілька чоловік навалилися йому на спину.

Халіфа мимоволі скрикнув:

— Обережніше, як би перепела не задушити!

— У нього перепел? Знайдіть перепела і дайте його мені.

Хлопці миттю запустили руки за пазуху халіфі, дістали звідти перепела і віддали учителеві.

Учитель, не кажучи ні слова, відкрив бідному перепелові голову, на якій ще були сліди крові після битви, і кинув. Халіфа закричав:

— У Ахмада теж є перепел! Чому ви не вбиваєте його?

— Знайдіть і того перепела!

Хлопці, залишивши халіфу, накинулися на Ахмада. Халіфа, вставши, запустив руку за пазуху Ахмада, і, відшукавши перепела, вийняв його, і власноручно подав учителеві.

Учитель відкрив голову і цьому перепелу і кинув...

— Забирайтеся звідси, сьогодні ви вільні. Покарання палицями — завтра,— сказав він і додав: — Завтра четвер, не забудьте четверговий хліб!¹

Школярі, штовхаючи один одного, вийшли із школи, але сьогодні після загального поклону зразу не розійшлися. Тут же, на вулиці, вони сіли зводити рахунки виграшам і програшам після перепелиного бою. Ті, що виграли, вимагали від тих, що програли, свої виграші. Ті, що програли, відмовлялися, мовляв, перепели уже мертві, бій був перерваний, і не хотіли віддавати своїх боргів. Хлопці зчепилися один з одним. Халіфа і Ахмад, знявши халати і відклавши їх вбік, розпочали бійку за всіма правилами. Я ж утік додому.

¹ Коржик, який щотижня приносив учителеві кожен учень.

Я продовжував вчитися в школі. Продовжувалися і бешкетування та витівки. Все ж протягом кількох тижнів, незважаючи на пустощі і гамір, я вивчив всі букви арабського алфавіту. Інколи мене навчав халіфа, іноді ж — сам учитель. Потім почалися уроки «зер у забар»¹. Уроки «зер у забар» були цікавішими від тих уроків, на яких я вчив назви букв. На цих уроках мене навчили вимовляти: «Аліф забар — а, зер — і, пеш — у». Вимовляння цих слів для мене було приємним і тішило слух. Вивчив я і цей урок до самого кінця арабського алфавіту.

Потім дійшла черга до уроку «два забари, два зери, два пеші». На цьому уроці мене навчили: «Ду забар анду, ду зер інду, ду пеш ун.» І цей урок був непоганим. Слова його здавалися ще мелодійнішими і дзвінкішими. Якщо на уроці одного забара, одного зера, одного пеша вимовляння слів «аліф забар — а, зер — і, пеш — у, бе забар — бе, зер — бі, пеш — бу» можна було вважати за повільну інтродукцію до музичного твору, то на уроці «ду забар, ду зер» вимовляння «аліф ду забар анду, ду зер інду, ду пеш ун уд, бе ду забар банду, ду зер бінду, ду пеш бунду» можна було вважати за дальший за тим розвиток музичної теми в більш швидкому темпі.

Я вивчив і цей урок до самого кінця арабського алфавіту.

На кожному новому уроці мого навчання змінювалася і дощечка.

Але писав їх для мене не вчитель. Він доручав це моєму батькові, кажучи:

— Твій батько — людина, яка всюди вишукує недоліки. Йому не сподобалося, як написав я. Скажи йому, хай для тебе напише сам.

¹ Значки, подібні до слов'янських тител, які вживаються в арабському письмі, замість голосних.

І батько писав для мене сам.

В кінці року я почав учити абджад¹. Ці уроки мені зовсім не сподобалися. Мене вчили:

— Говори: «Аліф бе забар — абджім бо доль забар — джад — абджад».

З одного боку, мені було важко вимовляти ці слова, з другого — і звучання їх було не музикальним і нудним...

Одного разу батько сказав мені:

— Тепер, коли ти вже можеш читати абджад, я навчу тебе рахунку абджад, — і поклав переді мною дощечку з написаним на ній абджадом.

Показуючи букву за буквою, він запитував:

— Це що? А це?

Я не міг відповісти ні на одне запитання батька. Я зовсім не знав, що це таке: ніхто до цього часу букв мені не показував.

— Що ж ти вчиш у школі останнім часом? — прикро запитав мене батько.

— Аліф бо бе забар аб, джим бо доль забар — джад — абджад... — вимовив я напам'ять те, що вивчив із уроків абджада.

— А, так ти папуга! — сказав мені батько. — Ти все це вимовляєш, і сам не знаєш, що ти говориш.

Тоді мені запало в душу, що папуга — це, мабуть, щось дуже погане. Лише пізніше я дізнався, що папуга — це дуже красивий і розумний птах, який навчається всьому, що йому говорять, і повторює це. Але тому, що він не людина, він не розуміє змісту того, що говорить.

Потім батько порився в моїй сумці, дістав старі дощечки, на яких були написані уроки алфавіту і «зеру забар», і, показуючи мені кож-

¹ А б д ж а д — слово, яке не має значення; з нього починалося вивчення складів, як вони пишуться в арабській мові, що була мовою корана; тобто буквами позначаються лише приголосні звуки. Замість голосних же, над приголосними пишуться значки — забар, зер і пеш, які читалися, як «а», «і», «у».

ний чорний значок, зображений на них, знову почав запитувати:

— Що це таке?

Я знову не міг нічого відповісти, але коли батько, показуючи мені дощечки, говорив: «Прочитай ось це!» — я зверху донизу прочитував напам'ять і те, що було там написано, і те, чого там не було. Батько знову повторив:

— Ти папуга,— і додав: — Ти в цьому не винен, винен твій учитель і халіфа. Вони примусили тебе вивчити все, але нічому не навчили.

Помовчав трохи і ще додав:

— Він — напівписьменний сліпець, а я вимагав від сліпця видющих очей. Я дурень.

І, глянувши на мене, вирішив:

— Сьогодні не йди до школи.

Я дуже зрадив, бо читання абджада мені страшенно набридло...

Батько мій запросив до себе в гості старшого імама нашого селища, мутаваллі¹, муедзина² і кількох стариків. Вони прийшли після вечірньої молитви. Ми винесли скатерку з угощенням, подали рисову кашу.

Я повинен згадати, що в нашій домі ввечері в базарний день чи тоді, коли приходили гості, здебільшого варили молочну рисову кашу. Батько мій говорив матері:

— На плов треба багато сала, витрачається також і м'ясо. Молочна каша коштує дешевше. Для неї ми купуємо тільки рис, а молоко і трохи масла маємо від своєї корови.

Незважаючи на це, кожного разу, коли батько посилав мене до крамаря за рисом, він наказував:

— Не кажи, що ми будемо варити молочну кашу, а то він дасть поганого рису.

¹ М у т а в а л л і — особа, яка завідує вакуфами — землями, що належать мечеті.

² М у е д з и н — служник при мечеті, в обов'язки якого входило також кричати азон — скликати мусульман п'ять разів на день для молитви.

Одного разу я запитав:

— Сказати, що ми будемо варити плов?

— Ні,— сказав батько,— це буде брехня, не звикай говорити неправду. Не згадуй зовсім назви страви.

Тоді я дізнався, що говорити неправду — дуже негарно.

Після того, як гості, вилизавши блюдо з-під каші, почали чаювати, батько мій, глянувши на головного імама, сказав:

— Мета моя, заради якої я потурбував дорогих гостей, полягає в тому, щоб поговорити про шкільного вчителя.

— Що трапилося з учителем? — сказав невдоволено імам.

— Нічого не трапилося. Тільки те, що він неписьменний,— сказав батько і додав: — Він не може навіть написати алфавіту, так що мені самому довелося писати алфавіт для мого сина.

Мутаваллі, ставши на сторону імама, сказав:

— Для дітей нашого селища цілком досить, якщо він навчить їх того, що сам знає. У нашому селищі ніхто не збирається зробити з свого сина вченого.

Батько сказав:

— Цей вчитель не може навчити навіть того, що він сам знає. Мій син вчився у нього цілу зиму, тепер він читає абджад; однак на письмі він не може відрізнити аліфа від бе. Крім того, учитель не слідкує за дітьми, всі вони стали картярами і любителями перепелиного бою.

Із цих слів батька я зрозумів, що він дізнався про бій перепелів, і дуже злякався. Якщо про це почує халіфа, він, гадаючи, що це я сказав батькові про їхні забави, зробить зі мною малу купу. І я у відчаї замислився.

— Якщо ви самі,— сказав імам,— письменніші і вмієте краще вчити, навчайте свого сина самі. Яка вам необхідність посилати його до школи і давати за нього дарунки і четверговий хліб. А бідному учителеві дайте спокій, не позбавляйте його шматка хліба.

— Я маю клаптик землі. Для того щоб прохарчувати свою сім'ю, я повинен його обробляти. Прибутків з нього на життя не вистачає. У вільний час я змушений займатися витісуванням млинових коліс. Крім того, взимку я тчу одяг для своїх дітей. Якщо я сам буду навчати грамоти свого сина, хто ж буде турбуватися про шматок хліба для нас?

Батько помовчав трохи, нахмуривши лоба, і раптом, розсміявшись, сказав, дивлячись на імама:

— Пригощаючи вас, я мав намір звільнити учителя і підшукати на його місце кращого. Якщо ви з цим не погоджуєтесь, зробіть хоч що-небудь, щоб моя каша не пропала марно.

Мій батько мав дивну звичку: він говорив відверто те, що було у нього на серці, і нікого не соромився. І тут також він відверто висловив мету свого угощання. І, лише для того щоб не образити гостей, він зм'якшив свої слова сміхом.

— Що ж мені зробити, щоб ваша каша у мене перетравилася? — запитав імам.

— Дозвольте моєму синові вчитися в учительки у вашої домі разом з дівчатками.

— Як же ми дозволимо хлопчикові бути разом з дівчатками? — запитав імам.

— Облиште ці відмовки, невідповідні шаріатові,— сказав батько,— моєму сину зараз сім років. Шаріат дозволяє хлопчикам бути разом з дівчатками до дванадцятирічного віку.

Імам згодився.

— Гаразд, посилайте, хай вчиться. Але час від часу пригощайте нас кашею,— закінчив він свої слова теж сміхом.

На цьому угощання й закінчилося. Я був дуже задоволений тим, що позбувся страху перед маю купую халіфи.

Другого дня мати відвела мене в школу для дівчаток. Як дарунок, на блюдо, поверх ізюму і коржиків, були покладені також хустка і тюбетейка, вигаптувана до дня свята з нагоди мого обрізання.

Учителька була дружиною головного імама нашого селища. Сам імам був із Дарваза, дружина ж його була родом із Гіждувана.

Це була білолиця жінка середніх літ, дуже товста, з великим животом. Вона була така товста, що, коли сиділа, схрестивши ноги, коліна її здавалися двома колесами.

Коли ми зайшли до неї, вона сиділа, схрестивши ноги, на чільному місці на п'яти-шести матрацах, складених один на одному. Навколо під стінами кімнати сиділи на кошмі дівчатка. Біля них, замість колод, що служили столами в школі для хлопчиків, лежали складені вдвоє подушки, на які вони клали свої книжки. Учителька люб'язно зустріла мою матір. Сміючись, вона заявила, що змушена прийняти мене за рисову кашу мого батька, і додала:

— Коли ваш син почне вчити таббат¹, ви принесете і мені блюдо рисової каші.

— Дай боже нам дожити до того дня, я принесу вам блюдо плову;— сказала у відповідь їй мати.

Бібі-халіфа, наша вчителька, розгорнувши серветку, розломила хліб і дала від мого дарунку також і дівчаткам. Але вона не кидала кусочків хліба перед ними, як зробив це вчитель, а передала хліб у руки своєї халіфи, дівчинки із старших, і та роздала хліб іншим, по кусочку кожній, залишивши собі найбільший.

Над серветкою була прочитана молитва, і вчителька розпочала навчання зі мною, почавши також від «уазу біллях» і «біс-міллях». Так

¹ Одна із глав корана.

скінчилася церемонія мого другого вступу до школи. Мати пішла, і я залишився в школі для дівчаток.

Завдання мені було задане із середини абджада, від того місця, до якого я дійшов у тій школі. Методи її уроків були дещо іншими: вона примушувала мене вимовляти назви букв, вказуючи на кожну паличкою, яку вона тримала в руках. Але і вона не звертала ніякої уваги на те, зрозумів я що-небудь чи ні.

Вона весь час була тільки тим і зайнята, що задавала нам уроки. По одній вона викликала до себе своїх учениць і займалася ними. Так цілий день витрачався на задавання довгої низки уроків.

Навчання тут розпочиналося після чаю і тривало до дванадцятої години дня. О дванадцятій ученицям відводився час на сніданок, але вони не ходили снідати додому, а тут же з'їдали хліб, який приносили з собою вранці. Причому кожна давала учительці половину свого хліба.

Першого дня я не приніс хліба, і вчителька дала мені шматочок коржика.

— Я угощу тебе сьогодні, а завтра ти принесеш з собою більше і більше даси мені.

Після снідання діти вимітали чисто двір і дім бібі-халіфи. Інколи вона давала їм прати свою білизну. Навіть мене примушувала брати участь у пранні і при цьому говорила:

— Учися прати. Коли виростеш великим і поїдеш до Бухари вчитися в медресе, тобі це згодиться.

У бібі-халіфи теж була довга палиця, яка стояла біля стінки. Але я ніколи не бачив, щоб вона кого-небудь була цією палицею. Якщо якась учениця, яку вона навчала, не могла правильно повторити урок, вчителька біла її по обличчю широким рукавом своєї ситцевої чи бязевої сукні. Удар її рукава нагадував слабенький подих вітерця.

Учениці її не грали в погані ігри і не билися одна з одною. Якщо дівчатка могли вибрати

хвилинку, підмітаючи подвір'я чи правши білизну, вони гралися в ляльки, готували в черепках з глиняного посуду із піску їжу і влаштовували своїм лялькам гучні бенкети.

Вони й для мене також пошили ляльку-хлопчика і під час гри у весілля робили мою ляльку молодим для своїх. А тому що, крім моєї ляльки, інших ляльок-хлопчиків не було, то інколи їй діставалося по десять-дванадцять наречених. Правду кажучи, ця гра мені дуже подобалася.

Однак іноді траплялося, що дівчатка примушували своїх ляльок, які, сердешні, всі мали одного спільного чоловіка, одна з одною битися, і ляльки змушували мене тоді дати деяким з них розлучення. І досі пам'ятаю, що в такі хвилини мені було трішки сумно, і я обіцяв сам собі, що, коли виросту, ніколи не візьму двох жінок.

Хоча пізніше до нашої школи прийшов ще один хлопчик, але він не удостоївся честі бути нареченим. Він був трохи грубуватим, і дівчатка йому не пошили ляльки.

Я продовжував навчатися в школі бібі-халіфи, закінчив хафтіак і кілька коротких глав із нього навіть завчив напам'ять. Я прочитав весь коран, чотирикнижжя і потроху почав читати із Хафіза. Проте я все ще не міг читати нічого, крім того, що читав у бібі-халіфи. Наприклад, той вірш Хафіза, який я вчив у школі, я міг прочитати скрізь, чиею б рукою він не був написаний. Але інші його вірші, які я не вчив, не міг прочитати по книжці,— я був неписьменний! Писати я не вмів зовсім. Незважаючи на це, батько забрав мене із школи бібі-халіфи і послав учитися до головного імама, і в той же час учив мене сам. Мені тоді було десять років.

Проте абджад я добре вивчив, і глави корана, які теж були написані за методом абджада, я міг повільно-повільно читати.

Тепер я думаю, що причини моїх успіхів полягали в тому, що батько, відправивши мене до школи бібі-халіфи, не відмовився від бажання навчити мене рахунку абджад. Цим він займався зі мною щоденно з вечірньої до нічної молитви, годину в день.

Спочатку він показав мені із абджада «аліф», «бе», «джім» і «дол», потім пояснив, як їх треба читати, сполучаючи один з одним. Потім пояснив мені числові значення букв: аліф — один, бе — два, джим — три, дол — чотири.

Так він навчив мене складів разом з числовими значеннями букв. Протягом місяця я зміг рзібратися в буквах абджада і навчився того, що рахунок іде спочатку одиницями до десятка, добавляючись по одному, потім, добавляючись по десятку, доходить до ста, а далі, збільшуючись на сотні,— до тисячі.

Після того як я все це вивчив, батько сказав:

— Тепер я навчу тебе ще однією цікавої справи: це дев'ять цифр і один нуль, які внайдені індійськими вченими. За допомогою цих дев'яти цифр і одного нуля можна перелічити все на світі.

Я дуже зацікавився: що це за диво, дев'ятьма цифрами перелічити все на світі — цьому, дійсно, варто навчитись! Адже ж ось я, маючи десять пальців, з великими труднощами, багато разів помиляючись, ледве можу порахувати дні тижня.

Я гаряче просив батька як-небудь скоріше навчити мене цьому чарівництву.

Спочатку батько написав і показав мені одну за одною всі дев'ять цифр. Кожного дня він показував мені по одній цифрі і, нарешті, показавши нуль, пояснив мені його значення. Потім він навчив мене, як з додаванням до одиниці нуля утворюється десяток. Так ми вивчили всі цифри до дев'яти.

Це не коштувало мені великих зусиль.

Коли я все це вивчив, батько сказав:

— Ти вивчив те, чого в нашому селищі ніхто не знає. А щодо рахунку абджад, то цього не знає навіть твій попередній вчитель.

І я теж у душі дуже пишався тим, що вивчив такі виняткові науки.

Тим часом сталася подія, яка дійсно зробила рахунок абджад моєю гордістю.

Біля нашої мечеті відбувалося новорічне святкування. На це свято прийшло багато людей із сусідніх селищ. Почалася боротьба. Ті, що зібралися, розділилися на дві частини, з'єдналися в партії і посідали, утворивши посередині коло. Батько мій сидів зі своєю партією, посадивши мене поруч себе. З двох боків вийшли борці. Сильніші валили слабших. Спочатку перемога була на боці нашого селища, ніхто із наших не падав. Нарешті з супротивної сторони вийшов студент, який вивчав науки в Бухарі, і викликав боротися нашого односельчанина, котрий звалив перед тим когось з їхньої сторони.

Наш земляк без всяких відмовок зчепився з ним. Одначе після кількох сутічок той переміг, і наш земляк упав.

Тоді з нашої сторони вийшов другий юнак і викликав студента. Можливо, він здався студентові сильнішим, тому що той сказав:

— З цим я не буду боротися.

Проте він не сказав: «Він сильніший за мене», відмовившись тим, що, мовляв, «той неписьменний мужик, а я студент, і якщо я буду боротися з мужиком, то принижую честь учених».

Батько мій, зачувши від нього ці слова, відразу розгнівався і, взявши мене на руки, схопився з місця, вийшов на середину кола і покликав до себе студента. Той прийшов і став перед ним:

— Що скажете?

— Ви хто — вчений чи борець? — запитав мій батько.

— Я вчений і борець,— відповів той.

— Якщо ви вчений,— сказав батько,— посперечайтесь з моїм сином, незважаючи на його вік. Хай усі побачать, насправді ви вчений чи ні. Якщо ж ви борець, поборіться з цим юнаком, який рівний вам і зростом, і роками, щоб усі могли переконатися, хто з вас сильніший.— Потім батько додав:— Давайте спочатку випробуємо вашу вченість,— і, глянувши на мене, сказав:— Спитай, синку, у цього чоловіка щонебудь із рахунку абджад.

І я, не вагаючись, запитав у нього:

— Т — це скільки?

Він був неспроможний відповісти мені і стояв мовчки.

Батько сказав мені:

— Скажи сам, скільки буде Т.

— Чотириста,— відповів я.

Потім батько запитав у нього числові значення ще кількох букв. Коли він не міг відповісти, батько запитував мене, і я відповідав.

Тоді всі почали тюкати на прибічників студента. Від сорому він став червоний як рак.

Батько сказав йому:

— Тепер випробування вашої вченості закінчилося. Можете спокійно боротися з цим юнаком, як простий мужик.

І той згодився вступити в боротьбу.

Вони зчепились. Однак тільки-но вони взяли один одного за комір, як студент упав.

Буря охопила натовп. Боротьба закінчилася. Молодь з нашого боку говорила батькові:

— Бухарця переміг ваш син. Осоромлений у суперечці, він розгубився і не міг використати всю свою силу.

Моя гордість ще збільшилася від цих слів, і я в душі говорив собі, що треба вивчити різні науки. Проте я все ще був неписьменний.

Так я вчився в початковій школі. Про те, як я навчився грамоти, як учився далі, як почав писати, я теж розповім іншим разом.

Смерть лихваря

Від лихваря захланного діждать,
Щоб зволив він скоринку старцю дать,
Це все одно, що сталь розбити склом
Чи зуби об кисіль рідкий зломать¹.

I

Року приблизно 1895-го я підшукував собі студентську келію в якій-небудь з бухарських медресе. Скільки я не шукав, підхожої келії не траплялось.

— Є в Бухарі одна людина, на ім'я Корі Ішкамба. Він узяв на відкуп кілька келій. Якщо ти його попросиш, він, можливо, здасть тобі яку-небудь безплатно,— сказав мені один приятель.

Мене зацікавила не стільки можливість одержати келію, як дивне прізвисько людини Корі Ішкамба...

Справді, це було дуже дивне ім'я. Я знав, що «ішкамба» — це шлунок тварин, тельбухи. Але чому ж людину прозвали тельбухами? Я висловив приятелю свій подив і попросив його пояснити.

Він відповів:

— Справжнє ім'я цієї людини Корі Ісмаат. Але одні називають його Корі Ісмаат Яшкам, інші — Корі Ісмаат Ішкамба, більшість же називає просто Корі Ішкамба. Я точно не знаю, звідки це прізвисько, мабуть, його прозвали так через його великий живіт.

¹ Тут і далі вірші в перекладі Валентина Струтинського.

— Я гадаю, що не можна чекати нічого доброго від людини, яку народ прозвав тельбухами,— сказав я своєму другові.— Але ти все-таки познайом мене з ним. Я запитаю його про келію. Як каже прислів'я: «Або вийде, або ні; або дощик, або сніг». Дасть — добре, а не дасть — я теж нічого не втрачу: принаймні подивлюсь, яка людина цей Корі Ішкамба.

— Особисто я з ним не знайомий, отже, не можу познайомити й тебе,— сказав мій товариш.— Але я покажу тобі на вулиці цю людину, а ти вже сам при нагоді познайомся з ним і поговори про келію.

Я погодився...

II

Одного разу я прогулювався з тим самим приятелем на березі водойми Диванбегі. Вказавши на людину, яка входила до цирульні, приятель сказав:

— Оце і є Корі Ішкамба!

Але я встиг побачити лише спину.

— Я зачекаю його тут,— сказав я.— Якщо буде зручно, я познайомлюсь і запитаю його про келію.

Мій друг пішов далі, а я сів на призьбі біля цирульні, куди зайшов Корі Ішкамба і, намагаючись бути непоміченим, почав його розглядати.

Він був середнього зросту, з короткою шиєю і надзвичайно великим черевом. Якби разом з дуже відрослим волоссям збрити його густу, широку й довгу бороду і стягти з Корі Ішкамби увесь одяг, він весь скидався б на величезний шлунок, щойно вийнятий з оббілованого верблюда. А втім, голий і безбородий, він здався б ще товщим і червонішим і був би так схожий на жирну поросну свиню з облізлою щетиною, як схожа одна половина яблука на другу.

Коли всі ці порівняння прийшли мені в голову, я догадався, що люди прозвали його

Ішкамба не за товстий живіт, а за те, що його поперек, шия і обличчя були майже однаково товсті, і таким чином весь він нагадував шлунок. Правда, живіт цієї людини був далеко більший, ніж в інших людей, але й усі інші частини тіла, навіть щоки і шия, зливались з величезним животом в одне ціле.

Прийшла черга голитись і для Корі Ішкамби.

— Будь ласка, сідайте на лавочку,— запропонував йому цирульник, проводячи бритвою по каменю.

Корі Ішкамба насилу підвівся з місця— чи то через свою огрядність, чи то через хворобу. Проте його червоне, налите здоров'ям обличчя говорило, що ніякої хвороби, крім надмірної огрядності у Корі Ішкамби не було.

Позіхнувши, він зняв чалму з голови і хотів повісити її на цвях поверх рушників цирульника. Але цирульник, ніби злякавшись, поспішно поклав бритву і камінь на піддзеркальник і обома руками взяв чалму з рук Корі Ішкамби.

— Ваша чалма мало не пуд важить,— пояснив цирульник.— Якби ви повісили її на цей цвях, він, напевне, зламався б, і мої рушники забруднилися б, упавши на землю.— З цими словами цирульник поклав чалму на глинобитне підвищення в кутку цирульні.

— Добре, що ви, турбуючись про свої рушники, попередили мене,— сказав Корі Ішкамба,— а то й моя чалма забруднилася б у поросі, і мені довелося б витратити не менше п'яти золотників мила, щоб її випрати.

— Ну, вашій чалмі порох не пошкодив би,— відповів цирульник,— давненько їй не доводилось бачити ночов. Вона у вас чорніша від пороху.

І дійсно, у складках цієї чалми смугами заліг жирний бруд, ніби Корі Ішкамба навертав на голову не чалму, а мочалку, якою миють казани.

Цирульник добре розумів, що й найбільша чалма,— нехай навіть удвоє більша, ніж чалма

Корі Ішкамби,— ніяк не змогла б зламати цвях своєю вагою, він просто хотів врятувати свої рушники від сусідства з брудом.

— Не можна ж таку велику чалму класти в ночви щотижня,— заперечив Корі Ішкамба цирульнику,— так і мила не насташиш.

— Чому ж ви не носите меншу чалму? І серпанку менше пішло, і стільки мила не довелося би витратити.

— Її розмір допомагає мені одержувати на поминках більше подарунків,— відповів Корі Ішкамба.— Коли я приходжу на похорон,— усім дають по одному аршину бязі, а мені два¹.

Тим часом цирульник, який через кожні тричотири слова проводив бритвою по точильному каменю, закінчив, нарешті, точити і правити. Зав'язуючи навколо шиї Корі Ішкамби рушник і приступаючи до гоління, він сказав:

— Незнайома людина не запрошує вас на похорон. А знайомий дає вам стільки, скільки вважає потрібним, не дивлячись на величину вашої чалми.

— Ну, ви, виходить, простак! — сказав Корі.— Коли я буду задовольнятися подарунками, які матиму на тих поминках, куди запрошують, то мені й на гоління не вистачить. Щодня перед полудневим намазом я йду на площу Хонака Диванбегі. Коли приносять туди якого-небудь небіжчика, я, в ім'я бога, читаю з усіма разом заупокійну молитву і супроводжую небіжчика на кладовище, однаковісінько, знайомий він мені був чи незнайомий. Якщо родичі померлого мене не знають, вони бачать мою велику чалму і відривають для мене більший кусок. Люди про людей завжди роблять висновок на підставі зовнішнього вигляду.

— Навіщо вам турбуватись про гроші на гоління? Адже ви витрачаєте на це не так вже й багато,— сказав цирульник, змочуючи водою

¹ У старій Бухарі на похороні роздавали всім присутнім ситець або бязь, відриваючи кожному по куску. Ці куски тканини, які дарувались біля свіжої могили, називались йртіш.

і масажуючи йому голову.— Інші голяться раз на тиждень, а ви раз на два місяці і йдете, заплативши мені удвічі менше, ніж належить.

Корі Ішкамба, розгнівавшись, звільнив голову з-під руки цирульника, випрямився і сказав, дивлячись йому просто у вічі:

— Чи голю я голову раз на тиждень чи раз на два місяці — це моя справа. Вас це зовсім не обходить. Чи довге, чи коротке моє волосся, — ви все одно проводите бритвою один раз! Адже вам не доводиться проводити бритвою двічі, щоб зняти волосся довше. А коли я даю половину того, що платять інші, то й на це скаржитись ви не маєте права. Ви ж бачите, що половину моєї голови займає лисина, по якій вам зовсім не доводиться проводити бритвою.

Ці слова Корі Ішкамби змусили мене глянути уважніше на його голову, і я справді побачив на його тім'ї лисину завбільшки з долоню.

Цирульник сказав:

— Я ж просто пожартував, дядечку. Чи мало дасте, чи багато, ваші гроші все одно благословенні, — і так і інак я не розбагатію. Чи було таке, щоб цирульник чи якийсь інший ремісник багатів від свого ремесла?

— Багатство і бідність — усе від аллаха! — сказав переконливим тоном Корі.

Але по його глузливій посмішці, якої не помітив цирульник, мені стало ясно, що сам же «дядечко» не вірить своїм словам.

Цирульник закінчив брити голову Корі. Знявши рушник і струсивши волосся в ящик, він хотів знову пов'язати рушником свого клієнта, щоб, намочивши йому голову, вишкребти з неї бруд. Проте Корі Ішкамба сказав:

— Не треба. Пострижіть мені вуса — і годі. Мені ніколи.

— Може, вас чекає якийсь похорон, що так поспішаєте?

— Ні, — відповів Корі Ішкамба. — Якщо мені й доведеться бути сьогодні на похороні, то тільки

опівдні, на площі Хонака.— І, глянувши на стінний годинник, що висів у цирульні, він додав: — А зараз лише десята.

— Яка ж ще у вас невідкладна справа? — запитав посміхаючись цирульник.

— Зараз якраз п'ють чай у банку. Коли я затримаюсь, то залишусь без чаю.

— Он воно що! — сказав цирульник.

Я був здивований, чуючи все це, і не міг зрозуміти, що за людина Корі Ішкамба. Про себе я думав: «Якщо він має на відкупі кілька келій, то чому ж, витрачаючи навіть мізерні копійки на гоління, він враховує при цьому подарунки, які одержує на похороні незнайомих людей? Адже це личить лише бездомним жебракам! Коли ж він справді жебрак і мій друг пожартував з мене, то чому ж Корі Ішкамба домагається знайомства з банкірами і навіть вважає, що йому краще потрапити до них на чаювання, ніж привести в порядок свою голову. Він підрахував, що повинен платити за гоління менше від інших, бо в нього на голові лисина з долоню завбільшки. Що б там не було, це людина дивна. Може, в нього немає ніякої келії, або він не дасть мені її, проте в мене є нагода зав'язати цікаве знайомство...»

Корі Ішкамба схопився з місця, не чекаючи, поки цирульник зніме з нього рушник і промасажує йому плечі, як це звичайно роблять після гоління. Як тільки майстер зняв рушник, Корі одразу ж узяв свою чалму, надів її на голову і квапливо вийшов з цирульні.

— Дядечку Корі, а гроші? — гукнув цирульник.

Але Корі, не затримуючись і не оглядаючись, відмахнувся:

— Іншим разом я заплачу за два...— і пішов великими кроками.

Корі Ішкамба так поспішав, що я залишився біля цирульні, не встигши поговорити з ним про келію.

Того дня я довго блукав по базарних рядах, але Корі більше не зустрів.

Наступного дня я знову вийшов на вулицю.

Походивши по вулицях і базарах, обійшовши водойму Диванбегі, минувши ряди, де продавали мануфактуру, я вийшов до крамниць фарфору та фаянсу. Тут я, нарешті, побачив Корі Ішкамбу — він сидів на маленькій суфі¹ перед крамницею одного з торговців фарфором. Я також присів на маленькій суфі біля якоїсь зачищеної крамнички, якраз навпроти Корі Ішкамби, і впився в нього очима, як кішка, що спостерігає за пташкою, але зробив вигляд, ніби зовсім на нього не дивлюсь.

Корі Ішкамба пив чай у гостях у торговця.

У цей час повз них проходив з кошиком на голові продавець коржів і голосно кричав:

— Гарячі, смачні! На маслі замішані; борошно — як цукор.

Корі Ішкамба покликав його, вибрав, не торгуючись, два коржі і, розламавши їх на шматки, розклав перед собою, як на підносі, на круглому віялі хазяїна крамнички. Потім він поклав шматок коржа собі в рот і сунув руку в кишеню, щоб дістати гроші.

Я, що вчора лише був свідком його суперечки з цирульником, здивувався: не торгуючись, взяти в продавця два коржі, розламати їх у гостях в чужої людини, яка, звичайно, з'їсть корж, це було зовсім не схоже на вчорашнього Корі Ішкамбу!

Він довго нишпорив у себе в кишені. Нарешті вийняв з кишені руку — грошей в ній не було — і сказав хазяїнові крамнички, знову заходячись коло їжі:

¹ Суфа — глинобитне підвищення.

— Братику, у мене не знайшлося дрібних грошей. Заплатить за ці коржі. Якби я знав, що в мене немає з собою грошей, я б їх не розламував...

Хазяїн поглянув на Корі, потім подивився на коржі і, нарешті, запитавши, скільки вони коштують, вийняв з свого ящика гроші і заплатився.

А Корі Ішкамба не дивився ні на господаря, ні на продавця коржів. Його погляд був прикутий до віяла. Він брав один за одним шматки коржа і, складаючи їх вдвоє і втриє, запихав собі в рот. Поки торговець фарфором встиг прожувати один шматок і запити його ковтком чаю, Корі Ішкамба вже майже кінчив весь хліб.

Мабуть, сторопівши від того, з якою швидкістю Корі Ішкамба пожирав коржі, торговець фарфором забув налити чай. Розжовуючи свій шматок, як личить людині, він не відривав погляду від здутих щік і напружених щелеп Корі Ішкамби. Нарешті щелепи Корі зупинились: шматок застряв у нього в горлі. З набитим ротом, не в силі вимовити й слова, Ішкамба лише показав рукою на чайник і знаком попросив налити йому чаю.

Посміхнувшись, торговець фарфором налив піалу чаю і поставив її перед Корі Ішкамбою. Корі однією рукою підніс до рота піалу, а другу простягнув до останнього шматка коржа, що залишився на віялі. Після першого ковтка, ледве рот його трохи звільнився, він упхав туди і цей останній шматок і поспіхом запив його. Ще не встигши проковтнути хліб, що застряв у нього за щокою, він підвівся з місця і пішов геть.

Я встав і пішов слідом за ним.

Корі Ішкамба не поспішав: поволі ступаючи, він обводив поглядом ряди крамниць, що тяглись уздовж вулиці, поглядав на купців, що сиділи в крамницях. Тих, хто зустрічався з ним поглядом, він вітав звичайним «ассалом алейкум».

Корі Ішкамба зупинився біля крамниць, де торгували скринями, присів біля одного з про-

давців. Господар сидів у глибині своєї крамниці, перед ним стояла ребром рахівниця, його рот і щоки рухались. Було зрозуміло, що, закрившись рахівницею від перехожих, він їв. Тільки сівши, Корі Ішкамба одразу ж нахилився, сунув руку за рахівницю і поклав щось собі в рот.

Але я не знайшов біля крамниці скриняра зручного місця, щоб сісти і пильнувати. І тому мені не залишалось нічого іншого, як повільно пройти мимо. Я переконався, що, як не ховав скриняр свою їжу за рахівницю, Корі все ж зумів узяти участь у його сніданку. Що саме вони їли і як прийняв Корі Ішкамбу господар крамниці, я не роздивився.

Нарешті, знайшовши вільне місце, я присів навпочіпки. Це було все ж досить далеко від того місця, де залишився Корі Ішкамба.

Через кілька хвилин він підвівся і пішов у напрямі критих рядів, де торгували тибетейками і шовком. Я поспішив піднятися і знову пішов за ним, намагаючись наздогнати його.

Корі Ішкамба йшов швидко, не озираючись по боках. Він зупинився біля крамниці тибетейок і запитав:

— Ну, як, продали ви мої тибетейки?

Присісти поблизу знову не було де, тому я підійшов і став поруч з Корі, удаючи, ніби хочу купити тибетейку. Тим часом продавець тибетейок, відповідаючи на запитання Корі Ішкамби, сказав:

— Ні, ще не продав.

— Мабуть, продали, тільки хочете трохи затримати гроші, щоб пустити їх в обіг,— недовіжливо зауважив Корі Ішкамба.

— Які ж бо ви недовірливі, дядечку Корі,— образився продавець.

Він узяв з однієї з полицок, завішаних занавісками стосик складених тибетейок і, показавши їх Корі Ішкамбі, запитав:

— Хіба це не ваші?

— Так, вони,— відповів Корі і додав: — Я й так вам вірю. Я тільки пожартував, не гнівайтесь на мої слова.

— Ну, чого ж мені гніватись? Хіба я вперше чую від вас подібні жарти?

— Ну, добре, годі жартувати,— сказав Корі Ішкамба.— Сьогодні мені дуже потрібні гроші. Що, якби ви дали мені гроші за ці тюбетейки наперед? Коли не можна всі, дайте хоч половину. Господь вас благословить. Я помолитимусь за ваших дітей.

— Жартома чи насправді ви це пропонуєте, але я не можу,— відмовився продавець.

— Чому?

— Ви хочете, щоб я продавав ваші тюбетейки стороннім покупцям по роздрібній ціні. Якщо я виплачу вам за них наперед, яка ж буде мені користь від такої торгівлі? Адже ви щомісячно одержуєте від мене півтаньги за кожні ваші сто таньг. Заплативши вам наперед за тюбетейки, я багато втрачу,— сказав продавець вже сердито і, подумавши, додав: — Ну, добре, продайте мені їх оптом по тій ціні, яку дають за них майстриням скупщики, тоді я відразу ж заплачу вам готівкою.

— Це не підходить. Адже я втрачу в такому разі майже четверту частину прибутку, яку я повинен одержати за тюбетейки,— сказав Корі Ішкамба і хотів іти далі.

— Сідайте ж,— запропонував продавець жартівливо.— Дозвольте мені замовити чайник чаю з тих грошей, що я виручу за ваші тюбетейки!

— Ні, дякую, я буду пити чай в банку,— сказав Корі Ішкамба.

Ледве Корі Ішкамба відійшов, продавець тюбетейок звернувся до мене:

— Що вам потрібно?

— Мені потрібна тюбетейка,— сказав я голосно, намагаючись, щоб мої слова почув Корі Ішкамба. Я хотів розвіяти підозріння, які могли в нього виникнути від того, що я стояв поруч під час їх розмови.

Почувши мої слова, Корі Ішкамба повернувся назад і, підійшовши до крамнички, сказав:

— Вибирайте!

Я недбало взяв тибетейку і запитав:

— Ну ось ця скільки коштує?

— П'ять таньг,— відповів продавець.

— Дві таньги,— сказав я, повертаючи її продавцеві.

— Будьте ж справедливі, братику,— сказав, звертаючись до мене, Корі Ішкамба.— Тут самого матеріалу пішло на чотири таньги, оплатіть хоча б матеріал. Нехай вже плата за роботу залишиться за вами.

— Ех, та вони зовсім не хочуть нічого купувати,— сказав продавець, ставлячи стосик на полицю.— Дурно не розраховуйте!

Корі знову пішов, і я знову за ним.

Корі Ішкамба вийшов з критого ринку до москательних рядів і зупинився біля крамниці торговця прянощами. Використовуючи досвід, набутий на тибетейському ряду, я пішов і став поруч з Корі з байдужісіньким виглядом.

Корі Ішкамба, привітавшись з хазяїном крамниці, сказав:

— Будьте ласкаві, дайте мені шматочок рожевого гульканду¹: в мене зовсім пропав апетит.

Москательник, посміхнувшись, трохи підняв кришку великої мідної чашки, яка стояла перед ним, відколупнув маленькою лопаточкою шматочок леденця і, простягаючи його Корі Ішкамбі, сказав:

— Якби у вас пропав апетит, ви й тоді з'їли б весь світ!

Корі Ішкамба взяв з рук москательника лопаточку, поклав у рот прилиплий до неї леденець і, повертаючи лопаточку хазяїнові, поскаржився:

— Надто вже маленький шматок, прилипло до зубів — всередину нічого не попало.

¹ Гульканд — леденець, який роблять з цукру і трояндового настою; вважається цілющим засобом, що збуджує апетит.

— Крамниця в мене тісна, товару мало, та й товар мій такий, що або його ніде на знайдеш, або покупця немає,— а коли так, то й шматок більшим бути не може,— пробурчав москательник.

— Заради аллаха, дайте мені ще один шматочок, я помолюсь, щоб ви дожили до весілля своїх дітей.

Москательник дав йому ще шматочок леденця. Корі Ішкамба, беручи лопаточку з його рук, поглянув на мене й запитав:

— Братику, у вас, може, є до мене якась справа?

Замість того, щоб відповісти прямо: «Так, у мене є до вас справа» і запитати його про келію, я мимоволі сказав ті слова, які приготував на той випадок, якщо до мене звернеться москательник.

— Мені треба чорного перцю,— випалив я.

Звичайно, моя відповідь була зовсім недоречна. Я збентежено заклав руку в кишеню, маючи намір швидше купити трохи перцю й утекти. На нещастя, у мене в кишені не знайшлося ні шеляга. То червоніючи, то бліднучи від сорому, я сказав москательнику:

— У мене немає з собою грошей. Я піду по гроші, тоді візьму у вас перцю.

І я швидко подався геть від крамнички.

Відходячи, я помітив, як Корі Ішкамба, випнувши нижню губу і нічого не збагнувши, кивнув на мене москательнику.

* * *

І сьогодні на полюванні мені не пощастило! Я злякав дичину, яка прийшла до сільця. Можливості нового переслідування для мене були втрачені. Я осоромився перед Корі Ішкамбою. Йому, звичайно, ясно, що ніякого наміру купувати перцю в мене не було. Не купивши перцю, я потрапив у становище людини, що з'їла

перець¹. Більш того, моя брехня про перець довела, що я й не думав купувати також і тюбетейку. Я досадував на себе і на свою невправність. Якби я відповів на його запитання ствердно, він, напевне, відвів би мене кудись у затишний куточок, і я зміг би поговорити з ним про свою справу. У крайньому разі, якби мені й не пощастило дістати келію, я б познайомився з Корі ближче і мав би можливість спостерігати за цією дивною людиною. Але розкаюватись було пізно, зітхати й шкодувати — марно, «стріла вилетіла з лука, пташка вирвалась з сільця...»

Проте я не втрачав надії на знайомство з цією людиною. Тепер я вигадував інший спосіб зав'язати з ним стосунки. Зрештою мені прийшла в голову думка: дізнаюсь, де він живе, при нагоді прийду просто до нього додому, скажу відверто, що наміри купити тюбетейку й перець були брехливими хитрощами, і розповім, що насправді я просто хотів спитати в нього про келію. Так наладяться стосунки і шлях до знайомства, нарешті, буде відкритий.

IV

Наступного дня я знову вийшов з дому. Сьогодні завдання полягало в тому, щоб дізнатись, де живе Корі Ішкамба.

Серед чайних рядів, на південному боці вулиці, якраз проти тупичка, де торгували вугіллям, був склад, який називали Джаннатмакон, що означає «райське місце». З обох боків складу, іззовні біля воріт, здіймались дві невеликі глинобитні суфі. На одній з них завжди сиділа людина на ім'я Рахімі Канд із своїм підносом, на якому були розкладені солодоші.

Я часто сидів на сусідній суфі і розмовляв з цим чоловіком. Сьогодні я також пішов туди і присів на своє постійне місце.

¹ На істись перцю — бухарський вислів, означає «бути обманутим» або ж «бути викритим».

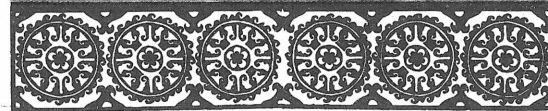
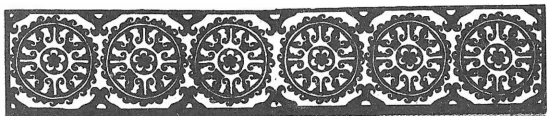
Рахімі Канд був дуже цікавою людиною. Я завжди діставав насолоду, слухаючи його розповіді. Він походив з селища Істамазі, з повіту Шофірком¹, був музикантом у Бухарі і займався тим, що на бенкетах грав на своєму дутарі.

Жив він дуже бідно. У своєму ремеслі дутариста Рахімі Канд був не дуже вправний. До того ж він був мовчазний, а якщо говорив, то надто суворо. Він не визнавав жартів, пустощів, дотепних висловів, примовок, які були в ужитку в модних музикантів. Тому багаті дуже рідко запрошували його на свої бенкети й весілля. Ось чому він погоджувався грати весь день і всю ніч за дві таньги. Але, враховуючи, що його гра порівняно з грою інших музикантів, обходилась дешево, його часто запрошували на свої гулянки студенти, учні медресе.

На одній з таких гулянок я і познайомився з Рахімі Кандом. Інколи в розпалі веселощів студенти дозволяли собі щодо Рахімі Канда витівки, які переходили межі дозволеного. Пам'ятаю, близько ста студентів-однокурсників вирішили, за звичаєм, урочисто відсвяткувати початок занять майбутнього року². Перед початком лекцій належало, звичайно, піднести подарунки майбутнім учителям. З цією метою було зібрано з усіх учасників півтори тисячі таньг. Тисячу чотириста таньг витратили на частування — кишмиш, халву, горіхи, яблука, гранати. Крім того, учителям купили халат і приготували скількись грошей на подарунок. Єдиним музикантом на цьому бенкеті був Рахімі Канд. Його, нещасного, привели, сторгувавшись з ним за дві таньги. Він грав на дутарі, а студенти

¹ Тепер Бауманський район Узбекистану.

² Лекції наступного року в медресе починались звичайно під час найбільшого напливу студентів, в середині зими. Для проформи читалась перша лекція, після чого влаштовувалося частування. Курс продовжувався вже нормально в майбутньому навчальному році. Цей звичай завели мулли, яким було певигідно влаштовувати урочистий початок лекцій восени, коли ще не всі студенти встигли зібратись, бо кількість подарунків, що їх одержували мулли, визначалась числом студентів.

з гарними голосами співали під його гру. Голосистих студентів виявилось багато, і вони співали, чергуючись і не даючи Рахімі Канду відпочити ні на хвилину. Музиканту, який мусив грати без перерви було важко. Десь опівночі в нього не вистачило сили бити по струнах. Проте студенти не відставали, примушуючи грати ще і ще. Нарешті він відмовився навідріз.

— Я не буду більше грати, якщо навіть ви мене вб'єте! — заявив він.

— Це ваше останнє слово? — спитав погрозовим тоном один із співаків, студент Амін, на прізвисько Миша.

— Так, це моє останнє слово, — рішуче відповів Рахімі Канд.

— Ей, друзі, вставайте! Мала купа! — крикнув Амін Миша, поваливши Рахімі Канда на підлогу.

Частина студентів приєдналась до нього. Бідного Рахімі Канда м'яли і били. Спочатку він лише стогнав, охав і кричав, а потім заплакав і почав благати, щоб його відпустили. Це не допомогло. Студенти від нього не відступали. Тоді, ледве дихаючи, він прохрипів здавленим голосом:

— Добре, годі, молоді паничі, буду грати!

Мучителі відпустили свою жертву і трохи втихомирились. Він піднявся з заплаканими очима, сів на своє місце і тремтячими пальцями вдарив по струнах.

До цього часу зготували плов. Повні блюда були поставлені перед учасниками бенкету, перед гостями. Рахімі Канд поставив свій дутар до стіни і кинувся до блюда з пловом. З'їли весь плов, вилизали блюда, прибрали скатерку. Настав час кінчати бенкет і розходитись по домівках.

Рахімі Канду дали дві таньги, а до того — один коржик і чашку плову, щоб він відніс своїм дітям. Рахімі Канд був дуже задоволений цим подарунком — він на нього не чекав.

— О боже, нехай ви станете мударрисами,

муфтіями, алямами, ахундами, раїсами, казіями і казікалянями!¹ — сказав він, молячись за студентів.

— Ну, для того, щоб усі ми стали казіями, раїсами і всім іншим, треба, щоб усі теперішні казії і раїси перемерли або ж були усунені з своїх посад! — сказав йому один із студентів і додав: — Якщо вони почують твою молитву, яка є для них поганим побажанням, вони влаштують тобі малу купу.

— Як їм захочеться! — заперечив Рахімі Канд, і на губах його з'явилась посмішка. — Якщо вони після малої купи дадуть мені хліба і плову, то шкоди не буде.

Тільки двічі довелось мені побачити посмішку на губах Рахімі Канда: вперше — на тому бенкету, а вдруге... про це розповім нижче.

* * *

Звичайно, Рахімі Канд не міг жити на таньги, які перепадали йому далеко не кожного дня, або харчуватись чашкою плову, яка діставалась йому раз на кілька місяців, та й то лише після малої купи. Йому б слід було взятися за якесь ремесло, але він нічого не вмів робити. Відкрити крамничку і торгувати — не було капіталу. Тому він вибрав підсобним заняттям ручний продаж солодошів. Усе його багатство складалося з кількох фунтів цукру, цукерок і леденців. Розколовши цукор щипцями на грудочки і розклавши їх на одному кінці мідного підноса, Рахімі Канд продавав великі грудки по два пулі, тобто по два шаги, а дрібні — по чверть копійки за грудочку. На другому кінці підноса були розкладені дешевенькі цукерки, а поруч з ними леденці, зроблені з підфарбованого цукру.

Завдяки другому заняттю Рахімі, жителі Бухари додали до його імені прізвисько Канд, що означає — цукор.

¹ Назви посадових осіб, світських і духовних.

Основними покупцями Рахімі Канда були безпритульні вуличні хлопчачки. Інколи і я купував у нього за два пулі грудочку цукру або цукерку і смоктав їх, сидючи напроти нього на суфі. Але далеко більше задоволення, ніж цукор чи цукерки, я мав від його забавних розповідей.

Я розповім тут дві з них, які пам'ятаю й досі.

Одного разу Рахімі Канд скаржився, що настали погані часи: люди, мовляв, не вміють ні в чому розбиратись із смаком і перестали цінувати гідну людину.

— Більшість усіх цих співаків і музикантів,— говорив він,— цілковиті неуки, що не пройшли ніякої школи. Проте вони дуже добре вміють дурити нерозбірливих людей і виманювати в них гроші. А я, провчившись у стількох майстрів першої руки, прислужуючи їм стільки років і набувши справжньої майстерності, не можу заробити на шматок хліба.

Після цього вступу Рахімі Канд розповів мені ось що:

— Я,— сказав він,— служив десять років Насруллі-баю, продавцю казанів. Люди називали його по-своєму Насрулла-казан. У виконанні шаш-макомів¹ цей Насрулла-бай був єдиним у свій час. І в грі на дутарі, і в грі на тарі він не мав собі рівних. Його удари в бубон розтинали небо навпіл. Прослуживши в нього десять років, я вивчився виконувати шах-макоми так, ніби я всмоктав це вміння з молоком матері. Йдучи куди-небудь грати, він почав брати мене з собою. Одного разу увечері він повів мене на бенкет у сад зятя самого казікаляна² в селищі Хітойон. Крім нас, там було ще кілька музикантів і співаків.

До півночі ми розважали гостей грою і спільним виконанням різних мелодій. Співали хором усі співаки.

¹ Ш а ш - м а к о м и — шість мелодій (цикл класичних мелодій).

² К а з і к а л я н — верховний суддя в емірській Бухарі.

Опівночі, після того, як плов був з'єданий і музиканти сіли відпочити, Насрулла сказав господарю саду — зятю казікаляна: «Якщо ви дозволите, я разом із своїм учнем зіграю вам».

Звичайно, господар саду з радістю дозволив. Насрулла наказав мені: «Настрой свій дутар для мелодії наво¹».

Я настроїв. Насрулла взяв барабан. Моїм обов'язком було акомпанувати на дутарі, а він відбивав ритм ударами бубна і співав.

Раптом прилетіли два солов'ї і сіли на гілку того самого дерева, під яким ми бенкетували. Солов'ї стали слухати нашу музику. Уловивши мелодію, вони почали тьохкати їй в тон. Поводження солов'їв запалило мого вчителя Насруллу, і, ніби змагаючись з солов'ями, він почав квилити так, що його стогін доносився до самого неба.

Також і я своїми вправними, бистрими пальцями підносив звуки до небесного склепіння. Слухачі, які перебували під враженням моєї музики, «що розправляє душу», були збуджені і тремтіли так, ніби я бив своїми пальцями просто по їх серцях.

Нарешті солов'ї визнали себе переможеними і замовкли. Трохи помовчавши, вони нібито втратили свідомість, мимоволі злетіли з гілок, кинулись до нас і почали літати над нашими головами, як літають метелики навколо запаленої свічки.

Нарешті солов'ї остаточно перестали володіти собою. Один сів на гриф мого дутара, другий на обід бубона мого вчителя Насрулли-бая.

Хоч брехливість розповідей Рахімі Канда була цілком очевидна, я йому не перечив. Якби він відчув з мого боку хоч трохи недовір'я, він би не тільки розсердився, але, може, зовсім порвав би зі мною знайомство і вже, напевне, ніколи більше не розповідав би мені подібних захоплюючих пригод.

¹ Н а в о --- одна з мелодій, що входить до шаш-макомів.

А його розповіді давали мені велике задоволення ще й через те, що він робив це з повною серйозністю, сам вірив своїм словам, гадаючи, що і я їм вірю цілком.

Одного разу він розповів мені про подвиги сучасних йому «героїв» — слуг бухарського еміра. Мова зайшла про війну еміра Музаффара з гіссарцями. Розповівши про те, як емір склав башту з голів гіссарців і кулябців і в один час стратив чотириста полонених, Рахімі Канд звів мову на одного «героя», що звався Азізулла.

Азізулла був родом з Балха, приїхав до Бухари вчитись. Під час війни Бухари з кулябцями і гіссарцями він добровольцем пішов з військами емірата. В нагороду за службу емір призначив його на посаду раїса в одному з повітів Бухари. Він був ще там раїсом і тоді, коли Рахімі Канд розповідав мені про нього.

Азізулла прославився своєю майстерністю брехати. Він сам казав про себе: «Якщо я за день не збрешу як слід разів сто, мене вночі сон не бере!»

Рахімі Канд розповів про цього брехуна раїса Азізуллу ось що:

— Азізулла серед інших хоробрих молодців еміра погнав свого коня на гіссарців і кулябців. Кожним ударом своєї шаблі він розрубав на шматки одразу десять-дванадцять чоловік з такою легкістю, як рубають молоді пагінці. У розпалі бою його кінь проскакав між двома деревами шовковиць, що росли так близько одне від одного, що гілля їх переплелось. Коли кінь мчав між деревами, голова Азізулли застряла в гілках і відірвалась від тіла. Азізулла спритно потяг за вуздечку, кінь подався назад, і він швидко зняв свою голову з дерева. Перш ніж кров встигла захолонутися, Азізулла посадив голову на місце і знову кинувся в бій.

Почувши це, я сказав Рахімі Канду:

— Добре ще, що Азізулла, поспішаючи, не посадив свою голову задом наперед, а то очі опинилися б на потилиці і жити йому було б тяжко.

Рахімі Канд відчув у моїх словах недовір'я до своєї розповіді і, відразу розсердившись, сказав:

— Він не був ні сліпим, ні таким дурним, щоб не знати, куди йому посадити власну голову.

Я попросив пробачення і сказав Рахімі Канду, що вірю його розповіді. Проте довгий час я вже не удостоювався слухати подібні історії.

В кінці свого життя Рахімі Канд став послідовником якогось шейха, почав ходити по мечетях та кладовищах і перестав розповідати різні небилиці. Замість них з його язика не сходили тепер казки про чудеса хитрих шейхів. І розповідав він про це з такою переконливістю і вірою, з якою раніше розповідав про «чудеса» брехуна Азізулли. Він порвав будь-яке знайомство з тими, хто не вірив шейхам і сумнівався в їхніх чудесах.

...Отже, я сидів на суфі, смокчучи цукерку, яку за два пулі купив у Рахімі Канда. Він ще не встиг почати свою наступну розповідь, як здалеку показався Корі Ішкамба. Я впився в нього очима. Побачивши мене, він теж почав дивитись, не відриваючи погляду. В цьому колючому погляді я читав: «Ага, це вчорашній брехун!» Засоромлений, я опустил очі і удав, що не впізнаю його.

Він підійшов прямо до Рахімі Канда і, взявши грудочку цукру і леденець, вкинув їх собі в рот. Потім він узяв цукерку і, розгортаючи папірець, пішов далі, кинувши злий погляд в мій бік. Мені знову довелось відвести очі і навіть відвернутись.

Бачачи, що Корі Ішкамба йде; з'ївши і цукор, і цукерку, і леденець, але не заплативши ні копійки, Рахімі Канд побілів і крикнув тремтячим голо-сом:

— Дядечку Корі, годі жартувати! Адже я бідна людина. Заплатіть мені за те, що ви з'їли!

Не обертаючись, Корі Ішкамба сказав:

— Не будь невдячним, не забувай мій хліб-сіль. Згадай вчорашній плов. Коли-небудь ти

знову матимеш вигоду через мене. Твої гроші повернуться до тебе з дітьми, внуками і навіть правнуками.— Наче й не сталось нічого, він по-крокував далі.

— Скнара, щоб ти здох! — розсердився Рахімі Канд.

— Хто це? — запитав я в нього.¹

— Це індус, який розгулює в чалмі, як мусульманин, спритний лихвар, скнара і великий мерзотник,— відповів Рахімі Канд.

— Коли це ви їли його хліб-сіль, що він докоряє вам невдячністю?

— Учора я грав на весіллі в одного водоноса,— сказав Рахімі Канд.— З'явився серед гостей і цей. Разом з усіма він зайшов до мехмонхони¹ і з'їв свою долю плову. Потім, підійшовши до мене, він присів на край тахти. Прийшли й пішли, з'ївши частування, ті, хто з'явився на весілля пізніше, а Корі Ішкамба все не йшов. Нарешті всі гості розійшлись. Корі Ішкамба покликав господаря і сказав: «Накажіть же, нарешті, подати плов ака Рахімі! Разом з його пальцями на дутарі грає і його живіт. Та покладіть йому жирніше і щоб м'яса було багато».

Принесли плов. І справді, м'яса не пошкодували, плов був смачний, жирний. Але мені не дісталось від нього й однієї десятої. Хоча Корі Ішкамба щойно наївся в мехмонхоні, більшу частину мого плову він відправив собі в рот та ще з парою шматків м'яса в кожній жмені. Жир стікав по його руках мало не до ліктів.

Після плову я хотів заграти знову. Підкрутивши струни, я настроїв свій дутар і тільки хотів почати, як він наблизив губи до мого вуха і прошепотів: «Якщо я влаштую так, щоб тобі з цього весілля дали блюдо плову, погодишся ти половину плову віддати мені?»

«Так»,— відповів я.

Коли я зіграв мелодію, він знову, нахилив-

¹ Мехмонхона — кімната для гостей, відокремлена від внутрішнього приміщення.

шись до мене, прошепотів: «Ну, тепер ти можеш і кінчати».

Я почав укладати свій дутар у чохол, сказавши господарю: «А тепер дозвольте мені йти».

Господар дав мені дві таньги і поклав переді мною коржик і жменю цукерок. Я опустив гроші в кишеню, а коржики і солодоші я почав ув'язувати у свою хустку.

«Ака Рахімі — людина сімейна,— сказав Корі Ішкамба господареві,— дайте йому блюдо плову пожирніше, та покладіть чимало м'яса, та накрийте зверху коржем. Що б ви йому не дали, за ним не пропаде. Прийде свій час, він вам ще послужить».

Господар приніс мені блюдо плову накрите коржем, сказавши при цьому: «Не забудьте принести назад блюдо».

Ми вийшли разом. Як тільки ми відійшли від воріт, Корі Ішкамба сказав мені: «Мій дім по дорозі. Зайдемо спочатку до мене, я візьму те, що мені належить, а тоді вже ти понесеш додому свою долю».

Я погодився. Довго ми ходили по вуличках і провулочках і нарешті підійшли до його будинку. Виявилось, що він живе набагато далі, ніж я.

Я, що саме шукав адресу Корі Ішкамби, перебив розповідь Рахімі Канда.

— А де ж він живе?

— У кварталі Кемухтгарон, на початку провулка, що за складом взуття,— відповів мені Рахімі Канд і продовжував:— Коли ми підійшли до дверей його будинку, Корі сказав мені: «Давай мені плов. Я його поділю на дві частини, свою долю візьму, а твою тобі винесу». Він повернувся і передав мені блюдо. Воно було майже порожнє: мені не дісталось і восьмої частини плову: м'ясо він забрав усе. Злив він також усе масло, до останньої краплі, і не залишив на мою долю ні шматочка коржа.

Закінчивши свою розповідь, Рахімі Канд гірко додав:

— Це були той «хліб» і та «сіть», за які я повинен бути йому вдячний.

Я узнав адресу Корі Ішкамби. Тепер залишалося тільки піти до нього додому і там з ним побачитись. Я швидко встав із суфи.

V

Відійшовши від складу Джаннатмаконі, деякий час я просто бродив по вулицях. Вечоріло. Купці й крамарі один за одним зачиняли свої крамниці та майстерні і розходились по домівках.

Я подумав, що, певно, і Корі Ішкамба пішов додому.

Я дійшов до кварталу Кемухтгарон, завернув у провулок, що тягся поза складом взуття, і побачив невеликі ворота.

«З розповіді Рахімі Канда, хата Корі Ішкамби має бути тут»,— подумав я і постукав.

Через хвилину за ворітьми зачовгали чийсь кроки. Почувся шепіт. Було зрозуміло, що за ворітьми тихо радяться двоє.

Я постукав ще раз.

— Хто ви?— почувся жіночий голос.

— Я студент медресе. У мене справа до дядечка Корі. Якщо він дома, покличете його.

— Вашого дядечка Корі дома немає. А яка у вас справа?— знову запитав жіночий голос.

— Свою справу я розповім йому самому. А коли він прийде?

— Пізно. Інколи він залишається у своїх знайомих до півночі,— відповіла та сама жінка.

— А якщо я прийду після нічної молитви або пізніше, можна його бачити?

— Ні,— відповіла суворіше друга жінка і додала:— вночі він нікого не впускає до своєї хати, навіть і воріт не відчиняє. Він і нам наказав нікому не відчиняти воріт, навіть якщо прийде людина знайома.

— А ким ви доводитеся дядечку Корі? — запитав я.

— Ми його жінки,— відповіла перша.

— Добре. А коли він буває вдень?

— Дома його ніколи не можна застати. Він виходить до світанку і приходиться пізно увечері.

Чухаючи потилицю і думаючи: «Ну, і це не вийшло»,— я пішов від воріт Корі Ішкамбі через ряди, де торгували шкіряними калошами, до берега водойми Диванбегі. На вулицях уже нікого не було. Навіть найжадібніші купці, які звичайно торгують до пізнього вечора,— і ті вже зачиняли свої крамнички.

Коли я повернувся до складу Джаннатмакон, я побачив, що Рахімі Канд витрушував килимок, який він завжди носив з собою. Помітивши мене, Рахімі Канд поклав складений вчетверо килимок на край суфи і подав мені знак піти. На його губах з'явилась ніби посмішка.

— Що скажете? — запитав я, наблизившись до нього.

— Що ви зробили Корі Ішкамбі? — запитав він з тією ж напівпосмішкою.

— Ви кажете про того скнару, який «вгостив» вас хлібом-сіллю?

— Так.

— Нічого не зробив. А що?

Зіпершись ліктем на складений килимок, Рахімі Канд сказав:

— Як тільки ви звідси пішли, прийшов він. «Хто це був?» — «Один студент-гіждуванець»,— відповів я. «Мое припущення виявилось правильним»,— сказав він, похитуючи головою. «А що ви передбачали?» — запитав я. Він трохи постояв, подумав і відповів: «Люди вважають мене багатцем. Тому раніше мене часто переслідували злодії і шахраї. Коли вони зрозуміли, що я навіть мідного гроша не тримаю вдома, до мене охололи. Мабуть, цей твій знайомий — ще новачок і мене не знає, тому він і ходить за

мною». — «А що трапилось? Як він вас переслідуює?» — запитав я в нього знову. «Два дні підряд він ходить за мною, він хоче дізнатись, де й скільки грошей я одержую та куди їх кладу. Це ясно. А як тільки дізнається, що я щось приніс додому, налетить вночі і перетворить мене на холодець». — «Ваші припущення помилкові», — сказав я йому. «Сам же він, можливо, і добра людина, але земляки, мабуть, уже розбестили його. Гіждуванців треба побоюватись! — Потім помовчав, трохи подумав і додав: — Ти поясни йому, що грошей у мене немає, а якщо і заведуться, я їх не понесу додому. Дома в мене немає цінних речей: пара ковдр і матрац, та й ті гірші за осялячу попону».

Закінчивши свою розповідь, Рахімі Канд сказав мені повчально:

— Не зближуйтеся з такою людиною, вона на вас зведе наклеп.

Тепер я зрозумів, чому посміхався Рахімі Канд, на губах якого так рідко можна було побачити посмішку. Сам же я в душі досхочу посміявся з підозріння і страху Корі Ішкамбі і вирішив викинути з голови будь-яку думку про знайомство з людиною, від якої краще триматися подалі.

VI

Минуло кілька днів.

Я перестав думати про Корі Ішкамбу.

Одного разу я сидів на площі біля медресе Кукелташ, на низенькій покрівлі крамнички, де продавали сіль.

Несподівано біля мене лягла чиясь тінь. Задумавшись, я навіть не підняв голови і не подивився на прибулого.

— Ассалом алейкум! — почувся голос, що вимовляв слова з акцентом, звичайним для читців корана.

Я підняв голову. Переді мною стояв Корі Ішкамба, длубаючись у зубах зубочисткою.

Я знехотя відповів на привітання і знову заглибився у свої думки.

— Дивне повітря на площі Кукелташ! — сказав він, сідаючи біля мене.

Я не відповів.

— Братику,— сказав він м'яко,— може, у вас була до мене якась справа, що ви два-три дні ходили за мною по п'ятах і навіть були в мене вдома?

«Звідки цей чорт дізнався, що я ходив до нього?» — здивувався я про себе. З навмисною грубістю я відповів:

— Я хотів дізнатись, скільки у вас грошей, де вони лежать, потім прийти із злодіями-гіждуванцями і викрасти їх.

— Якщо я когось не знаю, немає сорому і в тому, що я ставлюсь до нього з підозрою. Але я питав про вас і дізнався, що ви пристойна людина. Тому я підійшов до вас, щоб помиритися з вами і вигнати з вашого серця образу,— сказав він запобігливо, але з повною серйозністю, і додав: — Не завадить, щоб ви дізнались, що я не такий багатий, як думають про мене люди. Якщо я і знайду чотири-п'ять пулів на харчування своєї сім'ї, то я не несу їх додому, і здаю кому-небудь на зберігання, і беру тоді, коли мені потрібно їх витратити.

З цих слів я зрозумів, що він ще не зовсім розлучився з своїми підозріннями. Тому я вирішив не залишати в цієї дивної людини будь-яких сумнівів, переконати його повністю. Хоча давно вже залишив надію одержати в нього келію, я знову порушив це питання, хоч би для того, щоб продовжити розмову і порозумітися:

— Мені не було де жити. Я почув, що у вас є на відкупі декілька келій. Тому, хоч я й не був з вами знайомий, почав слідкувати за вами, щоб, вибравши зручний момент, поговорити з вами про це.

— У мене немає келій на відкупі. Ті, які я маю, дістались мені в спадщину від батька,— сказав він. Потім, помовчавши, запитав: — Чи

знайшли ви келію, чи у вас усе ще немає житла?

— Ні, не знайшов.

— А, якщо ви знайдете келію, будете кожний день готувати плов?

У мене промайнула думка, що в нього, напевне, залишилась якась келія без вогнища і каміна, а тому він мене так запитав. Я відповів:

— Мені підійде келія без вогнища і каміна. Я можу жити, не готуючи собі їжі.

— А в мене є келія, камін якої просить щодня доброго, жирного плову на дві особи,— сказав він жартома. Потім, набравши серйозного вигляду, додав: — У мене є ще дві келії. Я здав їх двом студентам на тій умові, щоб кожний з них щодня готував плов на дві особи, один — опівдні, другий — увечері, а я приходив би в призначений час і їв разом з ними.

Він покопирсався в зубах і говорив далі:

— Один з цих студентів не пропускає жодного дня і в призначений час готує плов. А другий інколи пропускає, тікає від мене, замкнувши келію на замок. Коли мені на другий день пощастить застати його і приперти до стіни, він вибачається і вигадує різні виправдання: «вчора я не знайшов грошей» або «вчора я був у гостях». Зрозуміло, що всі ці пояснення і мідного гроша не варті. У цьому році таке траплялось вже чотири рази.

Корі Ішкамба помовчав, знову покопирсався в зубах, прокашлявся, сплюнув і продовжував:

— Зараз я якраз їду, поївши плову, від цього дурисвіта. Вчора він утік. Сьогодні зварив плов зовсім не жирний і майже без м'яса. Я йому пригрозив: «Якщо будеш так робити, я вижену тебе звідси». Беріться готувати щодня плов і пригощайте мене, і, хоч той студент — мій знайомий, я вижену його з келії і віддам її вам.

Вважаючи для себе принизливим признатися цьому мерзотнику в своїй бідності, я відповів йому:

— Вчора мені одна людина пообіцяла дати келію даром. Якщо я не одержу її, тоді можна буде взяти вашу. Готувати щодня плов і пригощати одну людину не важко, про це й говорити не варт. Але якщо знайдеться келія, яку мені дадуть даром, то це ще краще.

— Звичайно. Кожен дбає про свою користь. Хоч вікна в ній і заклеєні папером, зате двері — з шовковиці і всі різьблені.

Він помовчав, подумав, потім запропонував:

— Гаразд, якщо вам чи комусь з ваших знайомих буде потрібна келія, я готовий здати її на тих умовах, про які я вже говорив. Я людина бідна, в мене зовсім немає грошей, хоч люди й думають, що я багатий. Крім того, що я її дам вам, я ще помолюсь за вас.

Так відбулося моє знайомство з Корі Ішкамбою. Після того він інколи зустрічався зі мною на вулиці і щоразу запитував:

— Знайшли ви квартиру?

— Так, знайшов.

— А чи немає у вас якогось знайомого, в якого було б багато лою і рису для плову, але не було б келії?

— Ні.

На тому й кінчались наші випадкові розмови.

VII

Колись у Бухарі на початку місячного року, у перші дні місяця хамаля, в емірському саду Ширбадан влаштовувались новорічні гулянки. На цих гулянках, крім звичайних їдалень, де продавались готові страви, існували ще особливі казани. Під відкритим небом, лише відгородившись одне від одного циночками, господарі казанів розводили свої вогнища, запасали дрова і сиділи, чекаючи клієнтів. Багато учасників гулянки приносили з собою все потрібне для плову і готували його самі, оплачуючи господарю вогнища за дрова та за користування

казаном. Крім того, йому давали ще трошки плову «за догляд».

Одного разу на новорічну гулянку вирушило кілька моїх друзів. Пішов з ними і я. Обов'язок варити плов завжди лежав на мені. За це мої друзі звільняли мене від витрат на плов, який влаштовувався в складчину.

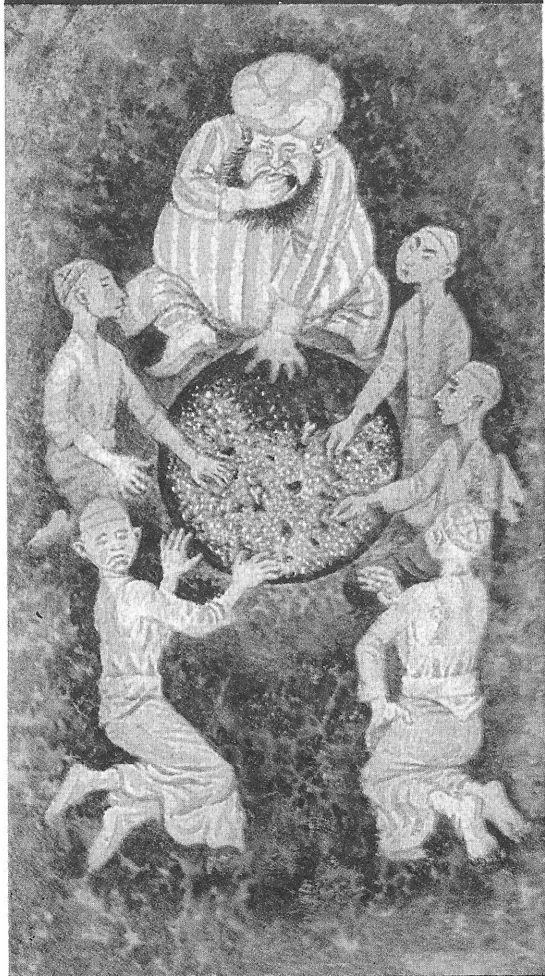
Порізавши сало, м'ясо і цибулю, мої товариші пішли гуляти, а я залишився біля казана виконувати свої обов'язки.

Розтопивши сало, підсмаживши цибулю, розіклавши поверх м'яса моркву і підливши трохи води, я присів біля вогнища, чекаючи, коли все звариться. Не встиг я ще засипати рис, як звідкись появився Корі Ішкамба. Запитавши, чи не потрібна мені келія і одержавши заперечну відповідь, він почав розпитувати, хто такі мої друзі. Я назвав двох-трьох з них.

— Виявляється, всі свої! — сказав він, проходячи до найближчої їдальні. Там він приєднався до якоїсь компанії.

Я засипав рис і прикрив його блюдом, щоб він гарненько розпарився. Прийшли й мої друзі. Тим часом плов тієї компанії, до якої підсів Корі Ішкамба, був готовий. Його виклали на блюдо і, зсунувшись у тісне коло, почали їсти. Корі Ішкамба після кожної жмені плову, яку він закладав у рот, кидав погляди на наш казан. Нарешті і я виклав плов на блюдо. Залишивши на дні казана дві-три шумівки для господаря вогнища, я підійшов з блюдом плову в руках до кола друзів. Як тільки Корі Ішкамба побачив, що наш плов поданий, він підвівся з місця. Але, очевидно, на блюді його знайомих залишилась ще жменька. Корі Ішкамба, знову нагнувшись, зібрав весь плов, поклав його собі в рот і, навіть не встигши облизати жир, що капав з пальців, підійшов до нас.

Серед нас був один юнак, батько якого вважався у Бухарі багатієм середньої руки. Цей

юнак був знайомий з Корі Ішкамбою і часто перекидався з ним жартами.

Коли Корі Ішкамба, не говорячи зайвих слів, підсів до нас, юнак сказав йому:

— Дядечку Корі, від вас ніяк не врятуєшся!

— Любий хлопчику, цей плов — колоски пшениці, які залишаються на полі після жнив. Що ж робити біднякам, як не підбирати їх! — відповів той.

— Коли ви їсте плов у нас дома, ви говорите, що це «онуки». Як же ви назвете сьогоднішній плов? — запитав юнак.

— Ну, це вже правнук, хай буду я жертвою за вас! — сказав Корі.

Ті, кому дістались кісточки, встигли їх обгризти. Дійшла справа до плову. Як і личить вихованим людям, ніхто з нашої компанії не починав їсти першим. Усі старанно запрошували одне одного, говорячи: «Беріть, беріть». Однак Корі Ішкамба, ні на кого не дивлячись, схилився над блюдом і почав їсти. І вже більше ні сам він нікому не говорив жодного слова, ні на запитання інших не відповідав. Розчепіривши всі п'ять пальців, він загортав повною жменею плов, швидко його уминав, намагаючись щоразу захопити жирніший і більший шматок м'яса. Ледве поклавши плов у рот, він знову простягав руку за новою жменею. Рот його був вже так набитий, що зернята рису розлітались на всі боки і сипались йому на коліна, на скатерку і знов на блюдо.

Коли я це побачив, мені не захотілось більше їсти, і інші також без будь-якого бажання простягали руку до плову, намагаючись брати рис знизу, куди не потрапляли зернятка, що розліталися з рота Корі Ішкамби.

Іноді, коли плов застрявав у горлі, Корі Ішкамба, не відриваючи правої руки від блюда, лівою брав миску з водою і відпивав з неї один-два ковтки.

— Ну, дядечку Корі, вам для їди потрібен шомпол, — сказав я.

Він посміхнувся, але нічого не відповів. Хтось з друзів запитав мене:

— Навіщо ж йому шомпол?

— Для того, щоб проштовхувати їжу в горло і утрамбовувати в животі,— відповів я.

Нарешті Корі Ішкамба прикінчив і наш плов, зразу ж підвівся з місця і, витерши жирні руки об свої ічиги, пішов далі.

Усю нашу компанію розлютив прихід цього неприємного гостя. Щодо мене, то все моє нутро горіло від досади. Міру моєї досади може зрозуміти тільки той, хто сам бував дуже голодний, кому, нарешті, доводилось з великим бажанням і старанням приготувати плов і хто якраз тоді, коли вже збирався поїсти, залишався в дурнях.

А втім, зі мною щось подібне вже траплялось і раніше, до цієї гулянки в Ширбадані. Це було так.

Одного разу кілька моїх друзів пристали до мене, вимагаючи, щоб я приготував у себе в келії за власні гроші добрий плов і пригостив би їх.

Спочатку це було запропоновано жартома, але поступово друзі стали наполегливішими. А я ніяк не міг зібрати стільки грошей, щоб задовольнити їхнє прохання, яке ж до того було висловлено вперше за весь час нашого знайомства. Одного разу мій дядько, брат моєї матері, який мав невелику отару каракулевих овець, привіз до Бухари шкурки молодих ягнят. Продавши шкурки, він подарував мені перед від'їздом п'ять таньг. Я поклав ці гроші, які здалися мені чудесним даром, собі в кишеню і, не чуючи ніг під собою або, як кажуть таджики, «залишивши калози і взувши самі устілки», оббігав усіх своїх друзів і кожного з них запросив до себе в келію на плов, призначивши його на вечір, напередодні першого ж нашого дня відпочинку.

У призначений день, витративши всі п'ять таньг, я закупив продукти і зварив чудовий жирний плов. Я поклав м'ясо і засипав стільки

рису, щоб наїлися і мої гості, і я сам, і, крім того, повинна була залишитись миска плову на завтрашній день.

Друзі прийшли в обіцяний час. Я хотів вже зняти казан з вогнища, коли один з них сказав мені:

— Ми не хочемо їсти плову без редьки. Дістань спочатку редьку, а потім будеш викладати свій плов.

Я погодився і вийшов з келії, щоб піти на базар і пошукати редьки. Через кілька хвилин я повернувся з покупкою і побачив, що двері келії були замкнені зсередини. Я стукав, називав на ім'я гостей, пробував кричати, але у відповідь не почув нічого, крім сміху. Нарешті я розгнівався. Але чим роздратованіше лаяв я цих пустунів, тим голосніше вони сміялись. Я мав право бути роздратованим, бо того дня, захопившись перспективою поїсти плову, який я сам приготую в своїй келії і на власні мої гроші, я зранку нічого не їв. Бути таким голодним та ще не їсти після того, як їжа приготована,— це може вивести з рівноваги і найспокійнішу людину.

Нарешті двері відчинились. Казан стояв унизу, на моїй підставці, кришка була щільно закрита.

«Може, вони просто так, заради жарту замкнули двері? Мабуть, мою частку, а також завтрашній плов вони залишили в казані».

Я підняв кришку, але, лишенько моє, казан був вилізаний дочиста, і дно його блищало, як дзеркало. У казані не залишилось ні крупинки. Блюдо також було вилізано так ретельно, ніби його мили окропом і витирали чистим білим рушником.

Гарячковими очима, вкрай розлютувавшись, я глянув на своїх друзів. Вони порозлягались на підлозі в келії де попало і, простягнувшись на спині, тримаючись за животи, ледве переводили дух від ситості та сміху. Вони набили собі шлунки так туго, що не могли ні рівно

сидіти, ні голосно сміятись. Жартома, бажаючи мене помучити і подивитись, що я буду робити, вони з'їли мій плов, хоч їм вже зовсім не хотілось їсти.

Того дня я був дуже засмучений. Але тоді це не так прикро вразило мене, бо то зробили жартома люди, кожного з яких я любив, як самого себе. А у Ширбадані все це сталось з вини людини, поведінка, вчинки і сам вигляд якої викликали в мене огиду.

Багатий юнак, мій давній знайомий, зрозумів усю силу моєї досади. Потихеньку піднявшись, він підійшов до господаря казана. На щастя, той ще не встиг взяти з казана й продати кому-небудь плов, який я залишив йому «за догляд». Юнак заплатив йому таньгу, взяв плов і, виклавши його на тарілку, поставив переді мною. Після всіх цих нудотних подій я втратив апетит, але, не бажаючи засмучувати друзів, з'їв дві-три пучки плову і, витираючи руки об скатерку, запитав юнака:

— Звідки ви знаєте цю огидну людину?

— Надто довго розповідати. Розповім іншим разом.

— Добре, але я не розумію, що означають оці «внуки» і «правнуки». Якщо ви відкриєте зміст цих загадкових слів, я пробачу і вам, і йому.

— Ця людина — лихвар. Проценти за гроші, які він дає в борг, він називає дітьми цих грошей; проценти на проценти називає внуками, а проценти на проценти з процентів — правнуками. З кожного, хто йому заборгує, він, звичайно, бере добрі проценти і одержує певну частку прибутку. Але, зверх того, щовечора або через вечір він приходить у гості до боржника і обідає з ним. Винен йому і я. Учора він прийшов їсти плов до мене. Я йому напівжартома, напівсерйозно сказав: «Дядечку Корі, проценти ви одержуєте повністю, чому ж ви прийшли до нас обідати?» Він відповів, що одержує

«внука». Прийшовши на плов сьогодні, з'ївши внука вчора, він їв плов, назвавши його «правнуком»,— він підрахував його процентами на проценти з процентів.

VIII

Минуло приблизно місяців з десять після тієї події в Ширбадані. Одного разу після вечірньої молитви той самий багатий юнак зайшов до мене в келію. Розпитавши мене про здоров'я, про те, про се, він сказав:

— Сьогодні в мене є справа до Корі Ішкамби. Він мені сказав, що я можу його побачити годині о десятій вечора в нього дома.

— Як я чув, він же нікого не пускає до себе додому так пізно.

— По-перше, ця справа принесе йому більше користі, ніж мені. По-друге, він мені довіряє,— відповів той.— О дев'ятій годині вечора на вулицях уже небезпечно, особливо сьогодні. У таку ніч одному йти страшно. Якщо вам не важко, може, пішли б ви разом зі мною!

— У вас є слуги, батько, брати. Чому ви не підете з ким-небудь з них, а просите мене супроводжувати вас? Адже я терпіти не можу цього виродка.

— На це є причини. Я заборгував йому тисячу танг. Сьогодні я пообіцяв повернути. Мої стосунки з ним я тримаю в таємниці від батька. Абдунабі, який був довіреним слугою і знав мої таємниці, захворів і поїхав до себе в село. Якщо я візьму з собою когось з домашніх, моя таємниця може розкритися. Вас же я турбую, знаючи, що ви вмієте тримати язик за зубами.

— Гаразд. Але чому ж ви турбуєте і себе, і Корі Ішкамбу, і мене, відносячи гроші вночі? Чому ви не віддали їх вдень і чому не можете віддати їх завтра вранці?

— Це також для того, щоб усе залишилося таємницею. Якось раз я спробував зробити таку

справу вдень і батько трохи був не дізнався про все.

— Гарзд! — довелося сказати мені мимоволі. Потім я додав: — Кажуть, на людях і смерть гарна. Проте йти в будинок Корі Ішкамби і бачити його пику — це гірше смерті.

— Еге, там можна побачити дещо поцікавіше; — сказав юнак.

* * *

У призначений час ми вирушили в дорогу. Була непроглядна ніч. У такі ночі важко ходити по темних вулицях Бухари, кривих і заплутаних. Добре ще, що йшов сніг, освітлюючи вулиці тьмяним білим світлом. Завдяки цьому ми могли все ж бачити, куди ступаємо, і не розбити собі лоби, наткнувшись раптом на стіну.

Нарешті ми дійшли до Корі Ішкамби. Приятель порадив мені вести себе, поки не відчиняться ворота, якомога тихіше, так, щоб не було чути ні мого голосу, ні шуму моїх кроків, бо Корі Ішкамба нізащо не відчинить уночі ворота в присутності чужої людини.

Приятель мій постукав. Через деякий час зсередини запитали:

— Хто там? — Це був голос Корі Ішкамби.

— Це я, ваш знайомий, відчиніть, дядечку Корі.

Корі Ішкамба відчинив ворота, але, побачивши дві постаті, злякано скрикнув, подався назад і хотів знов замкнути ворота. Проте юнак, поставивши ногу на поріг, не дав цього зробити.

— Не бійтесь, дядечку Корі. Це своя людина, — заспокоїв він лихваря і тут же запросив мене ввійти.

Коридорчик, який вів до воріт, був дуже вузький. Другі ворота, менші і нижчі від перших, вели до внутрішньої половини. Проти воріт, що виходили на вулицю, виднілись сходи, під якими також були невеликі одностулкові двері.

Відчинивши ці двері, Корі Ішкамба піднявся по східцях, запросивши нас іти за ним. Ми полізли нагору в темряві, намацуючи східці. Піднявшись, ми ввійшли в невеликий дворик, розташований на покрівлі, саме під нижнім коридором. По один бік дворика була балахона — верхня кімната. Від сходів до балахони тягся навіс, який захищав від дощу і снігу. Словом, це був звичайний будинок небагатого бухарського жителя.

Пройшовши вперед, Корі Ішкамба відчинив двері балахони і запросив нас увійти, кажучи:
— Будь ласка!

У темряві, не бачачи куди ступити, ми залишились стояти біля дверей. Корі Ішкамба шарив у передньому кутку.

— Що ви там робите, дядечку Корі? — запитав його юнак.

— Я шукав лампу, нарешті знайшов,— відповів Корі і запитав: — Є у вас сірники?

— У мене немає,— сказав мій приятель, помацавши по кишенях.

— І в мене немає.

Корі Ішкамба тупнув кілька разів ногою по підлозі балахони.

— Що це ви робите, дядечку Корі? — запитав приятель.

— У нижній кімнаті живуть. Зараз хто-небудь прийде.

І через деякий час на сходах почулось човгання чиїхось ніг.

— Принеси лампу, я засвічу від неї свою,— сказав Корі Ішкамба людині, яка стояла на сходах.

Почулись завмираючі кроки.

— Чому ж ви попросили не сірників, а лампу? — запитав юнак.

— Є розрахунок. У моєму домі за один вечір повинен витратитись тільки один сірник, хай це для того, щоб розвести вогонь чи засвітити лампу,— а там вже нехай усі запалюють одне від одного.— Він трохи помовчав і додав: —

Люди думають, що ті три-чотири шаги, які я маю, роздобуті лихварством. Це невірно. Усе, що в мене є, я придбав бережливістю. Як то кажуть, «бережливість біля вогнища — от і індійський купець готовий».

— Але якщо, поки ви носите лампу туди-сюди, лопне скло, буде зовсім даремна витрата, яка набагато разів перевищить витрати на сірник! — промовив я.

— Ну, збиток піде за рахунок того, кому належить лампа. Через те я й не послав униз свою лампу з балахони, а наказав принести лампу з жіночої половини.

— А кому ж вона належить? — запитав я здивовано.

— Моїм жінкам. Вони шиють тубетейки. Весь прибуток від цього належить їм. Тому, за торговельним розрахунком, лампи, скло, гас, що потрібні для шиття тубетейок, вони повинні купувати самі. Щодо мене, то мені не потрібно на жіночій половині ні лампи, ні її світла.

— Ну, коли так, то всі намагання, яких ви доклали, щоб дорожче продати тубетейки по роздрібній ціні, були на користь вашим дружинам? — натякнув я на випадок біля крамнички продавця тубетейок.

— Ні. Усі ці намагання спрямовані на мою користь. Тубетейки, вишиті моїми дружинами, я беру в них по оптових цінах і віддаю знайомим купцям для продажу по роздрібній ціні. Різниця належить мені: це прибуток, одержаний чесним шляхом.

Тим часом хтось приніс знизу лампу і поставив її на верхній сходинці. Корі Ішкамба зняв скло з засвіченої лампи, захистивши долоню кінцем довгого рукава, потім вийняв з-під коши, яка прикривала підлогу, соломинку і засвітив з її допомогою свою лампу. Нарешті, знову надівши скло на лампу своїх дружин, він відніс її до вихідних дверей. Її забрали.

Лампа Корі Ішкамби була маленька, трилінійна. При її убогому світлі ми все ж розгле-

діли кімнату: на підлозі лежала брудна, поганенька кошма, сандал¹ був застелений такою ковдрою, яка, як говорив сам Корі Ішкамба, не відрізнялась від ішачої попони. А матрацики, розкладені навколо сандала, були ще гіршими — вони мали такий вигляд, який повинна мати попона в паршивого, геть укритого виразками ішака або підсідельник якого-небудь коростявого верблюда.

— Будь ласка, сідайте! — запросив нас господар, бо ми, налякані виглядом цих матраців, все ще стояли.

Щільно згорнувши поли верхніх халатів, ми сіли одне проти одного з обох боків сандала, але ледве ткнули ноги під ковдру, як зразу ж витягли їх назад. Внизу було так холодно, ніби там лежала купа снігу.

— Ви, очевидно, влаштували там льодовню! — сказав мій приятель.

— Невже у вас ноги померзли? — здивувався господар.— Видно, надто ніжні ноги в багатих молодих людей.

— Ну, ноги студента-степовика також відмовились діяти,— відповів я.— У холодну зимову сорокаденку, коли сніг лежить на чверть і залізає в кауші, навіть у слона ноги померзнуть, якщо він вийде на вулицю. От би вам зараз вийти та пройтись.

— Я шойно повернувся. Пройшов по кількох кварталах, у декількох місцях повечеряв, в інших попив чаю. Якби я не пообіцяв бути дома, я б затримався ще на пару годин у тих знайомих, які вечеряють пізно.

— А дома ви коли-небудь вечеряєте? — запитав я.

— Ніколи! — відповів він.— Коли в моїх знайомих готові і обід і вечеря, навіщо ж мені димити ще й у себе? Навіщо даремно витра-

¹ С а н д а л — зимове вогнище, що являє собою заглибину в долівці, куди насипають прогоріле розжарене вугілля. Заглибина зачиняється ґратами, над якими стоїть лава, застелена ковдрою. Вогнище служить для обігрівання рук і ніг.

чати гроші, добуті з такими труднощами? Як то кажуть: «Чужий дім зручний: немає тобі турботи ні про воду, ні про дрова!» — Помовчавши, він додав: — Проте не буду брехати, усе-таки двічі на рік я їм удома.

— Ну, цьому я не вірю, — сказав приятель. — Не думаю, щоб ви витрачали гроші на обід.

— Я й не витрачаю. Двічі на рік — у місяць Мухарем і в місяць Раджаб — мої дружини кличуть мулл і влаштовують поминки по своїх батьках. А помічників у мене в домі немає, — скатерку з частуванням виношу я сам і їм разом з муллами.

— Адже ви самі мулла, читець корана. Навіщо ж ви допускаєте, щоб гроші ваших жінок йшли до чужих рук? Чому ж ви самі не читаєте корана в пам'ять про померлих і не одержуєте цих грошей?

— Жінки не погоджуються. Вони кажуть, що я обдурю навіть самого бога — візьму гроші, не прочитавши корана. Але я й тут розрахував непогано: коли вони дають мені для передачі гроші, загорнуті в папір, по сім таньг для кожного мулли, то я, несучи гроші через коридорчики, виймаю з кожної частки по дві таньги. Таким чином, кожен з трьох мулл одержує по п'ять таньг, а я — шість.

— Скажіть вже просто: «Я краду шість таньг».

— Ні в якому разі! — образився Корі Ішкамба дещо роздратовано. — Я краще й більше, ніж оці мулли, читаю потім коран на спомин про моїх тестів і тещ. Якщо дурні жінки цього не визнають, то бог визнає.

— Дядечку Корі! — сказав йому приятель. — Якщо ви хочете одержати гроші, накажіть швидше принести совок гарячого вугілля, а то ноги в мене задубіли і руки відмовились рухатись.

Корі Ішкамба знову встав і тупнув ногою. Хтось з жіночої половини підійшов до східців.

— Принеси сюди совок вугілля з вашого сандала, — сказав Корі Ішкамба.

Через хвилину на порозі балахони з'явився совок. У ньому була купа попелу, в якому жевріли червоні жаринки.

Корі Ішкамба сунув совок з попелом під сандал.

— Чому ж ви не висипали вугілля під сандал? — запитав я.

— У цьому є сенс, — відповів він.

— Який?

— Потім зрозумієте.

Ми простягли ноги поверх совка з вугіллям. Хоча тепла було й малувато, проте поступово воно розтопило лід, що вкривав наше взуття.

— Раніше ваш сандал був льодовнею, а тепер наповнився льодовою водою, — сказав я.

— Ну, це непогано, якщо про мій дім у вас залишиться спогад як про відро холодної води, — відповів лихвар, натякаючи на свої попередні підозри.

— Діставайте швидше свою книгу, підрахуємо — та треба звідси тікати, а то тут можна так захолюнути, що помреш раніше, ніж тобі призначено, — сказав приятель.

Корі Ішкамба підвівся зі свого місця і, зробивши знак приятелю, вийшов у дворик. Юнак, підморгнувши мені одним оком, вийшов за ним. Обидва трохи пошептались. Корі Ішкамба зіштовхнувся вниз, а приятель з посмішкою на губах повернувся в кімнату.

— У чому справа? — запитав я його.

— Нічого, такий вже звичай у лихварів. «Я, — каже, — не можу взяти у вас гроші при посторонній людині і залишити їх у себе вдома. Піду, — каже, — приведу одну людину. Візьму у вас гроші і вийду разом з вами. Ви підете у свій бік, а я разом з цією людиною віднесу гроші у відоме мені місце і там їх залишу. Нехай ваш супутник не думає, що я залишаю гроші вдома».

Коли чия-небудь підозріливість досягає такої міри, вона перетворюється на хворобу, на безумство. Не можна ображатись на безумця. Тому,

хоч усе це й здавалось мені спочатку образливим, то я тепер швидко заспокоївся і навіть пожалів людину, яка живе в постійному страху.

Корі Ішкамба повернувся через кілька хвилин. Побачивши, що він іде сам, юнак запитав:

— Що ж, ви не знайшли свою людину?

— Я ще не ходив. Забув про дуже важливу річ, а тому й повернувся з дороги,— сказав Корі Ішкамба і пояснив:— Ви добре знаєте одне одного, можете чути один одного в темряві. Зараз вам робити нічого, як тільки сидіти та розмовляти. А для цього лампа не потрібна. Тому я поставлю лампу на верхній сходинці і погашу її. Коли прийду, засвічу знову, при світлі порахуємось. Вірно?

Ми засміялись. Не чекаючи нашої згоди, він узяв лампу, поставив її біля дверей, погасив і пішов.

— Ну, гаразд,— сказав я юнакові після того, як ми деякий час просиділи мовчки.— Коли вже ми добре знаємо один одного і чуємо один одного, а для розмови лампа не потрібна, то чого ж сидіти нам мовчки? А коли так, то розмовляйте! — продовжував я.— Спочатку я запитаю вас ось про що: адже живий ще ваш батько, і всі ваші рахунки йдуть від його імені, як же вийшло, що ви заборгували і були змушені вдатись до лихваря?

— Оскільки я зробив вас довіреним своїх таємниць і привів сюди, то в такому разі треба вам відкрити і всі свої секрети. Ви знаєте, що я торгую в одній крамниці з батьком. Батько мій неписьменний, усі його книги і розрахунки в моїх руках. Інколи я таємно від нього беру з крамнички гроші і витрачаю на себе. Інколи ці витрати доходять до п'ятисот і навіть тисячі таньг. Буває, що зразу ж після такої розтрати треба внести гроші в банк або ще куди-небудь. Тоді я позичаю необхідну суму, і все налагоджується. А потім я поступово беру з крамнички гроші і погашаю борг.

— Ну, гаразд, такі речі бувають з багатьма юнаками. Але чому ви позичаєте в цієї сволоти, замість того, щоб звернутися до іншого лихваря?

— Ну, щодо цього всі лихварі однакові. Цей відрізняється від інших тим, що коли я дам йому зайву таньгу, він буде тримати все в таємниці.

Нарешті Корі Ішкамба прийшов разом з якоюсь людиною. Вибравшись на останню сходинку, Корі Ішкамба попросив у нього сірники. На щастя, сірники знайшлись. Корі Ішкамба засвітив лампу і, несучи її перед собою, ввійшов у кімнату. За ним слідом зайшов прибулий, вітаючи нас звичайним саямом. При світлі лампи ми могли розглядіти того. Це був сторож Кавказького складу, в якому знаходилось товариство «Кавказ і Меркурій».

Поставивши лампу на сандал, Корі Ішкамба пройшов на жіночу половину і приніс свою книгу. Мій приятель розв'язав поясну хустку і витяг сто п'ятдесят карбованців російськими паперовими грішми; це становило якраз тисячу таньг. Він поклав їх перед Корі Ішкамбою, вийняв з кишені срібні п'ятнадцятикопйєчні монети, відрахував двадцять п'ять штук і, кажучи: «Це дітки»,— висипав їх на сандал перед лихварем.

Корі Ішкамба уважно перерахував усі гроші, паперові проглянув на світло перед лампою, щоб перевірити водяні знаки, і лише після цього засунув їх кудись глибоко за пазуху у внутрішню кишеню. Одержану суму він записав у книгу, вийняв з кишеньки, придбленої до нижнього корінця, боргову розписку і передав її боржникові.

Ми встали, збираючись іти.

— Зачекайте трохи, вийдемо разом,— сказав Корі Ішкамба, беручи в одну руку книгу, а в другу совок з напівпогаслим вугіллям і напівхолодним попелом.

— Що ви хочете зробити з совком? — запитав я.

— Вугілля ще не перетворилось на попіл, там ще є вогонь. Хочу віднести його і висипати під сандал на жіночій половині. Коли б я, принісши вогонь, висипав його тут, все б давно погасло. Тепер ви зрозуміли, у чому суть?

Віднісши книгу і совок на жіночу половину, він повернувся до нас і сказав:

— Ну, злізайте.

Сторож узяв лампу, і при її світлі ми спустились до воріт. Корі Ішкамба велів йому погасити лампу і поставити на нижній сходинці.

Ми вийшли на вулицю. Вийшов і Корі з своїм супутником. Ворота зачинились за нами...

Ми дійшли до рядів, де продають ічиги і шкіряні калози. Звідти Корі Ішкамба повернув у бік мечеті ходжі Мухаммаді-Паррон, а ми повернули до опойкованих рядів. Усе ще йшов сніг, його насипало вже по кісточки.

ІХ

Розповідаючи про Корі Ішкамбу, я згадав дещо про мого давнього приятеля, з яким ми ходили до лихваря. Цей син бая не зазнавався і не задирав носа перед бідними приїжджими студентами, як це було з іншими синами бухарських багатіїв. Він приятелював з ними і цурався багатих і зарозумілих хлопчаків, що чванились достатками своїх батьків і дідів.

Батько його був неписьменний, але приховував це не тільки від сторонніх, а й від мене, близького друга сина. Мені часто доводилось проходити по головній вулиці повз його крамницю. Коли він одержував якого-небудь листа, а сина не було, він підкликав мене:

— Будь ласка, випийте піалу чаю!

Я сідав. Він виймав листа і подавав мені. Я переглядав листа й запитував:

— Прочитати вам?

— Ні, все читати не треба, я вже прочитав, але деякі місця як слід не розібрав: очі в мене

погано бачать. Я покажу вам ці місця, а ви мені їх поясните, і досить.

І він показував. Майже завжди це було те місце, де після вступних слів і привітань ви-кладалась сама суть і під яким звичайно про-водилась риска, щоб полегшити читання. Я читав. Якщо справа не з'ясовувалась з цих рядків, він говорив:

— Прочитайте трохи нижче.

Потім він просив мене прочитати інші такі ж підкреслені рядки і, вказуючи то на те, то на те місце, примушував мене прочитати його весь, відкинувши початок з незмінними вітаннями.

Він любив говорити з ученими людьми. Звіль-нившись від торговельних справ, він підкликав до своєї крамнички якого-небудь мулли і за-тівав схоластичну суперечку на релігійні теми, знайомі йому з чуток.

Інколи він намагався втягнути в суперечку й мене. Але я залишав його, посилаючись на якусь справу або небажання сперечатись.

Він уїдливо посміхався:

— Це все одно, якби шейх скаржився, що не знає ремесла, а монастир,— що в ньому тісно.

Потім він починав повчати:

— Ви, домулло, так поринули в поезію, що зовсім відійшли від життєвих справ. Не зай-майтесь так багато писанням своїх віршів і чи-танням чужих. Хіба хоч один поет розбагатів на цій справі?

Він був знавцем релігійних правил, великим ханжею і силкувався кожний свій крок погодити з правилами шаріату. Заходив до вбиральні обов'язково з лівої ноги, а в мечеть або до себе додому — з правої, він ніколи не порушував цього правила, пильно стежачи як за собою, так і за іншими. Він і сина держав у руках, змушуючи його жити строго за шаріатом. Він забороняв йому куріння чиліма¹,— дуже поши-

¹ Ч и л і м — курильний прилад, виготовлений із особливого сор-ту гарбуза, з резервуаром для води, крізь яку проходить дим.

рене серед населення Бухари, що, проте, не заважало сину потай від батька не тільки чилім курити, а й вино пити.

Бай був скупенький і сам перевіряв усі домашні витрати. Сину було якнайсуворіше наказано не витрачати ні гроша ні дома, ні поза домом. Але двічі на рік син міг влаштовувати частування для своїх друзів: один раз улітку в своєму замиському селі, а другий — теж за містом, навесні, під час свята тюльпанів — у мазара ходжі Бахауддіна.

Гостей, яких запрошували на ці бали, не повинно було бути більше, як п'ять-шість осіб. До них приєднувались ще два менших сини і один слуга. Проте старший син потай запрошував усіх своїх знайомих. У день частування бай видавав рис і лій у кількості, яка була розрахована на відоме йому число запрошених. Він сам купував на базарі м'ясо, моркву і цибулю. Для поїздки він запрягав коня в свою гарбу. Двох менших синів він відкликав десь у куточок і наказував дивитись за всім, що буде робити їх старший брат, і про все розповісти.

На таких частуваннях я бував присутній як запрошений з його згоди. Поклавши продукти в мішок, ми вирушали в дорогу, умостившись на гарбу. Проте, тільки-но виїхавши за місто, мій приятель десь у безлюдному місці зупиняв коня і говорив своїм маленьким братам:

— Хочете покататись на фаєтоні?

— Хочемо, хочемо!

— Я найму фаєтон, тільки з умовою, що ви ні про що не скажете батькові, як би він вас не розпитував!

— Не скажемо, не скажемо!

Мій приятель ішов на біржу і наймав два парних фаєтони. Ми продовжували свій шлях на цих фаєтонах. А на гарбу, крім продуктів, виданих батьком, клались ще різні їства.

Поки ми доїжджали до місця, за нами слідом встигали — також у колясках — й інші гості, запрошені потай від батька.

А бай радів своїй спритності і вважав, що йому пощастило дуже дешево відплатити за всі частування, які його син одержував від інших протягом року.

* * *

Стояли люті зимові холоди.

У Бухарі, де дощі і сніг бувають рідко, ось вже цілий тиждень, майже не перестаючи, йшов сніг.

Два-три рази на день жителі Бухари очищали свої тісні дворики від снігу й викидали його на вулиці. Вузенькі вулички міста були так забиті снігом, що ходити доводилось наривні з покрівлями. Щоб вийти на вулицю, люди прокладали собі проходи мотиками й лопатами і вибивали в снігу східці.

У мене не було теплого одягу, тому я не пішов на лекції в останній день навчального тижня, який у Бухарі припадає на вівторок, і лежав у себе в келії, щільно причинивши двері. Годині о десятій ранку хтось постукав до мене. Я відкрив. Це був батько мого багатого приятеля. Я дуже здивувався, бо він ніколи не заходив у мою келію.

Збентежившись, замість того щоб запросити його ввійти, сказавши звичайне: «Зробіть ласку!» — я запитав:

— Що трапилось?

— Прошу вас зайти до мене, — сказав він.

— Добре, — погодився я і вийшов з ним.

Дорогою він не говорив нічого. Нічого було й мені йому сказати. Ми йшли мовчки. Видно було, що він чимось стурбований.

Ми зайшли у двір його будинку. Він відчинив двері мехмонхони. Я сів до сандала і з задоволенням простягнув ноги до вогню. Бай приніс чаю з хлібом, поставив на сандал і сам сів до сандала з іншого боку. Ми почали чаювати. Нарешті мовчання почало мене гнітити, я запитав:

— Де ваш син?

— Він у крамниці,— відповів бай і додав:— Якщо я прийшов сюди, значить, він повинен залишитися в крамниці— не можна ж зачинити її вдень!

— А чому ж ви в розпал торгівлі прийшли додому?

— Я маю до вас справу.

Я не розумів, яка в нього може бути до мене справа. До цього часу він ні разу не запрошував мене для ділових розмов, я бував йому потрібним лише для читання листів, та й то лише зрідка, якщо був відсутній його син. Можливо, він дізнався про марнотратство свого сина? Якщо він про це запитає, що мені відповісти? Сказати правду— значить зрадити друга, приховати— значить збрехати. Роздумуючи так, я сидів мовчки, але нарешті запитав:

— Яка ж справа?

— Є справа. Не знаю, зробіте ви її чи ні.

— Якщо зможу.

— Це можете зробити лише ви.

— Добре, будь ласка, скажіть.

— Я прошу вас з'їздити в кишлак Розмоз, Вабкентського повіту.

— Проїхатись у Розмоз— це не те, що пройти кілька кроків від моєї келії до вашого дому. Адже це тридцять дві версти від міста! Нелегко туди з'їздити або сходити в таку погоду.

— Ну, ви не підете пішки,— заспокоїв він.— Я осідлаю вам свого коня.

— Одяг у мене легкий і від дощу, і від снігу промокає, теплого халата в мене немає.

— Я дам вам свій суконний халат. Крізь нього не пройде ні холод, ні сніг, ні дощ.

Він на хвилину задумався. Може, він подумав, що я захочу привласнити його халат, бо зразу ж додав:

— Я б віддав вам свій халат назовсім, так у мене нема іншого. У всякому разі, я не залишу вашу послугу без винагороди, розплачусь з вами або грошима, або чаєм.

— Якщо я виконаю ваше прохання, то не заради винагороди, а як давній друг вашого сина. Ніяка розумна людина заради винагороди не захоче наражатись не безпеку, вирушаючи в таку погоду в дорогу.

— Хвала вам, домулло! — зрадів бай.— Я вже й раніше чув, що гіждуванці по жертвують собою заради дружби. Так воно й виходить на ділі.

Бай зачепив мою уразливу струнку. Я тоді був ще дуже дурним гіждуванцем. Відмовитись від чого-небудь заради дружби я вважав для кожного гіждуванця ганьбою. Мені тоді здавалось, що коли б я відмовив баєві в його проханні, усі гіждуванці сказали б: «Ти не пішов заради дружби шляхом, що показався тобі тяжким, ти принизив ім'я гіждуванця, ти осоромив усіх нас перед бухарцями!»

— Ну, гаразд, дорога так дорога. Щоб там не було, поїду! — сказав я рішуче.

Коли бай побачив, що слова його справили на мене враження, він захотів ще більше одурманити мене.

— У мене був безстрашний і вірний слуга Абдунабі. Ви знаєте, що він захворів, поїхав до себе додому й помер. У мого сина немає сміливості, щоб узимку, коли всі степи й дороги безлюдні, їхати в кишлак за тридцять дві версти. А в бік Розмоза, де живе багато нащадків святого Файзі¹, не тільки мій син, а й ніхто з городян не може з'їздити. А якщо й поїде, то повернеться, втративши — щонайменше — і коня, і одяг; от через те я вас і турбую, що ви безстрашний гіждуванець.

— Гаразд, не будемо говорити про нащадків святого Файзі. Якщо він сам, оживши, стане переді мною на дорозі, зумію сказати йому: «Відступись!» Коли їхати?

— Сьогодні, зараз.

¹ Св я т и й Ф а й з і був відомим розбійником, який сам грабував будинки багатіїв і віднімав у збирачів податків гроші. Емір Музаффар, піймавши Файзі, наказав стратити його, скинувши з бухарської вежі.

— Вже пізно. Поки я зберуся, вже проб'є годину. До смерку залишається всього чотири години. У таку погоду та по важкій дорозі за такий короткий час не встигнеш до Розмоза.

— Саме в тому й уся трудність, що треба з'їздити туди сьогодні ж. Завтра ви приведете сюди двох людей. Вони потрібні мені до вранішнього чаю в четвер. Якщо це неможливо, тоді немає про що говорити.

— Гаразд, сідлайте коня.

Бай пішов по коня. Я уявив собі оцю тридцятидвоверстову дорогу, занесену снігом.

Бай, повернувшись, сказав:

— Ну ось! Кінь наготові!

— Але до кого ж мені там іти і кого вести сюди? — запитав я, здивувавшись.

— Справді! Адже за метушнею я зовсім забув про це.

Він помацав у боковій кишені. Вийнявши звідти запечатаний конверт, він передав його мені:

— У Розмозі є один поважний землевласник, на ім'я арбоб Хатам. Ви поїдете прямо до нього додому і віддасте йому цей лист разом з пачкою чаю, яку я покладу у ваш мішок. Він розшукає потрібних мені людей і пошле їх з вами.

Я поклав лист у внутрішню кишеню, одягнув товстий суконний халат бая і вийшов з кімнати. Бай перекинув через сідло сакви, в одній кишені яких лежала пачка чаю, відв'язав коня, загнуждав його, а недоуздок поклав у порожню кишеню саков і вивів коня за ворота.

Сівши в сідло, я взяв з рук бая камчу. Бай витяг з-за пазухи добрий домашній корж і дав його мені, кажучи:

— Дуже добре мати при собі хліб, вирушаючи в дорогу. Благодать, яка є в хлібі, обереже подорожнього від небезпеки.

Потім, повернувшись у бік Мекки, він молитовно підняв руки і промовив:

— Нехай пошле вам бог світлу, щасливу дорогу, — і провів рукою по обличчю.

Я поклав коржа за пазуху і вирушив у дорогу.

Було нелегко їхати верхи по тісних вулицях Бухари, завалених величезними, як гори, кучугурами снігу. Я поспішав вибратися з провулків на проїзний шлях, хоч це було мені зовсім не по дорозі, і так виїхав з міста.

Пробираючись під міськими мурами, я проїхав мимо площі, де проходило військове навчання, і, минувши Самаркандські ворота, виїхав на великий шлях, який вів з Бухари в Гіждуван.

Цей шлях був дуже широкий. На ньому не було кучугур. Великий сніг, прибитий і втоптаний копитами коней, ослів, залізними ободами гарб, перетворився на суцільний сіруватий лід. Ноги коня весь час ковзали і роз'їжджались так, що він ледве не торкався черевом землі. Усі околиці — поля, придорожні канали і яри були заповнені снігом. Куди не глянеш — очі сліпив виблискуючий білий сніг.

Придорожні арики зрівнялись з дорогою і мостами. Обсипані снігом верби, карагачі і шовковиці обабіч шляху здавались квітучим абрикосовим садом.

У степу не було видно нічого живого, крім ворон, що зграями гралась на снігу. Так само, як це роблять свійські кури, купаючись у пилу, ворони лягали грудьми на сніг і лапками загрибали сніг собі під крила. Подібно до качок, що пірнають у воді, вони ховали в сніг голови. Якби я давав знову імена різним тваринам я назвав би ворон сніговими птахами, подібно до того, як таджики називають качок птахами водяними. Крик цих ворон був єдиним звуком, що порушував тишу мертвої снігової пустині. Тільки де-неде над білими від снігу покрівлями селянських будиночків вились димки. Це була єдина прикмета життя, що пом'якшувала моторошну порожнечу мовчазних полів.

Коли я добрався до кишлаку Гала-Асія, за вісім кілометрів від Бухари, вже вечоріло. Залишилась лише година до заходу сонця. Я раз у раз підганяв коня камчею. Проте кінь вже

почав стомлюватись. Від його ушей, ніг, шиї летіла піна, немов з мішалки, якою збивають вершки, з ніздрів валила густа пара, як з казана мотальників коконів, а на гриві і хвості теліпались льодяні бурульки, що нагадували підвіски до кіс. При кожному необережному кроці коня мені загрожувало сторчака злетіти на землю, подібно до кавуна, покладеного на сідло.

Залишивши позад себе Гала-Асія, знову виїхавши в пустий степ, я побачив вдалині зграю ворон. Вони то сідали на дорозі, то піднімалися вгору. Ще вище над ними ширяли, розправивши крила, шуліки. Мій кінь злякався, але удари камчі примусили його йти вперед.

Я під'їхав ближче. На шляху лежав якийсь бідолашний кінь, що загинув на цій важкій дорозі: очевидно, він посковзнувся на льоду і зламав собі шию. Господар пішов, здерши з нього шкуру і залишивши тушу на розтерзання чорній зграї. Три собаки з гарчанням рвали м'ясо і жадібно пожирали його. Інколи вони, зчепившись клубком, вищали, пускаючи в хід кігті і зуби, але потім знову кидались до їжі.

Ворони, налітаючи звідусіль, намагались схопити дещо й собі, наскільки ставало в них сили й сміливості. Та коли собаки, злісно поглядаючи на них, починали гарчати, птахи знову здіймалися вгору... Шуліки ширяли в повітрі, не спускаючись, але й не відлітаючи далеко.

Коли я наблизився до цієї живої купи, мій кінь, хропучи, почав задкувати. Я сильно ударив його. Розгарячившись, він став дибки і двома стрибками пронісся повз падло. Знялися в повітрі й ворони. Добре ще, що від крові загиблого коня сніг навколо став пухким і не таким слизьким, а то я неминуче злетів би з коня.

Настала ніч. Темрява спустилась на землю. Тепер неможливо було розгледіти дорогу, вкриту сірим шаром льоду. Слабке світло, яке випромінював сніг, дозволяло бачити лише узбіччя дороги. Кінь мій ішов дуже обережно: перш ніж ступити, він, хропучи, намацував землю копитом.

У мене промайнула думка: «Чи не з'їхати мені з дороги вбік». Поля вкриті снігом, там коневі буде легше. Арики, ями і канави збиті міцним льодом. Навіть якщо він проломиться, не страшно — кінь легко винесе мене.

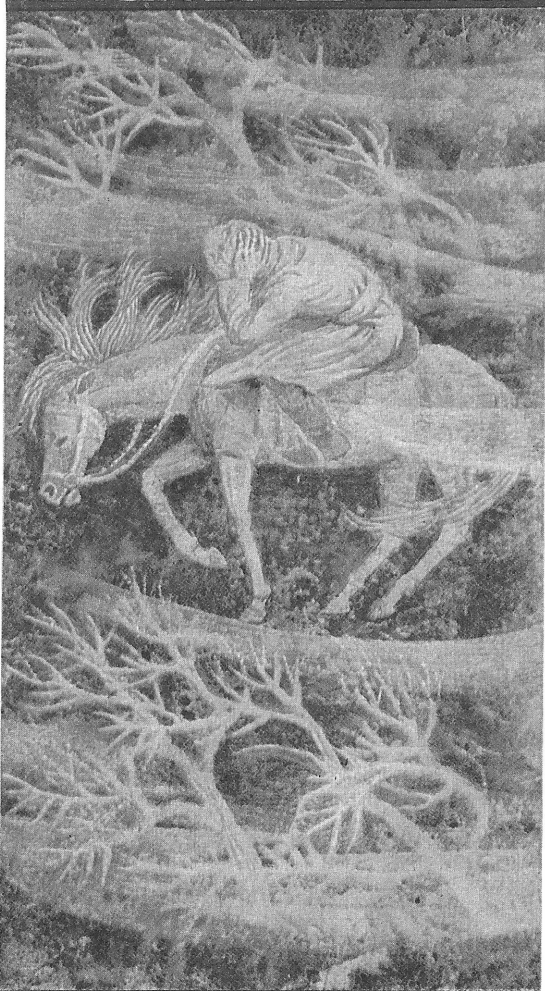
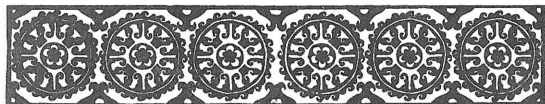
Я з'їхав з дороги вліво. І, дійсно, шлях став зручним. Кінь ішов легко, як по рівній землі, вкритій сухим пилом, не тільки переступаючи, а навіть перестрибуючи через арики та ями. Одне лише мене непокоїло: чи доведе мене цей шлях туди, куди мені треба, чи я віддалюся від великої дороги і опинюся зовсім в іншому місці?

Я роздивлявся навколо, але нічого не було видно, крім сніжного степу. Ніде не було прикмет людського житла.

Так я їхав близько години, коли попереду, на віддалі приблизно тисячі кроків, показався чорний, пронизаний іскрами дим, який стовпом здіймався до неба.

Я зрозумів, що виїхав до степового базару. Цей дим здіймається або від печей базарної коржечні, або від багаття, розпаленого на подвір'ї якогось караван-сарая. На серці в мене стало спокійніше. Отже, я не відхилився від великої дороги і гнав коня прямо на північ. Проїхавши ще біля години, я вибрався до широкого виораного поля, видно, залишеного під пар. Його покривало запорошене снігом груддя, навалене під час глибокої оранки. Ці грудки були такі великі, що навіть товстий шар снігу не міг покрити їх.

Під'їхавши до цього місця, я вирішив пересікти поле впоперек, щоб знову виїхати на велику дорогу. Проте кінь злякано позадкував і не хотів ступити ні кроку. Я вдарив його кілька разів камчею. Це не допомогло. При кожному ударі він нагинав голову, хропів, але не зрушав з місця. Я взяв камчу в ліву руку і щосили вдарив його по череву. Цього він не міг стерпіти і, пригинаючи морду до землі, ступив уперед. Його передні ноги загрузли в ґрунт. Кінь хотів зупинитись, але я ще раз ударив його камчею по лівому боку.

Мимохіть він мусив пройти ще кроків два вперед. Але як тільки він ступив утретє, усі чотири ноги його загрузли, звідкись з-під ніг з бульканням почала виходити вода. Скоро вона дійшла до попруги і потекла по зораному полю.

Тільки тоді я зрозумів, в яку біду вскочив. Це було не поле, а річка Зеравшан, вкрита кригою. Бистра її вода у великі морози замерзає не зверху і не біля берегів, а знизу. Крижини, принесені верхньою течією, примерзають до якогонебудь місця, де течія слабша: до них пристають інші крижини. Крига стає сторч, і поверхня води вкривається ніби брилами каміння. Я прийняв Зеравшан за поле і загнав коня в річку.

Я зіскочив на лід і, знявши сакви, відкинув їх набік. Боячись, що лід провалиться під моїми ногами, я схопився однією рукою за стремено і відійшов назад так далеко, як дозволяла довжина стремінного ременя. Побачивши, що лід у мене під ногами міцний, а ремінь дуже короткий я хотів випустити стремено з рук. Проте не міг відняти від нього рук — долоня міцно примерзла до бронзи. В цей час кінь стрибнув і стремено відірвалось від моєї руки. Нестерпний біль — ніби обгоріле місце посипали сіллю — обпалив мені долоню. Ніколи було звертати увагу на біль, треба було швидше вибиратись на берег. Це мені вдалося.

Але кінь все ще стояв у воді. Зробивши новий стрибок, він поставив передні ноги нижче за течією, але лід проломився і там, і він занурився у воду ще глибше. Постоявши деякий час без руху, він стрибнув знову і повернув до берега. То підстрибуючи, то збираючись з силами, він вибрався на берег і, стрепенувшись, став, опустивши морду. Він трусився, немов його тіпала пропасниця. Бурульки на хвості й гриві дзвеніли, вдаряючись одна об одну. Промок до кісток і я. Одяг й ічиги мої зовсім обмерзли, і я так само, як і кінь, тремтів від холоду. Я зрозумів, що знаходжуся недалеко від мосту Мехтар-Касим. Я перекинув сакви через сідло, надів обледеніле кільце

мокрої вуздечки собі на руку, поверх рукава халата, і, ведучи коня на повіді, пішов праворуч, тримаючи курс на схід. Я не помилився. Незабаром показалися будівлі біля мосту Мехтар-Касим, і я опинився на головній вулиці критого базару.

Я постукав у двері якоїсь чайхани. Чайханщик прокинувся, відчинив двері і, побачивши, що зі мною кінь, розбудив наймита. Я влаштувався в чайхані, а для коня знайшли місце в конюшні. Побачивши мій обледенілий одяг, чайханщик прибрав сандал і в заглибині для вугілля розклав багаття. Знявши з мене одяг, він розвісив його на мотузку, накинув на мене свій халат, зняв з моїх ніг ічиги та калоші і поставив їх сушитись біля вогню. Але він не дозволив мені одразу простягнути до вогню ноги, зовсім задубілі від холоду, а накрив їх ковдрою, яка до мого приходу покривала сандал і добре прогрілась. Я сів біля багаття, підставивши його теплу груди й плечі... Трохи відпочивши, я відчув, що обдерта рука дуже пече: при світлі від багаття побачив, що з долоні здерто великий шматок шкіри. Чайханщик зняв павутину, якою рясніли стіни, приклав її до рани, перев'язав мені руку моєю хусткою і сказав:

— До завтра все заживе, рука буде здорова, ніби нічого й не було.

І справді, рука моя боліла недовго.

Після всіх його турбот я розповів чайханщику, як потрапив у Зеравшан.

— Коли так, треба зігріти і коня,— сказав чайханщик і наказав наймитові розкласти багаття в конюшні, обігріти мого коня і висушити його зброю, попону та черезсідельник.

Вода в глечику, поставленому на багаття, закипіла. Чайханщик заварив чай. Я розламав корж, якого дав мені бай, і з дозволу чайханщика витяг ноги з-під ковдри, щоб простягти їх до вогню. Багаття вже прогоріло; і в заглибині було повно жару, червоного, як квітки граната.

Чайханщик поставив на місце сандал і накрив його ковдрою. Я приліг, просунувши під ковдру ноги.

Коли я прокинувся, був уже день. Я наказав осідлати коня, але в мене не було грошей, щоб заплатити чайханщику. Довелось витягти пачку чаю, яку дав мені бай, відкрити її і, висловлюючи подяку, дати трохи чаю чайханщику.

— Не треба дякувати. Обов'язок наш — тих, хто живе при дорозі,— в тому, щоб подавати допомогу подорожнім,— сказав він і з легкою посмішкою додав: — Навіщо мені приховувати від вас? Інколи трапляється, що молоді леви приносять сюди величезну здобич. Тоді їй нам перепадають від неї голови і ніжки для холодцю. Це і є плата за послугу, яку ми робимо таким людям, як ви.

Чайханщик натякав на розбійників, які зупиняються в нього після грабежів.

Я вирушив у дорогу. Проїхавши через міст Мехтар-Касим, я звернув праворуч, в бік кишляку Розмоз. Ця дорога була не так вже й погана. Хоча вона дуже обледеніла, але скрізь були вибої від коліс гарб і кінь міг ступати, не ковзаючи.

Я приїхав до Розмоза годині о десятій ранку і запитав, де будинок арбоба Хатама. Мені показали великий будинок з широкими ворітьми, під якими могли пройти верблюди і проїхати гарби.

Я зайшов і запитав у слуги, де сам арбоб. Він завів мене до мехмонхони і сказав:

— Арбоб тут.

У передньому кутку, біля сандала, сидів рябуватий блідолиций чоловік. По великій бороді з сивиною йому можна було дати років п'ятдесят — п'ятдесят п'ять. Велика голова держалась на повному, плечистому тілі. Проте обличчя його псувало ліве дуже косе око. Дивлячись на його вгодоване тіло та товсту потилицю, можна було подумати, що він завжди харчується кінською ковбасою і жирною бараниною. На ньому було два товстих стьобаних халати, а зверху — гарний

суконний халат небесно-блакитного кольору. На голову була накручена біла пухова чалма, довгий кінець якої спускався йому на груди. По другий бік сандала сиділо двоє білобородих дідів, що мало відрізнялись один від одного, — червонуваті вузькі обличчя, сльозаві очі, з вилізлими віями, сиві цапині бороди, підбриті вуса. Тільки один був кирпатий, а другий горбоносий. І літ цим людям на вигляд було однаково: їм можна було дати по шістдесят п'ять — сімдесят п'ять років. Їхні тіла, як і обличчя, були худі, а одяг — пошитий в обтяжку. Знизу — ватні халати з жовтуватої мати, а зверху — білі бавовняні халати. На головах великі чалми з білої фабричної матері. Кінці чалм звисали на груди.

Біля кирпатого діда стояв чайник. Він розливав чай, то передаючи піалу своїм сусідам, то ставлячи її перед собою.

Увійшовши, я привітався, відповідно до звичаю, спочатку з чоловіком, що сидів на чільному місці, а потім уже з кирпатим і горбоносим. Вітаючись зі мною, чоловік, що сидів на чільному місці, трохи підвівся, але обидва діди подали мені руки, не ворухнувшись з місця. Не чекаючи, поки мене запросять сісти словами: «Проходьте, проходьте!», я сів на вільному боці сандала, нижче від того місця, де сидів повний чоловік, але вище від того, де сиділи діди, і, піднявши руки, прочитав, відповідно до звичаю, молитву.

— Я думаю, що не буде соромно довідатись, звідки гість і про чие здоров'я можна його розпитати? — почав розмову чоловік, що сидів на чільному місці.

— З Бухари, — сказав я і витяг з-за пазухи листа.

Проте я не знав, хто з них арбоб Хатам. За звичаєм, не годилось господареві дому сидіти на більш почесному місці, ніж гості, особливо, коли ті були в похилому віці. Отже, людина, що сиділа на чільному місці, не був арбоб Хатам. Але я не знав, хто ж з цих двох дідів — господар дому. За звичаєм, господар дому повинен при-

слуговувати своїм гостям, тому я подумав, що кирпатий дід, який розливав чай, і є господар, і подав йому листа, кажучи:

— Бай передавав вам привіт.

Кирпатий, не приймаючи листа з моїх рук, сказав, затинаючись:

— Я... не маю честі бути знайомим з баєм, навіть і імені його не знаю. Може, ви помилились?

— Хіба ви не арбоб Хатам?

Кирпатий з посмішкою поглянув на того, хто сидів на чільному місці. Той засміявся і сказав:

— Арбоб Хатам — це я. Але прикмета говорить, що «коли господар дому сидить на чільному місці, то все буде дешево», я й сів вище від своїх гостей.

Я подав йому листа. Він розпечатав конверт і сказав, глянувши на мене:

— Можете ви прочитати?

— Подивлюсь, може, й зможу.

Розгорнувши листа, арбоб передав його мені. Я взяв листа й прочитав. Після встановлених вітань і молитов про здоров'я, бай писав:

«Пришліть мені двох спритних свідків і, домовившись з ними про плату, напишіть мені».

У кінці листа він повідомляв арбоба про те, що посилає йому в подарунок пачку чаю, велів запитати про цей чай у пред'явника листа і обіцяв у майбутньому робити арбобу послуги. Лист закінчувався звичайним салямом.

Прочитавши листа, я вийшов у передпокій, вийняв із саков чай і поклав його перед господарем, розповівши при цьому про те, як я попав у Зеравшан і змушений був віддати частину чаю чайханщику.

— Нічого,— сказав арбоб.— Цей чай упав мені з неба, частина його пішла назад у повітря.

Зробивши знак обом дідам, арбоб вийшов разом з ними з мехмонхони. Покликавши слугу, він наказав йому принести скатерку з хлібом, чай і ковбасу. Пошептавшись з дідами, він повернувся з ними до мехмонхони.

Слуга приніс і поставив на сандал чай і блюдо з ковбасою. Подав і ніж. Арбоб порізав ковбасу, і ми почали їсти.

— Ви сьогодні на ніч, звичайно, залишитесь у нас гостем,— сказав мені арбоб.

Я відповів, що мені завидна треба повернутись до міста, і попросив пробачення, що не можу переночувати.

— Коли так, треба погодувати коня,— сказав арбоб і, покликавши слугу, наказав йому розгнудати мого коня і кинути йому конюшини.

— У нас у селі немає жодної письменною людини. Я кілька разів доручав писати листи нашому імаму, але куди б я їх не посилав, ніхто не міг їх прочитати.

— Уміння писати залежить від волі бога,— зауважив кирпатий дід.— Не кожний, узявшись за науку і ставши муллою, одразу ж навчиться й писати.

— Те саме й щодо читання,— додав горбоносий.— Якщо бог не допоможе, людина не навчиться читати. Наш імам учились, стали муллою, навіть стали імамом у такому місті, як Розмоз, але все ще не кожний лист зможуть прочитати. Я інколи даю їм прочитати купчу або яку-небудь розписку, а вони не можуть розібрати як слід: у них тут же язик починає заплітатися.

— А ви вмієте писати? — запитав арбоб мене.

— Трохи,— відповів я.

— Дуже добре. Якщо так, то чи не напишете ви листа баю від мого імені?

— Будь ласка.

— Є у вас олівець?

— Ні, я не взяв з собою.

Арбоб, покликавши слугу, наказав йому сходити до імама і принести олівець і паперу. Через хвилину слуга повернувся з порожніми руками:

— Імама немає дома. Вони поїхали в млин до Дості-бая відчитувати молитву хворому.

— Ну, гаразд, для чого писати? Ви можете передати баю мої слова й усно.

Проте горбоносий дід на це не погодився:

— Краще, щоб був лист. Це буде документом.

— Якщо так, знайдіть олівець і папір,— сказав арбоб.

— Олівець-то я знайду, а ось чи знайду папір, не знаю,— відповів дід.

— Знайдіть олівець — і досить,— втрутився в розмову я.— Я напишу листа на обгортці від чаю.

— Хай будете ви благословенні,— сказав горбоносий, виходячи з кімнати.

Трохи згодом він повернувся з олівцем.

— Де ви це знайшли?

— У тесляра усто Рузі. Коли ставили будинок Наураз-бая, я бачив цей олівець у нього в руках, він робив ним помітки на дошках.

— Добре, що він не загубив його до цих пір,— сказав кирпатий.

Горбоносий подав мені олівець, я застругав його ножем, яким різали ковбасу. Арбоб висипав чай у свою хустку і подав обгортку мені.

Я написав: «Після вітання доводиться до Вашого відома, що...» і поглянув на арбоба:

— Що писати?

— Пишіть:

«Після безконечних молитв і численних вітань відсутнього, я, нікчемний, сповнений вад бідний арбоб Хатам...»

— Усе це я вже написав,— перебив я його.— Ви кажіть тільки те, про що хочете повідомити.

Витягнувши шиї, арбоб і обидва діди подивилися на слова, які я виклав на папері.

— Я багато слів сказав, а у вас мало написано,— зауважив арбоб недовірливо.

— Я передаю багато слів небагатьма словами,— відповів я.

Кирпатий дід поворошив у мій бік пальцями, виявляючи схвалення. Звичайно, я зробив вигляд, ніби нічого не помітив.

— Коли так, то пишіть,— сказав арбоб і почав диктувати: — «Я посилаю вам двох спритних і умілих свідків. Ім'я одного — Халік-ішан, вони

стали послідовником великого ішана Шайахсі; другий — Разік-халіфа, вони стали помічником у Ібадулди-махдума; вони нащадки халіфа Хусейна і мають на руках присвягну грамоту. Ми домовились з обома, що в тому випадку, коли ви виграєте справу, ви дасте кожному по п'ятдесят таньг. А якщо ви програєте, то дасте кожному по двадцять п'ять таньг». Напишіть також: «Витрати за переїзд оплачуєте ви. У місті вони також будуть жити вашим коштом». Скажіть ще, щоб кожного ранку їм подавали чай із збитими вершками, і вершків побільше, а вечорами — жирний плов. Напишіть: «Будете також годувати їхніх коней». А ще напишіть привіт. Підпишіться: «Постійний бідняк, нікчемний арбоб Хатам з Розмоза».

Звичайно, я написав листа не зовсім так, як мені диктував арбоб, коротко я виклав його думку, вклавши все це в два-три рядки. Згорнувши папірець учетверо, я поклав його у внутрішню кишеню і потім сказав арбобу:

— Добре. А де ж ваші Халік-ішан й Разік-халіфа? Треба нам якомога швидше вирушати в дорогу.

Арбоб Хатам, показуючи на кирпатого діда, сказав:

— Ось вони — Халік-ішан.— Показавши на горбоносого, він назвав його Разік-халіфою.

* * *

Халік-ішан і Разік-халіфа, осідлавши своїх коней, під'їхали верхи до воріт будинку арбоба Хатама. Сів на свого коня і я, і ми втрьох вирушили в дорогу у напрямі до Бухари.

Сонце стояло в zenіті. Коні моїх супутників ішли значно швидше і вправніше, ніж мій. Я запитав про причину цього.

— Наші коні недавно підковані, а ваш або зовсім не підкований, або в нього підкови старі,— відповів Разік-халіфа.

— Він зовсім не підкований,— сказав Халік-ішан, який їхав за нами і міг бачити копита мого коня в той час, коли він переставляв ноги.

Ми доїхали до мосту Мехтар-Қасим. Я поділився з моїми супутниками своїм вдалим досвідом, який, проте, мало не коштував життя мені й моєму коневі. Мій досвід вони схвалили, і ми вирушили далі, звернувши з дороги.

Коли ми добрались до Гала-Асія, сонце вже було на заході. Якщо ми не доїдемо до міської брами до смерку, нам доведеться залишитися поза міськими мурами й заночувати в якій-небудь чайхані. Треба було поспішати. Але мій кінь чомусь не міг прискорити ходу, тим більше, що, проїхавши кишлак Гала-Асія, ми пустили своїх коней прямо по льоду, через те що обабіч шляху було надто багато ариків, дренажних канав і ярів. А по льоду мій кінь зовсім не міг іти. Як тільки ступне, так усі його чотири ноги роз'їжджались в різні боки. Мимоволі довелось Халік-ішану зійти з свого коня і віддати його мені, а самому йти пішки, ведучи коня за повід. Проте ми встигли добратись до міста раніше, ніж настав час вечірнього намазу, і ввійшли в міську браму до того, як її зачинили.

Я передав баю «матеріали», привезені мною з Розмоза, разом з його непідкованим конем і халатом, мокрі поли якого, просохнувши біля вогню, стали жорсткими, як карагачеві дошки, і стовбурчилися на всі боки.

Хоча бай дуже хотів, щоб я поїв у нього плову і зігрівся біля його сандала, я поспішив до своєї келії. Незважаючи на втому, я не міг заснути всю довгу ніч: з моїх думок не сходили ці «свідки» в п'ятдесят таньг, «якщо справа вийде», і в двадцять п'ять, «якщо не вийде», і взагалі уся ця загадкова справа.

Я встав уранці годині о дев'ятій і, напившись чаю, вийшов на вулицю. Думки мої все ще були зайняті «свідками» і листом арбоба Хатама. Цю загадку я міг розгадати тільки за допомогою сина бая і тому пішов прямо до його крамниці. На щастя, він був там сам.

Я присів біля нього, розповів йому про свою подорож, про листа його батька до арбоба і про відповідь арбоба. Сказав і про те, що арбоб прислав двох людей «свідків», і запитав, що це все означає.

— Мій батько чинить багато несправедливостей щодо Абдунабі, який був нашим старим слугою. Він працював у нас десять років і нічого не одержував від батька, крім їжі та одягу. Правда, іноді я давав йому з крамниці три-чотири таньги так, щоб батько не знав.

Випивши піалу чаю, яка стояла перед ним, він налив мені і продовжував:

— Коли Абдунабі захворів, батько про нього не дбав. Мимоволі той мусив поїхати до своїх братів, бідних дехканів. Прохворівши там недовго, він помер. Батько дав позов на його братів, що ніби сплатив Абдунабі, перш ніж той захворів, наперед за чотири роки дві тисячі таньг. Тепер, коли Абдунабі помер, не відробивши цієї суми, батько вимагає її відшкодування від його братів, бо вони ніби є спадкоємцями Абдунабі.

— Але ж вони — бідні дехкани! Як же можна видушити з них стільки грошей? — запитав я, перебиваючи розповідь.

— Справа йде про те, щоб накинати їм на шию цей борг і тим самим закабалити їх, — відповів юнак. — А вже коли їх буде визнано боржниками батька, гроші видушити неважко. Вони працюють поденщиками або носильниками. Усе, що вони одержують, вони не зможуть витратити ні на їжу, ні на одяг, а будуть змушені віддавати батькові, та ще з процентами, стануть його рабами на все життя.

— Але як же ваш батько зможе нав'язати їм на шию цей борг?

— Оці «свідки» якраз і потрібні для того, щоб підтвердити домагання батька,— сказав юнак. Потім він продовжував: — Справа вже розглядалась один раз, у вівторок вранці. Казій зажадав документ або свідків. Батько обіцяв, що свідки будуть у четвер. Ось щойно вони пішли на розгляд справи.

— Добре, але ж ці свідки ні Абдунабі, ні батька вашого не знають, яке ж це буде свідчення?

— Я й сам знаю, що батько їх навіть не бачив ні разу. Але вчора він вислав мене з мехмонхони і вів з ними таємну розмову. Я слухав за дверима і зрозумів, що батько навчав їх, як повинні вони поводитись на суді, але чого він їх навчав, я так і не зрозумів.

— Чого він навчав,— про це зумію дізнатись я,— сказав я і пішов у суд.

Там було багато людей, справи яких мали сьогодні розглядатись. В одному кутку сидів бай із своїми свідками і ті, на кого він давав позов,— брати Абдунабі. З ними був і старшина кишлаку.

Минуло небагато часу. Чиновник казікаляна, підійшовши до бая, сказав:

— Зробіть ласку,— черга за розглядом вашої справи.

Попереду бай із своїми свідками, а за ними відповідачі з старшиною кишлаку зійшли на високу суфу перед терасою.

Казікалян сидів у своїй мехмонхоні біля відчинених дверей. У нього було вузьке пташине обличчя, ріденька, але довга цапина борідка, вузькі мавп'ячі очі з червоними повіками, без вії, настовбурчені вуха, довгі, як у зайця, і довгий опущений донизу ніс, схожий на дзьоб куріпки.

Біля дверей, на суфі, була постелена циновка, позивач і відповідачі ставали на коліна поруч, плече до плеча на цій циновці. Коли бай і брати Абдунабі опустились на циновку, казій, ще більше звузивши свої очі, оглянув одного за одним по-

зивача та відповідачів і запитав у свого чиновника:

— Ну, що тут таке?

— Бай привів своїх свідків,— вклонившись, сказав чиновник і подав казієві позовну заяву, що була в нього в руках.

Проглянувши заяву, казії запитав бая:

— Кому дали ви ці дві тисячі таньг?

— Братові цих людей, на ім'я Абдунабі,— сказав бай, показавши на відповідачів.— Він помер, а це його брати і спадкоємці.

— Чи визнаєте ви, чи не визнаєте? — запитав казікалян у селян, вп'явшись їм в обличчя своїми вузькими очима.

— Ми знаємо тільки, що нам загрожує смерть від розорення, а про цю справу ми нічого не знаємо,— сказав один з відповідачів, який здався старшим за другого: — Ми знаємо, що наш брат Абдунабі десять років працював у них за даром, а коли захворів...

Казікалян грізно перебив його.

— Надто багато не говори! Визнаєш ти чи заперечуєш?

— Заперечую, пане.

Казікалян допитав другого відповідача і, діставши ту саму відповідь, запитав позивача:

— Є у вас розписка або свідки?

— Свідки, пане,— сказав бай.

Після цього казікалян, передаючи позовну заяву своєму чиновнику, сказав:

— Вийди й розберися! Якщо можна, помири, якщо ні, приведеш їх назад. Рішення буде відповідно до благородного шаріату.

Чиновник з поклоном узяв заяву з рук казікаляна і промовив:

— Добре, пане,— і зробив позовникам знак, щоб вони встали.

Коли всі зійшли з високої суфи, чиновник казікаляна сказав:

— Ваш спір відкладено до суботи. До завтрашнього дня вам дається строк. Якщо ви помиритесь,

дамо папірець про закінчення справи. Якщо ні, в суботу знов прийдете до пана захисника шаріату. А тепер заплатіть мені за послуги.

Бай вийняв п'ять таньг і дав чиновникові казія.

— Цього мало,— сказав той.— Сьогодні, завтра та в суботу — це три дні. По п'ять таньг за кожний день, всього треба п'ятнадцять таньг.

— Візьміть і з них,— сказав бай,— але ось вам ще, щоб ваші слова не пропали даремно,— і він дав йому ще таньгу.

— Ану, понатужтесь, давайте гроші,— сказав чиновник, звертаючись до братів Абдунабі.

Старшина селища розкрив гаманець, щоб заплатити за відповідачів.

Старший з них, наблизившись до нього, сказав:

— Дайте з нашого боку п'ять таньг,— і досить.

— Чому? — здивовано запитав старшина.— Хіба ви не знаєте порядку? Поки не розв'яжеться позов, кожна сторона платить витрати в однаковій мірі. Коли позов закінчиться, пан захисник шаріату вирішить, на чию шию ляжуть ці витрати,— і, витягши з гаманця дванадцять таньг, передав їх чиновникові казія.

— Задовольніть і старшину,— сказав той, подивившись на відповідачів.

— Досить і того, що ви будете задоволені, а ми вже домовимось один з одним,— сказав відповідач.

Після цього всі розійшлись.

Я дуже шкодував, що позов не був розв'язаний сьогодні, мені хотілось узнати результати розгляду справи. «Чи зумію я прийти на розгляд в суботу, адже це якраз день лекцій»,— роздумував я. Я мав у суботу прослухати шість лекцій та ще в різних місцях, на відстані не менш як верста одне від одного. Правда, я мав слухати лекцію і в казікаляна, і вона призначена на одинадцяту годину. Але чи співпаде вона на час розгляду справи, було невідомо.

У суботу я бігав з одного медресе до іншого. Мені хотілось раніше встигнути на лекцію казікаляна. Звичайно, моя біганина не могла змінити

черговості лекцій, ні їх тривалості, але я надіявся встигнути в призначений час і послухати свідчення підкуплених свідків.

Нарешті закінчилась лекція. Мало не бігцем кинувся я до канцелярії казікаляна і прибув своєчасно. Подивився туди-сюди,— у канцелярії було повно позовників, а тих, хто мені був потрібен, я не знайшов.

Засмучений, я сів на терасі біля дверей мехмонхони, серед своїх товаришів, що чекали, як і я, початку лекції.

Поступово всі мої товариші зібрались. Група слухачів, що навчалась у казікаляна до нас, вийшла. Ми ввійшли в простору мехмонхону, яка була також і аудиторією для читання лекцій, і посідали колом від передньої стіни мехмонхони до самих дверей, подібно до слухачів маддохів — проповідників того часу.

Я був сьогодні серед тих, хто прийшов заздалегідь, тому й до мехмонхони я зайшов разом з ними і встиг сісти спереду, проти того місця, де сидів казікалян. Завжди ці місця займали ті, в кого були сильні плечі і здоровенні руки. Вони ставали біля вхідних дверей і нікому не давали пройти вперед. Самі ж вони сідали по змозі ближче до казікаляна, щоб бути перед його очима.

Казікалян звичайно розглядав між двома лекціями один-два позови. Також і в цей день, сидячи біля других дверей мехмонхони, він опитував позовників, які стояли знадвору на терасі.

Коли закінчився розгляд першої справи, на циновку перед терасою сіла нова група людей. Мені не були видні їх обличчя, але по голосах я відразу впізнав: це були якраз ті, кого я хотів тут знайти.

Я почав напружено прислухатися.

Казій узяв з рук свого чиновника заяву, поставив ті самі запитання, що й два дні тому, і вислухав ті самі відповіді.

На запитання, чи має бай розписку або свідків, бай відповів, що в нього є свідки, і тоді казікалян сказав йому:

— Пропустіть вперед ваших свідків. Ого, це звичайні чесні мусульмани, вірні й бездоганні, які завжди кажуть саму правду,— іронічно пробурчав казікалян.

Його слова примусили мене подумати, що він, очевидно, знає цих людей. Я вирішив, що, вислухавши їх, він кине їм в обличчя обвинувачення в неправдивих свідченнях, відхилить їх свідчення і, може, навіть, накаже їх арештувати.

— Чи знаєте ви, як треба давати свідчення?

— Знаємо, пане, знаємо! — один за другим відповіли кирпатий Халік-ішан і горбоносий Разік-халіфа.

— Обов'язкова умова для того, щоб мати право свідчити,— це бути справжнім мусульманином. Чи знаєте релігійні накази?

— Знаємо, пане, знаємо!

— Ну, коли так, то викладіть мені їх,— наказав казікалян свідкам.

Спочатку Халік-ішан, а за ним і Разік-халіфа переказали основні релігійні настанови так правильно, повно і навіть майстерно, що ніякий імам не зумів би викласти це краще перед казікалянцем.

— Ну, добре, тепер давайте свої свідчення.

Першим почав кирпатий Халік-ішан, висунувшись наперед.

— Аузу-Біллохі мінашайтоні-раджім, бісміллехі, рамхоку рагім ¹. Свідчу перед богом справедливо, що покійний Абдунабі, їх брат,— тут свідок, очевидно, показав рукою на відповідачів,— узяв у борг в цього бая при нас, при двох сивоволосих дідах, коли ми були в бая в гостях, дві тисячі таньг, що становить триста карбованців паперовими російськими грошима, з тим, щоб працювати в бая за цю суму чотири роки.

І Разік-халіфа, давши таке саме свідчення, також заробив свої п'ятдесят таньг.

Казікалян, всупереч усім моїм сподіванням, сказав, глянувши на відповідачів:

¹ Цитати з корана арабською мовою.

— Тепер цей борг у дві тисячі таньг переходить на вас: витрати на судочинство також лягають на ваші шиї. Ви повинні сплатити їх готівкою в канцелярію суду. Інакше будете ув'язнені. Якщо ви не спроможні задовольнити бая, то можна буде скласти судовий папір, який підтверджує, що ви визнаєте цей борг.

Відповідачі, вигукуючи: «Пане, пане», хотіли щось розтлумачити казікаляну, але він з шумом грюкнув дверима і звернувся до студентів, щоб почати лекцію.

Відповідачі, плачучи і тремтячи, знов підійшли до дверцят, щоб поговорити з казієм, але чиновник гримнув на них і силоміць стяг їх із суфи вниз. Проте голоси було ще чути, можна було розібрати, що селяни лаяли і проклинали бая, а чиновник, бажаючи пристрашити їх і примусити замовкнути, кричав:

— Хапай їх, в'яжи, тягни до в'язниці.

Не знаю, про що задумався казікалян, але він деякий час мовчав, схиливши голову. Потім, глянувши на старшого студента, нашого читця корана, він сказав:

— Читайте!

Перш ніж той почав читати, я підняв руку і, звертаючись до казікаляна, сказав:

— Пане, дозвольте до вас звернутись!

— Що ви хочете? — запитав здивовано казіє.

— Я знаю ту справу, яка щойно розглядалась. Бай зводить наклеп, а його свідки підкуплені. До цього часу вони ніколи не бачили ні бая, ні покійного Абдунабі.

Казікалян, пожувавши губами і пильно подивившись на мене, відповів:

— Шаріат дивиться на те, що очевидне, і не доскіпується до таємниць, як ти. Свідки, справжні мусульмани, дали свідчення відповідно шаріату. Гроші платити присуджено відповідачам. І ти не можеш довести ні те, що цей позов є наклепом, ні те, що свідки підкуплені. Якщо свідки почують, що ти назвав їх лжесвідками, вони матимуть

право дати на тебе позов за образу. Звичайно, ти не зумієш довести брехливості їхніх свідчень, бо для цього потрібно привести двох інших справедливих мусульман-свідків. Інакше тебе самого буде покарано. Краще тобі не сунути носа в такі справи, а постарайся краще зрозуміти свої уроки.

Після такого «повчання» мені не залишалось нічого іншого, як схилити голову й замовкнути. З глузливих посмішок моїх товаришів я зрозумів, що вони ладні приєднатись до думки вчителя.

Добре, що почався урок. Староста нашої групи, читець корана, прочитав одне речення з книги, по якій ми навчались. Решта студентів, витягнувши шиї, як бойові півні, наїжились і почали голосно сперечатись один з одним про зміст цього речення. У розпалі спору про мене, звичайно, забули.

Після цілої години сперечань, коли один не розумів іншого, але всі кричали якомога голосніше, казікалян крикнув:

— Ех ви, осли! Роззяви! Неуки! Замовкніть, зрозумійте, вдумайтесь, що хотів в основному сказати покійний автор, хай буде над нами ласка аллаха! — Цими словами йому пощастило, на решті, припинити суперечку.

Урок закінчився. Ми вийшли з аудиторії. Я дізнався від чиновника, що відповідачі зверх того, що вони виявились винними баю дві тисячі таньг і зобов'язались сплатити сто таньг судових витрат, були до того ж ще й посаджені в тюрму за те, що лаяли бая та його свідків.

Більше я не згадував ні про бая, ні про його сина.

Усе, що я зміг зробити,— це порвати з ними стосунки.

Х

Час від часу там чи тут мені доводилось бачити Корі Ішкамбу, і також від випадку до випадку я поступово дещо узнав про його життя.

Батько дав йому ім'я Ісмадулла. Маленьким хлопчиком його віддали до духовної школи, а коли він трохи підучився грамоті, батько відвів його в науку до читців корана.

Подружившись з хлопчиками свого кварталу, Корі Ішкамба навчив їх азартних ігор. Він продавав хлопчикам по дорогій ціні розмальовані кості, за пазухою в нього завжди була наготові нерозпечатана колода карт. Як тільки карти у картярів ставали брудні, Корі витягав цю колоду і продавав її разів у чотири дорожче, ніж заплатив за неї сам.

Гроші, зібрані таким шляхом, він позичав до наступного вечора тим, хто програвся і «потрапив у полон», але з умовою, що борг йому повернуть у подвійному розмірі.

Із своїх прибутків Корі Ішкамба не чіпав жодної таньги, гроші його були недоторканні. Удень він задовольнявся шматком сухого коржа, а вже наїдався за вечерею картярів.

Проте дружба з гравцями тривала недовго. Одного разу зав'язалась гаряча гра. Почавшись увечері, вона затяглась майже до ранку. Під кінець гри кожен підбив підсумок, і виявилось, що дехто програв усі гроші і, крім того, заборгував ще Корі Ішкамбі; інші ж виявили, що хоч вони й виграли, але грошей у кишенях стало менше, ніж до початку гри. Склавши разом усі гроші, картярі захотіли встановити, чи зійдуться розрахунки.

— Скільки в тебе було грошей увечері? — почали вони рахувати.

— Десять таньг.

— А в тебе?

— Двадцять...

Так вони підраховували, скільки було в них таньг до початку гри. З'ясувалось, що ця сума була далеко більша від тієї, яка стала тепер.

— Куди ж поділись таньги? — здивувались хлопчики.

— Е... — сказав раптом один з них. — А таньги, які пішли до Корі, ми ж не врахували.

— Дійсно,— сказав інший і запропонував Корі Ішкамбі: — Ану, виймай гроші — підрахуємо, зійдеться чи ні?

Корі Ішкамба, почувши це, щільно загорнув поли халата і відповів:

— Ні. Я своїх грошей нікому не показую.

— Покажи, ми лише підрахуємо, а потім повернемо тобі,— сказав один з хлопчиків.

Корі Ішкамба, загорнувшись ще щільніше, відповів рішуче:

— Сказав — ні, значить — ні!

— Ну, коли так, так ось тобі! — крикнув хтось з хлопчиків, намагаючись силою розгорнути халат на Корі. Інші гравці прийшли на допомогу товаришеві.

Корі Ішкамба, увібравши голову в плечі і підібгавши ноги, зщулився в клубок подібно до зляканого їжака. Діти тягали його по підлозі, але він, катаючись, як м'яч, не розчіплював рук і ніг, підтягнутих до живота, і нікому на вдавалось витягти його гаман на світ божий.

— Бийте його! — крикнув хтось з хлопчиків.

Удари маленьких кулаків посипались на голову Корі, проте й це не допомогло. Один хлопчик дуже вдарив Корі Ішкамбу по голові, але тут же, підносячи руку до рота і дмухаючи на забите місце, закричав:

— Ой-ой-ой, моя рука! Ну, почекай же! — і, схопивши цеглину, на якій підкидали гральні кості, він знов ударив Корі Ішкамбу по голові.

Удар був дуже сильний — з розсіченої голови потекла кров. Корі Ішкамба ослаб, руки й ноги його розчепились, і хлопчики вигребли з кишень усі гроші, які він наскладав за цю ніч. Вони поділили їх між собою і, прочитавши молитву, зареклися більше не грати в азартні ігри.

Корі Ішкамбу вони витягли з кімнати, сказавши йому, щоб він ішов собі додому. Проте в нього не вистачало сили рушити з місця, з розсіченої голови все ще текла кров. Він упав на суфу. Мати хлопчика, в домі якого йшла гра, дізнавшись про бійку, приклала до рани палену

кошму, обв'язала йому голову хусткою і, втягнувши його назад у кімнату, поклала на матрац.

Тільки через годину Корі опритомнів і насилу поплентався додому. Лисина, на якій до кінця його життя не росло волосся і яка стало йому відтепер приводом для того, щоб менше платити цирульнику, залишилась згадкою від цього вечора на все життя.

* * *

Коли Корі Ішкамба втратив прибутки від азартних ігор, він спрямував усю свою енергію на лихварство, торгівлю кораном і одержання дарових обідів від своїх боржників та орендарів келій.

Поступово наскладавши грошей, він залишив дрібне вуличне лихварство і почав вести справи з великими купцями. За ними гроші майже ніколи не пропадали. Якщо навіть інший купець і оголошував себе банкрутом, то все ж він повертав повністю свій борг Корі Ішкамбі, розраховуючи, що такий лихвар ще придасться в майбутньому. Тільки розрахувавшись з Корі, купець оголошував про своє банкрутство, сплачуючи іншим кредиторам, відповідно до звичаю, лише частину свого боргу.

За словами Корі Ішкамби, замолоду йому двічі доводилось втрачати гроші на банкрутстві баїв, але він відшкодував це тим, що без будь-яких затрат узяв собі за дружин дочок своїх боржників. Дві дружини, умілі вишивальниці тубетейок, були дочками збанкрутілих купців.

З того часу як Корі Ішкамба завів справи з купцями, він пристрастився до жирної і смачної їжі. Щовечора, з'являючись до багатіїв, своїх боржників, він призволявся жирним пловом, жареними курми, печенею з баранчика, ковбасою, пельменями й іншими стравами, причому з'їдав стільки, скільки міг подужати.

Він став гладшати, живіт його почав збільшуватись, і люди, додавши до його імені прізвисько

Ішкам, що означає — живіт, стали називати Корі Ісмаат Ішкам.

Коли ця обжерливість перейшла всяку міру, коли люди побачили, що лихвар не наїдається, скільки б він не з'їв, його прозвали Корі Ісмаат Ішкамба. Ледарі, яким ліньки було вимовляти довге ім'я, його скоротили, і лихваря стали називати Корі Ішкамба.

У той час, коли я з ним познайомився, говорили, що він має вже п'ятсот тисяч та́нг, тобто сімдесят п'ять тисяч карбованців. Вільні гроші, які позичати вже не було кому, він тримав у банку. На цей час припадає подія, яка мало не підірвала його довір'я до банків.

Трапилось це так: серед банків, що відкривали свої контори в Бухарі, був Російсько-Азіатський. Тут і тримав свої гроші Корі Ішкамба.

Будинок цього банку містився в провулку, що виходив до мануфактурних рядів. Провулок тягся повз лазні Саррафон, заплутані тупички та завулки Єврейської слобідки і кінчався біля воріт Саллахона за Пушта-заганом.

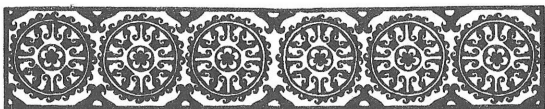
Одного разу банк, як звичайно, закрився після закінчення операцій. Біля воріт, як завжди, стояв вартовий з рушницею. Він випускав тих, хто, закінчивши свої справи, виходив з банку, а бажаним зайти говорив, що банк закрито.

Нарешті всі сторонні вийшли, і в банку залишились тільки службовці. У цей час на вулиці з'явилося десять невідомих, одягнених по-європейськи. Вони пробрались до стіни банку і стали вряд, притиснувшись до неї так, що вартовий не міг їх помітити.

Чоловік, що стояв ближче від інших до входу в банк, підійшов і постукав у ворота. Прочинивши хвіртку, вартовий сказав:

— Вже друга година, банк давно вже...

Не встиг він закінчити, як невідомий з силою наліг на ворота, вдерся в двір і відняв у вартового рушницю. Погрожуючи револьвером, він наказав вартовому мовчати. За першим грабіжником зайшли й інші. Невідомі зв'язали варто-

вому руки і ноги, заткнули рот і повалили на землю. Один з нападаючих переодягнувся у вбрання вартового і зайняв його місце. Решта ж з револьверами в руках пішла наверх у приміщення банку.

— Руки вгору!

Службовці підняли руки. Деякі з переляку попадали на підлогу.

Витягши з кишень мотузки і хустки, нападаючі зв'язали службовців. Потім зайнялись своїми справами: одні ламали каси, другі витягали гроші і цінні папери, треті укладали здобич у банківські мішки. Ще раз наказавши зв'язаним не розмовляти і не ворухитись і залишивши двох своїх співучасників вартувати банк, грабіжники спустилися вниз. Той, що стояв на посту біля воріт, відчинив хвіртку, випустив їх і знов став на своє місце.

Через годину він разом з іншими співучасниками покинув банк, зачинивши на замок його важкі двері.

Минуло чимало часу, поки службовці зуміли виплутатись з мотузків і покликати на допомогу. Збіглись люди. Прибула поліція і чиновники казікаляна. Зламавши замок, вони проникли в будинок банку і взялись до розшуків. Скільки не шукали, нікого не знайшли. Сам головний міністр виїхав ловити з добірним загоном емірської кінноти. Солдати помчали в усі боки, але єдине, що вони тільки й знайшли,— це порожні банківські мішки, що валялися на березі озера Турткуль.

Тільки недалеко від станції Мургак солдати зустріли трьох невідомих і хотіли їх затримати, але ті відкрили стрілянину. Одного з емірських солдатів було вбито, решта повернулась назад.

Так і не вдалося піймати нікого.

Після пограбування банку люди лякали Корі Ішкамбу, запевняючи, що тепер його гроші пропадуть. Лихвар повірив, і це так подіяло на Корі, що в його вчинках стали помічати ознаки божевілья.

Проте побоювання були даремні. Як тільки банк відкрився, Корі пішов туди і зажадав свої гроші. Йому зразу ж видали всю суму. Тоді довір'я Корі Ішкамби до банку зросло ще більше. Він почав класти в банк кожну зайву копійку. Якщо ж нові гроші потрапляли до нього вже в кінці дня, коли банк був закритий, лихвар виявляв велике занепокоєння. Його засмучувало те, що гроші лежали до наступного дня без будь-якої користі, не приносячи процентів, і, крім того, він боявся грабіжників. Від страху перед грабіжниками, він почав шукати потайне місце, про яке б ніхто не дізнався. Він не довіряв нікому і вважав, що всі тільки й думають про його гроші, вичікуючи нагоди, щоб їх відняти. Довіряв він тільки сторожеві Кавказького складу.

Це була єдина людина, яка знала, куди Корі Ішкамба ховає гроші.

Історію про те, як виникло це довір'я, варто розповісти.

Одного разу, коли Корі Ішкамба виходив з Кавказького складу, сторож, бажаючи пожартувати над лихварем, кинув на землю таньгу. Гукнувши на Корі Ішкамбу, що вийшов вже на вулицю, сторож запитав:

— Дядечку Корі, чи не ви часом загубили оці гроші?

Корі Ішкамба швидко повернувся і, як людина, що загубила щось дуже важливе, стурбовано запитав:

— Де, де?

Сторож, піднявши монету, показав її Корі. Той узяв її і сказав:

— Я оце тільки виявив, що в мене дірява кишеня і що гроші загублені. І от, завдяки твоєму благородству, знайшлись!

У замішанні він поклав гроші в ту саму кишеню, яка, за його словами, була дірявою. Потім він додав:

— Пошли тобі боже щастя, братику! Звичайно, коли б на твоєму місці був хтось інший, він не повернув би мені цих грошей. Добре, що в

такий час сюди нагодилась людина, яка боїться привласнити собі чуже.

Після цього він став довіряти сторожеві. Якщо він мав одержувати гроші ввечері, він брав з собою сторожа. Ця людина знала, куди Корі Ішкамба ховає гроші, і стала повіреним його таємниць.

Але це тривало недовго. Незабаром Корі Ішкамба зневірився і в сторожі й вирішив остаточно, що в усьому світі немає жодної людини, яка б обминула чуже добро.

* * *

Одного разу, проходячи по вулиці Сесу, я побачив натовп, що зібрався біля воріт невеликого складу.

Я проштовхався крізь натовп до воріт. Потрапити на подвір'я складу мені не вдалось. На воротах стояв сторож і нікого не впускав. На подвір'ї зібрались люди міршаба і повірені десятники цього району. Вони з запалом щось обговорювали, а біля них стояв Корі Ішкамба, рвав бороду, дряпав своє обличчя і, похитуючись з боку на бік, вив і голосив:

— Ох, згорів мій будинок!

Я дізнався, що вночі хтось розібрав дах над кімнатою, яку займав Корі Ішкамба, проник всередину, зламав скриню і забрав усі гроші, які лихвар поклав туди напередодні увечері. За словами Корі Ішкамби, там було десять тисяч повноцінних срібних таньг карбування «благородної Бухари». На царські гроші петербурзького карбування це становило півтори тисячі карбованців... На даху, якраз над цією кімнатою, було виявлено сліди трьох осіб, що пробиралися по дахах від Кавказького складу і потім назад до складу. Сліди кінчалися біля сходів, які вели до постійно замкнених дверей. Ключі від цих дверей були в сторожа, довіреного Корі Ішкамби.

Це змусило і міршаба, і зівак, що зібралися коло воріт, припустити, що сторож, звичайно, є учасником крадіжки. Корі Ішкамба дав іще один доказ:

— Ніхто, крім сторожа Кавказького складу, не знає, що я залишаю тут свої гроші. Учора ввечері він проводив мене, коли я ніс сюди ці гроші.

Корі Ішкамба побіг до головного міністра і до казікаляна і, взявши з собою їх підлеглих, раптом з'явився до сторожа Кавказького складу.

Той, не розгубившись і не виявляючи збентеження, спокійно повів людей до управителя транспортним товариством «Кавказ і Меркурій» і розповів йому про все, що сталось. Управитель сказав їм:

— По-перше, мій сторож — не злодій, тому я й доручив йому весь склад з усіма товарами. По-друге, він російський підданий, і ви не маєте права тягти його до казійського суду. Ідіть до пана головного міністра і пана казікаляна, і від мого імені передайте їм те, що я вам сказав, і не забудьте передати їм від мене привіт.

Сторож складу був корінним бухарцем. Але, щоб залишатись безкарним у подібних випадках, він, як і деякі інші жителі Бухари, перейшов у підданство російського царя.

На цей час припадає одна з моїх зустрічей з Корі Ішкамбою. Я йшов вулицею. Заступивши мені дорогу, він розповів про те, що сталось, і попросив поради. Хоч я вже знав про це, але удав, що чую цю розповідь уперше. Я поспівчував і сказав:

— У цій великій справі, у такому страшному нещасті, що можемо порадити ми, маленькі люди? Вам треба звернутись до великих світу цього, до управителів-хакімів, і поспитати поради в них.

— Е, хай будуть прокляті батьки цих великих, хай згорить їхній будинок, вимруть їхні діти, вони навіть не вислухали мене як слід! — закричав він.

Слухаючи його лайку, я мимоволі згадав про несправедливий суд казікаляна, але лихваря мені не було шкода.

І пригадав я також випадок з Бібі Десятник. Він такий повчальний, що я хочу його тут розповісти.

XI

У Бухарі, в кварталі Гаукушан, біля мечеті Ходжа, на березі річки, за якою проходить велика дорога, часто можна було бачити божевільну, яку звали Бібі Десятник.

Жорстокі діти завжди дражнили її, обсипали її пилюгою, хапали її старі шкіряні туфлі чи одяг і тікали або кидали в річку її покривало,— словом, витівали різні штуки. Бібі Десятник не залишалась у боргу. Вона проганяла пустунів, кидаючи в них камінням, лаючись і посилаючи їм прокльони.

Одного разу діти оточили Бібі Десятник. Вона металася серед них, простоволоса й боса. Діти, підбігши до неї ззаду, смикали її за плаття з такою силою, що вона падала навznak. Не встигала вона піднятися, як діти знову смикали її за полу, і вона знов падала.

Нарешті бідолашна Бібі Десятник втомилась і, наповнивши свій поділ камінням, сіла на землю, притулившись спиною до стіни мечеті. Вона голосно проклинала дітей і кидала в них камінням і грудками землі.

У цей час з боку квартала Пачакульхаджи підійшли кілька бухарських баїв. Їх супроводили мулли і квартальні старшини. Мабуть, вони повертались з якогось балу, бо були в своєму святковому одязі. Поверх сатинових халатів на них були парадні халати з кращих каршинських і гіссарських шовків, обшиті широкою тасьмою. На головах — найтонші білі чалми, намотані на атласні або парчеві високі тибетейки, на ногах — лаковані чобітки і калоші.

Видно, бажаючи показати народові пишний свій одяг і з лиця і зі споду, вони йшли, відкинувши поли, щоб прохожі могли милуватись шовковою підкладкою їхніх верхніх халатів.

Вони ступали поважно і статечно, говорячи одне з одним і колупаючи в зубах золотими та срібними зубочистками.

Бібі Десятник вирішила поскаржитись на дітей цим великим світу.

— Хай стану я жертвою за вас, старшини! — закричала вона. — Нехай впадуть на мене нещастя ваших дітей, старшини! Доживіть до весілля дітей своїх, старшини! Нехай бог залишить вашою вічною долею ці халати і чалми, старшини! Нехай ваші гроші і ваше добро витрачається в добрий час, старшини! Захистіть мене від цих пустунів, старшини!

Та баї й старшини з тією ж статечністю продовжували йти далі. Не тільки вислухати слова божевільної, а навіть глянути в її бік вважали вони несумісним із своїм становищем, з поважною ходою та пишним одягом.

Коли Бібі Десятник побачила, що старшини нічим їй не допоможуть, весь свій гнів вона спрямувала на них і почала посилати прокльони й лайку на їхні голови.

— О боже, нехай ці халати забере обмивач померлих, старшини! О боже, нехай ваші скарби дістануться злодіям і грабіжникам, старшини!

Старшини, удавши, що не чули, коли Бібі Десятник благословляла їх і благала, тут вже не могли удати, ніби нічого не чують. Адже присутні чули ці лайки! Усі дізнаються, що якась божевільна жінка безкарно ганьбила і ляяла старшин міста! Але що могли вони зробити? Адже вона божевільна! Усе, що могли вони зробити, — це забути свою статечність і величність, підібрати поли пишних своїх халатів та й кинутись навтікача, як хлопчиська.

Довго ще проклинала і ганьбила старшин божевільна жінка. І поки вона жила старшини уникали ходити по дорозі, де могли її зустріти!

Незабаром після того сталась інша подія, що змусила Корі Ішкамбу забути про удар, завданий йому сторожем складу.

Один мірза, на ім'я Мірза Абдулла, що відав грошовими справами одного купця, звернувся до Корі Ішкамби з проханням позичити сто тисяч таньг, тобто п'ятнадцять тисяч карбованців, і обіцяв сплачувати як проценти дві тисячі таньг щомісяця і повернути позичку разом з процентами через два місяці. На все це — і на позичку, і на проценти — він давав вексель.

Коли Корі Ішкамба почув цю пропозицію, серце його від радості, як кажуть, мало не вискочило з грудей.

Він зразу ж побіг у банк по гроші. На вулицях він не дивився на перехожих, не відповідав на вітання, з якими звертались до нього, не глянув на хліб і чай, приготовлені в крамницях знайомих купців. Не зупиняючись, він дістався до банку, взяв гроші і помчався до Мірзи. Викладаючи гроші, він сказав, ледве переводячи подих:

— По... рахуйте г-гроші, д-да-вайте вексель...

Корі Ішкамба мав підстави радіти: проценти, які повинен був сплатити йому Мірза за два місяці, він одержав би в банку лише за рік.

Мірза Абдулла підрахував гроші. Там було дев'яносто шість тисяч таньг.

— Тут не вистачає! — сказав він.

— Чому? Разом з двомісячними процентами якраз виходить сто тисяч таньг. Ви даєте вексель на сто тисяч — і кінець.

— Ні... — протягнув Мірза Абдулла. — За ваші сто тисяч таньг я обіцяв вам у місяць дві тисячі таньг процентів і тому приготував вексель строком на два місяці на суму сто чотири тисячі таньг. Ви хочете взяти дві тисячі за місяць за дев'яносто шість тисяч. Ця гра мене не влаштовує. Якщо ви хочете укласти угоду, несіть ще чотири тисячі таньг і беріть вексель. — Мірза Абдулла показав

йому вексель на сто чотири тисячі таньг і додав: — А якщо вам ця угода не подобається, забирайте ваші гроші і не затримуйте мене.

Корі Ішкамба побіг у банк ще швидше, приніс чотири тисячі таньг і сказав Мірзі:

— Ну, порахуйте і ці і давайте вексель!

— Які гроші, який вексель? Я вас не розумію, — відповів Мірза здивовано.

— Не жартуйте, — проговорив Корі Ішкамба. — Зараз не час для жартів. Я так біг, що ледве дух з мене не виперло. Заовте чайник чаю, щоб я міг передихнути.

— У мене багато справ, мені ніколи замовляти й розпивати чай. Ідїть, дядечку Корі, — відповів Мірза.

— Так дайте вексель, тоді я піду.

— Який вексель? Візьміть ваші гроші, вони мені не потрібні. Я не збираюсь ні брати в борг, ні давати вексель.

— Якщо ви не хочете брати в борг, поверніть мені дев'яносто шість тисяч таньг, які ви тільки що від мене взяли, і я піду.

— Які дев'яносто шість тисяч? Що ви, сон, чи що, бачили, дядечку Корі, чи збожеволіли?

— Хіба ви тільки що не взяли в мене, добре порахувавши, дев'яносто шість тисяч таньг і не сказали, що, коли я принесу ще чотири тисячі, ви дасте вексель?

— Не жартуйте, дядечку Корі, я вже говорив вам, що в мене немає часу. Ідїть!

— Це ви жартуєте! Та хоч це й жарти, ви мене доводите мало не до розриву серця. Або давайте швидше вексель, або верніть мені гроші.

— Досить божевілля, Корі! Швидше йдїть, у мене багато невідкладних справ! — Мірза встав, штовхнув його до дверей і додав: — Для божевільних місце в ішанів мазара Ходжа-Убан¹,

¹ У Бухарі була група шейхів, нащадки «святого Ходжа-Убана, які займались «відчитуванням» божевільних. Ішан кидав божевільного в підвал, заковував його в кайдани, бив камчею і морив голодом. Більшість умирала, не витримавши мук.

де їм відчитують молитви, а не в торговельній конторі.

Корі підняв крик:

— Ой, згорів мій будинок!

Мірза покликав своїх слуг і наказав їм вигнати божевільного. Ті схопили Корі й хотіли вивести його, але лихвар кинувся на землю з криком:

— Моя душа тут залишилась, як же я піду? Хіба може йти мертве тіло?

Це ще більше переконало слуг у тому, що він справді божевільний. Схопивши його за руки й за ноги, вони викинули Корі за ворота і наказали сторожеві надалі не впускати його.

Як собака, яку викидають за ворота, Корі Ішкамба знов спробував увійти в двір, але плечистий сторож підняв його і, як кошеня, викинув на вулицю.

Побачивши, що він не може проникнути в склад, Корі Ішкамба розв'язав свою чалму і на знак скорботи повісив її на шию.

— О безправ'я! О горе! О ганьблення віри мусульманської! О, горе мені!

Голосячи так, він побіг до емірської фортеці, в Арк¹. Кожен, хто бачив його тоді, не усумнився б, що Корі Ішкамба збожеволів.

Емір тоді був у Росії. У фортеці залишались лише казікалян і головний міністр, які керували країною, коли його не було.

Корі Ішкамба ввійшов прямо до них, кинувся на землю і, плачучи, розповів про те, що сталося. Він просив відняти гроші у безчесного Мірзи.

— У мене немає дітей і інших спадкоємців,— говорив Корі,— є в мене лише дві жінки. Якщо вони будуть живі до моєї смерті, вони одержать четверту частину моєї спадщини, а решта перейде в казну. Якщо ви вважаєте за потрібне, я дам розлучення своїм жінкам. У такому разі після моєї смерті всі мої гроші перейдуть казні. Правителі благородні! Охоронці правил шаріату! Намісники великого еміра! Вважайте мої гроші

¹ Арк — резиденція еміра у місті Бухарі.

грошима його величності, верніть їх мені, відбравши в цього безбожника! Допоможіть!

Проте хакіми посміялись з Корі Ішкамби, відхиливши його прохання.

— Ваша справа — це незвичайна справа, якої ми не можемо розглянути. У вас є караванний старшина, діди. В їх присутності розв'язуються подібні спори. Як можемо ми завдавати клопоту поважній людині, якщо в нас немає ні свідчення караванного старшини, ні свідчення шановних дідів, ні векселя, який підтверджував би ваші слова?

Корі Ішкамба знов взявся галасувати, як біснுவатий, але варта випроварила його з фортеці.

Корі Ішкамба повертався зовсім збожеволілий. Він зупиняв на вулиці знайомих і незнайомих, розповідав про своє горе і просив поради.

Деякі його заспокоювали:

— Це дрібниці, дядечку Корі. Адже гроші ваші все одно були нечесні. Люди кажуть: «Погана вода — нехай іде в рів». Ось вони й пішли, куди треба.

Подібні втішання лише підсилювали його горе, діючи, як солоня вода, яку ллють на обпечене місце. Він лаяв заспокоювача і йшов далі, звертався до іншого.

Тим справа й кінчилась. З Корі Ішкамби сміялись і друзі і вороги.

Довго він розповідав про своє лихо кожному, з ким зустрічався, проклинаючи сторожа складу, Мірзу, управителя складу, головного міністра, казікаляна і їхніх людей. Під кінець він лаяв самого себе за те, що довірився сторожеві, довірився Мірзі:

— Щодо грошей людина не повинна довіряти навіть самій собі.— І він поклявся, що нікому більше вірити не буде.

Через два місяці після випадку з Мірзою Абдуллою божевілья Корі Ішкамби почало проходити. Тепер, розповідаючи про своє нещастя і проклинаючи Мірзу Абдуллу і старшин, він робив висновки:

— Ну, що було, те минуло. Немає в світі нічого вічного. Нехай проходить швидше все, що скоїлось над головами синів Адама...

Божевілья минуло, але колишня повнота й багровий колір обличчя довго не повертались. Шкіра теліпалась, як стінки порожнього шлунка, обличчя стало сірим.

Почалась світова війна. Як і в інших купців, перекупників і лихварів, справи Корі Ішкамби пішли вгору. Настала пора гарячкової торгівлі.

Усе, що купували сьогодні купці й перекупники, вони продавали завтра набагато дорожче. Охоплені жадобою наживи, вони вже не задовольнялися прибутком, який одержували на власний капітал, а бігли до лихварів, брали в борг, який би не був високий процент, скуповували все, що потрапляло під руки, і ховали в своїх амбарах.

Таким лихварем, в якого було багато грошей і який міг задовольнити всі вимоги, був Корі Ішкамба. Звичайно, від кожної угоди йому припадала велика частка.

До другого року війни живіт Корі Ішкамби знову виріс, став навіть більший, ніж раніше, а капітал перевищив два мільйони. Проте він не забув вчинку Мірзи Абдулли і, скільки б разів на день не доводилось лихвареві сісти за їду, він обов'язково посилав, разом з хвалою богу, прокльони й лайки на адресу обманщика.

На третьому році війни народ до того зубожів, що ледве міг добувати крихту сухого хліба, щоб тільки не померти з голоду. А купці мали стільки грошей і багатства, що не знаходили більше місця, де можна було б їх держати, і товарів, які можна було б купити. Щодо купців, які

їздили до Москви, то багатства їх були незліченні. Купці вже не потребували лихварів, і тому в справах Корі Ішкамби раптом настало затишшя. Він був змушений покласти свої гроші в банк і задовольнятися тими невеликими процентами, які сплачував банк по вкладах. Правда, та величезна сума, яку вклав лихвар, давала чималий прибуток. Але це вже не могло задовольнити його жаги і вгамувати його невтомну жадобу наживи. Чим більше було в нього грошей, тим скупішим він ставав. Йому хотілось одержувати, як і раніше, по двадцять п'ять — тридцять процентів на рік. Згадуючи перші роки війни, він говорив зітхаючи:

— Ті дні знесла вода: келих розбився, і волога вилилась.

На довершення всього, харчування багача, який жив, наче той жебрак, різко погіршало: баї, які вже не потребували грошей, не допускали Корі Ішкамбу до свого столу. У банках, де він мав поточний рахунок, його лише один раз на день — о десятій годині ранку — пригощали чаєм з цукром. Він повинен був задовольнятися пловом, який поїдав в орендарів своїх келій, та частуваннями на весіллях і заручинах, де йому доводилось бувати. Іноді йому щастило поїсти гарячих коржів, принесених побожними людьми на базар.

Все це привело до того, що з тисяча дев'ятсот шістнадцятого року Корі Ішкамба знов почав спадати з тіла, обличчя його пожовтіло, а живіт поменшав.

Якраз в цей час довелось мені з ним зустрітись. Я запитав його, чому він так схуд. Він відповів:

— Скільки я з'їдав раніше ковбаси і пловів, пельменів і пиріжків, смажених курей і тушених баранців! Тепер благодать пішла з тих будинків, де пригощали мене, хоч господарі їх стали ще багатші. Адже сказано: «Корови і барани жиріють від корму». Помовчавши, він додав поблажливо: — Дай боже їм здоров'я, добре ще,

що банки є. Як тільки я приходжу туди до вранішнього чаю, начальники зразу ж ставлять переді мною цукорницю, повну цукру, і склянку. Я накладаю в склянку цукру, скільки влізе, доливаю склянку кип'ятком і напиваюсь досхочу. Управитель не заперече, якщо я вип'ю навіть три склянки — навпаки, він тільки радий цьому.

— Ну, тепер у вас грошей багато,— сказав я,— та й самі ви постаріли. Ви щовечора могли б готувати на свої гроші будь-яку страву. І самі б поїли, і своїх домашніх почастували б.

У відповідь, не догадуючись, що сміється над собою, він прочитав вірш, який склав один поет того часу:

Від лихваря захланного діждать,
Щоб зволив він скоринку старцю дать,
Це все одно, що сталь розбити склом
Чи зуби об кисіль рідкий зламать.

І ще одне підточувало сили Корі Ішкамби. Це були витівки бухарських жартівників.

Дізнавшись, що Корі Ішкамба вклав свої гроші в З'єднаний банк, жартівники, набираючи співчутливого вигляду, шепотіли:

— Ви чули, дядечку Корі? Справи З'єданого банку погані. Його гроші потрапили до рук німецьких солдатів. Не сьогодні-завтра він збанкрутує. Будьте обережні!

Корі Ішкамба, почувши таку звістку, зразу ж біг у З'єднаний банк, поспішно брав зідти свої гроші і вкладав їх у Російсько-Азіатський.

Це не залишалось таємницею для жартівників. Хто-небудь з них знов приходив до Корі Ішкамби і повторював про Російсько-Азіатський банк те, що його товариші говорили про З'єднаний. Корі Ішкамба знов біг перекладати свої гроші.

Як не радили йому доброзичливці покласти гроші в Державний банк, міркуючи, що останній стоятиме, поки стоїть Російська імперія,— він не

погоджувався: Державний банк платив менше, ніж приватні.

Нарешті це перекладання грошей так набридло управителям банків, що вони відмовились приймати його гроші. Тоді він вклав свої капітали в Державний банк.

Минуло небагато часу, і його почали переконувати, що скоро настане крах Державного банку, що імперія хитається.

— Нічого не буде дивного, якщо він лопне і гроші, нажиті вами з тисячами трудющів, пропадуть, — говорили жартівники.

Але що було робити Корі Ішкамбі? Залишати гроші вдома він не міг, побоюючись злодіїв. Куди ж їх дівати?

Поступово він почав розуміти, що жартівники, домовившись, його лякають. Раніше він, як правовірний мусульманин, навіть не наближався до того місця, де читали газету; тепер він сам розпитував читаючих про останні новини. Він не вірив у те, що йому переказували усно, він заставляв знайомих докладно читати йому газети, бажаючи в подробицях знати, що там написано.

Вісті про невдачі на фронті почастишали. Корі Ішкамба почав хвилюватись ще більше. Він поділився своїми побоюваннями з управителем Державного банку.

— Якщо, боронь боже, держава російського царя зазнає поразки, що ми будемо з вами робити?

Управитель його заспокоїв.

— Тюркські, татарські і взагалі мусульманські газети настроєні вороже до російського царя, — сказав він. — Вони друкують неправдиві відомості. Приходьте щодня до мене, я вам буду читати й перекладати вісті з російських газет.

Після цього Корі Ішкамба почав щодня приходити до управителя Державного банку ще до ранкового чаю, і той перекладав лихвареві тільки ті вісті, які могли бути йому приємні.

— Бог дасть, ніякого лиха не станеться з державою великого імператора. Нехай осліпнуть очі

його ворогів і нехай відпадуть у них язики,— говорив Корі Ішкамба заспокоєно, йшов до буфету банку, накладав у склянку цукру і, заливаючи його кип'ятком, пив, поволі смакуючи.

Почалась Лютнева революція. Сталось те, чого так боявся Корі Ішкамба. Царя було скинуто. Корі Ішкамба переконався, що всі його молитви за «великого імператора» не мали ніякого впливу. Того, що царя скинули, не заперечував і управитель банку. Проте він і тепер заспокоював Корі Ішкамбу:

— Це нічого. Імператор тепер не при справах, але на чолі держави стоять люди, які близькі до наших банків. Вони не допустять, щоб наш банк зазнав краху й пропали гроші таких наших доброзичливців, як ви. Нічого не буде дивного в тому, що замість царя на трон посадять його дядька, великого князя.

Проте заспокоїти Корі Ішкамбу тепер вже було важко. Він відчув, що все це справа рук Революції, якої він так боявся. У російських селах мужики відбирають будинки, землі й худобу багатіїв! Те саме може статись і в містах, у Петрограді, у Москві — заберуть казну Центрального державного банку! Банк лопне! Гроші пропадуть!.. Стогнути, він говорив:

— Впало на мою голову те, чого я завжди так боявся.

Проте Корі Ішкамбі не залишалось нічого іншого, як тільки сумувати, досадувати і дедалі більше і більше спускати жир. Що міг він зробити? Тримати гроші в себе він не міг — боявся. Купці також не брали в нього більше в борг. Якщо він покладе гроші в емірську казну, вона привласнить їх серед білого дня. І йому не залишалось нічого іншого, як залишити їх у банку, приказуючи:

— Плаха відпочиває, поки прийде сокира.

Восени 1917 року Корі Ішкамба почув, що на чолі Російської держави стала людина, яку називають Більшовиком. Доти він ніколи не чув такого імені, а від управителя банку чув,

що на чолі держави стане великий князь. Проте ім'я Більшовик дуже мало було схоже на ім'я князя, яке Корі Ішкамба встиг забути.

Бажаючи дізнатись, чи правдиві ці чутки, він побіг у банк.

Але була вже третя година. Робота в банку закінчилась. Корі Ішкамба застав тільки перекладача, та й той, узявши свій портфель, вже збирався додому.

Цей перекладач був якраз одним з головних жартівників Бухари. Спочатку Корі Ішкамба вирішив нічого не питати в цього лихослова, який, можливо, лише даремно збентежить його. Але потім подумав: «Адже, поки не скажеш поганого, і доброго не скажеш. Нічого, нехай говорить, чи погане, чи добре, я все сприйму без злоби. Може, настане день, коли навіть з цього лихослова буде якась користь».

З цими думками Корі Ішкамба запитав:

— Кажуть, на чолі Російської держави тепер стоїть Більшовик. Це правда?

— Правда,— сказав перекладач.

Трохи підбадьорений, Корі Ішкамба спитав:

— Та ж це не той... велик... чи як його, хай йому всячина, забув його ім'я... Ну, князь, про якого розповідав управитель.

— Ні-і-і,— сказав протягом перекладач.— Більшовик задер вашому князеві ноги вище неба!

Здрігнувшись від страху при цій звістці, Корі Ішкамба запитав:

— Гаразд, облиште ці жарти. Скажіть, що краще — Більшовик чи Революція, яка ось вже кілька місяців як підняла голову, позбавила усіх спокою і скинула з трону царя? І чи милостивий Більшовик до людей, подібних до мене, які, голодуючи, одягаючись у лахміття, наскладали п'ять-шість грошів?

Помовчавши, перекладач сказав:

— Більшовики не могли дозволити таким людям, як ви, сидіти на мільйонах, чухаючи черево, і щороку відкладати в кишеню сто

п'ятдесят тисяч карбованців, тоді як народ умирає з голоду! Вони взяли владу до своїх рук.

Корі Ішкамба зблід. Дрож пройняв все його тіло. Знесилившись, він притулювся до стіни, але, заспокоюючи себе, сказав:

— Добре, але ж ваш банк, де лежать мої гроші, поки що цілий. «Доки корінь у воді, є надія на плоди!» Адже ж смерть ще не прийшла. Навіщо ж так боятись — умирати сто раз на день і безперервно мучитись?

— Корінь уже не в воді, — сказав перекладач так, що в Корі Ішкамба мало не розірвалось серце. — У Петрограді, Москві і в інших великих містах більшовики взяли банки, забрали заводи, фабрики, поїзди, пароплави, а всі землі віддали хліборобам. А ти кажеш, що корінь у воді! Корінь не у воді, а у вогні! Корінь згорить, може, вже згорів і перетворився на попіл. Будинок зруйнований з фундаменту, а ви радієте, що дах цілий.

Корі Ішкамба вирішив, що перекладач вигдавав новий жарт. Хіба можливо, щоб одна людина, яка називається Більшовиком, могла заволодіти стількома багатствами? Він сказав розсердившись:

— Забирайся геть з-перед моїх очей ти, зухвалий на язик! Нехай краще він у тебе відсохне! Подивись, що я зроблю з тобою завтра! Не я буду, якщо не скажу про це управителеві!

Сміючись, перекладач пішов своєю дорогою, а Корі Ішкамба залишився стояти, спершись на стіну, нерухомий, немов статуя. Сміх перекладача посилив його підозри. Він вирішив, що, звичайно, зухвалий чоловік просто жартує. Але ці міркування не повертали йому спокою. Він усе думав над тим, що буде з ним, коли, боронь боже, слова перекладача, будуть правдою.

Корі Ішкамба рушив додому.

Він ішов швидко, боячись зустріти ще когонебудь з жартівників. Адже вони можуть схвилювати його ще більше якоюсь неприємною новиною.

Тієї ночі Корі Ішкамба не міг заснути. Затемна він устав з постелі. Зробив омивання, розгорнув коран, якого давно не брав у руки, і прочитав кілька рядків. Потім він помолився за «великого імператора» і слізно просив у бога знову повернути імператорові царство.

Нарешті почало світати. Він пішов до мечеті Магок і зробив там перший ранковий намаз. Проте він не дочекався читання духовних віршів з книги Джелал-ед-Діна Румі, які читаються звичайно в мусульман після ранкової молитви. Швидко вийшовши з мечеті, він попрямував до банку. Банк був ще закритий. Корі Ішкамба присів навпочіпки на кам'яній суфі біля дверей банку і став чекати.

Він хотів побачити управителя і добитись, щоб вигнали з банку зухвалого перекладача, який відверто виявляв свою неприязнь до царя.

Була вже восьма година, але ніхто не приїжджав. Пробило дев'ять — ніяких вістей. Вже десята — ні управителя банку, ні його службовців немає. Навіть прибиральник, який щодня приходив рано, щоб підмести в банку підлоги, все ще не з'являвся.

Серце Корі Ішкамби нило і стискалось у тривозі. Йому здавалось, що його груди, які схудли за останній час, ось-ось розірвуться.

Вже одинадцята година, а все ще пусто! Тепер Корі Ішкамба вже шкодував, що немає перекладача. Все одно, правдою чи брехнею були його слова, жартував він чи говорив серйозно — від нього можна було хоч про що-небудь дізнатись. Сказано: «Як диміти, мов пріла солома, краще спалахнути і згоріти одразу». Але, на жаль, не приходив і перекладач.

Серце Корі Ішкамби билось то швидше, то повільніше, потім затихало й ніби зовсім зупинилось. Іноді воно починало калатати так гучно, що Корі Ішкамба чув його биття. Лихвареві ставало все важче й важче дихати. Часом він не мав сили перевести дух.

Корі Ішкамба підвівся. Але в голові в нього

запаморочилось, в очах потемніло. Він встояв на ногах тільки тому, що сперся спиною на стіну.

Корі двічі-тричі глибоко зітхнув. Йому стало легше. Він витяг годинника. Була дванадцята година.

Він не повірив, заспокоюючи себе, що, може, годинник його зіпсувався і поспішає. Щоб підкріпити надію, він звернувся до випадкового перехожого:

— Котра година?

Перехожий, уповільнивши ходу, витяг з кишені годинника, глянув і, сказавши «дванадцята», пішов своєю дорогою.

Корі Ішкамба подумав: «Може, управитель захворів, може, зламав ногу його кінь або трапилось якесь нещастя з його фаетоном...»

«Добре,— говорив Корі Ішкамба сам собі.— Мої надії не здійснились. Вже дванадцята година, а від управителя нічого не чути. Він не приїде. Вже час полудневої молитви і похорону. Покійників, мабуть, вже принесли до Диванбегі. Недоцільно залишатись далі тут. Це навіть не вигідно, адже я запізнюсь на заупокійні молитви і не одержу своєї частки з того, що роздають на похороні. Поспішити звідси і спізнитись туди — це справа дурнів. І так уже я маю сьогодні втрати, запізнившись на ранковий сніданок орендарів моїх келій».

І Корі Ішкамба, звернувши з цементних тротуарів пасажу, попрямував у бік Лабіхауза. Проїшовши кілька кроків, він зупинився і подумав: «Краще мені піти по головній вулиці. Може, поки я дійду до мечеті, я встигну зустріти когонебудь із службовців банку, почую від них щонебудь, заспокоюсь і тоді піду до мечеті, адже «душевний спокій — необхідна умова для справлення намазу».

Він повернувся до пасажу і звідти спустився до мануфактурних рядів.

По дорозі він розглядав усіх, хто йшов і їхав з боку Кагана. Вулиця була заповнена кінями, ослами, гарбами, колясками і пішоходами. Але

не було між ними ні довгої ресорної банківської лінійки, в яку запрягали звичайно тройку коней, ні парної закритої лакованої коляски на гумових шинах, в якій їздив управитель банку...

Корі Ішкамба дійшов до аптеки — вона містилась біля входу на площу перед водоймою — у сотий раз уважно подивився в бік Конюшинного базару. Але там не було нікого з тих, кого він шукав.

Тепер криті ряди кінчались, починалася вулиця, залита грязю. Корі Ішкамба пішов по грязі. З кожним кроком його калоші й чобітки загрузали в багнюці, а коли він хотів витягти ногу, калоша залишалась у грязі. Він витягував її рукою і знов надівав. Важко дихаючи і відсапуючись, він дійшов, нарешті, до мильних рядів, за якими починався Конюшинний базар. Але й там не було ніяких слідів потрібних йому людей. Втративши надію дочекатись чогось путнього, він хотів було зайти до Лабіхауза, коли раптом побачив довгу лінійку, яка загрузла на дорозі, зачепившись за колеса гарби. Серце Корі Ішкамби заколотилось від радості. Коні були такі ж чорні та великі, як і банківські, тільки в лінійку, замість тройки, була запряжена пара.

Корі подумав: «Може, один кінь захворів або пошкодив собі ногу».

Проте лінійка не наближалась, і Корі Ішкамба не міг роздивитись, чи сиділи в ній службовці банку. Дорогу перегородила велика вантажна бухарська гарба з величезними колесами. І лінійка, і гарба зупинились, загородивши дорогу іншим гарбам. Розминутись вони не могли. Уперті кучер і арбакеш лаялися один з одним. Жоден не хотів поступитись і подати назад.

Корі Ішкамба зібрався підійти ближче до лінійки, щоб почути новини, але як це зробити, коли глибока грязь затопила вулицю.

Нарешті затор розсмоктався. Арбакеш подав і осадив свою гарбу в мильні ряди. Гарби й коляски, рухаючись назустріч Корі Ішкамбі, одна за одною проїжджали мимо. Під'їхала і лінійка.

Та ба! На лінійці не було ні мішків, набитих грошима, ні банківських службовців. Замість них, там лежав труп, навколо якого сиділи службовці лікарні. Лінійка була, очевидно, з лікарні і везла на розтин труп якогось європейця, що помер у Бухарі.

Побачивши це, Корі Ішкамба мимоволі пригадав вірш Мавляні Джамі, який він знав у дитинстві:

Тебе одну з любов'ю пломінкою,
Ношу в душі своїй,
І де б не був я — скрізь передо мною
Ясніє образ твій.

Втративши надію, він вийшов до Лабіхауза і зійшов на ганок мечеті. І всередині, і надворі біля мечеті товпилось багато богомольців. Усі вони чекали заклику на молитву, сівши на свої молитовні килимки. Спереду, на південній площі, стояло троє носилок з покійниками. Одні були обтягнуті простою білою матерією, другі — низькосортним, старим вицвілим газетом. Третіх обтягувала парча — червона, з золотими квітками.

Корі Ішкамба трохи розвеселився. Він подумав: «Господи, хоч би понесли всіх трьох покійників на одне кладовище. Я б одержав три куски, які компенсували б мені втрачений сніданок. Або хоч би двох понесли на одне кладовище, — хоч два куски міг би я одержати! А якщо всіх понесуть на різні кладовища, що мені тоді робити? — І тут же вирішив: — Тоді я піду за носилками, обтягнутими парчею. Одразу видно, що покійник з багатої сім'ї і молодий. На поминках по молодому, чия смерть особливо гірка для родичів, завжди дають гостям кращі подарунки. І багачі завжди пильнують, щоб їх поминальні куски відрізнялись від кусків бідняків».

У Корі Ішкамби не було свого молитовного килимка. Довелося йому шукати місце на чужих. Він оглянувся. На очі йому попався килимок, вільний з одного боку. Швидко пішов він туди й опустився на коліна, чекаючи початку намазу.

Нарешті муедзин прокричав заклик. Усі встали. Встав і Корі Ішкамба. Але коли він підняв руки до вух, маючи намір почати молитву, хтось підійшов до нього ззаду і прошепотів:

— Дядечку Корі!

Корі Ішкамба, вже доторкнувшись до мочок вух, злегка схилився до незнайомця і прислухався:

— Ви чули? — продовжував голос.— Більшовики в Кагані підняли голову й захопили Державний банк з усіма його грошима — паперовими, срібними, золотими і з усіма цінними паперами...

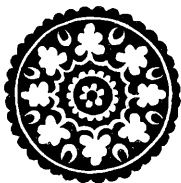
Почувши це, Корі Ішкамба сказав тільки:

— Ох, більшовики! — схилився набік, до того, хто передав звістку, і впав на землю...

Ніхто не звернув на це уваги і не порушив заради нього порядку молитви. Тільки закінчивши молитву, поглянули люди на нерухоме тіло і побачили, що з напіввідкритого рота витекло трохи крові, а руки так і залякли на мочках вух...

Він був мертвий...

Бухарські кати

I

З другого березня 1918 року всередині Арка у катів велася напружена робота. Вона тривала вже цілий тиждень.

Емір, щоб показати свою незгоду з нотою Колесова¹, щодня заарештовував усіх джадидів і співчуваючих їм, які були в цей час у Бухарі. Заарештованих відправляли в Арк і там убивали до того, як настане ніч. Опівночі тіла вивозили за місто і скидали в озеро поблизу воріт Угран. Так звільнялися приміщення в'язниць для нової партії жертв.

У сатрапів еміра не завжди вистачало часу для відправки в Арк схоплених младобухарців — їх били і вбивали на місці, відрізували вуха, носи, видирали очі, спотворювали обличчя і розпорювали животи. Від цих розправ на місці у катів всередині Арка роботи зменшувалося, і вони, вирізавши за день двісті чи триста чоловік, вночі самі вантажили тіла обезглавлених на гарби для вивезення за місто.

Коли загони Колесова пішли до станції Кизил-Тепе, емірський глашатай кричав на всіх майданах і базарах Бухари:

¹ Колесов — командир революційних загонів, які діяли проти еміра бухарського в 1918 р.

— Припиніть убивства людей на вулицях! Спійманих джадидів ведіть у Арк, до шибениці: там їх принесуть в жертву за щасливе процвітання його високості.

Щоб розібратися, хто джадид і хто не джадид, судді Бухари, які чинили суд на основі шаріату, пояснювали: кожний, у кого на сорочці є гудзики,— джадид; кожний, хто носить короткий піджак,— джадид; кожний, у кого піджак пошитий із чорної матерії,— безумовно, джадид; кожний, у кого борода поголена і в кого довгі вуса,— джадид; кожний, хто навчає свого сина в новометодній школі чи послав його в школи Росії або Константинополя, хто читає газети чи дружить з тими, хто читає газети,— безумовно, джадид; кожний, хто захищає цих людей і доводить протилежне,— теж джадид.

Ось ознаки, які визначають джадидів. Джадидів же треба ловити і вбивати.

II

За цими ознаками студенти медресе і варта хапали неповинних людей, розбивали їм голови, виколювали очі, переламували ноги і руки, притягали напівживих у Арк і віддавали емірським чиновникам.

Перед Арком поважно сиділи мулли, що перевіряли тих, яких приводили. Потім в'язні потрапляли всередину Арка, і там емір одним тільки порухом вусів віддавав їх катам.

П'ятого, шостого і сьомого березня в'язнів набралось стільки, що ні в обхонах, ні в канахонах¹, ні у в'язницях, ні в підвалах не залишалось вільного місця. Сотня катів відтинала голови за судженням і не встигала звільняти місця для нових жертв.

¹ Обхона, канахона — підземні вологі арештні приміщення.

Ще й тому зібралось стільки в'язнів, що верховний суддя — казікалян Бурханіддін, Нізаміддін-ходжа Урганджі і старшина купців Абдураїф вигадали новий спосіб смертної кари, схвалений еміром. Раніше за короткий строк знищувалося багато людей, а тепер два-три кати повинні були витратити на одне убивство майже годину, і це скоротило кількість щоденних розправ. Кількість чекаючих смертної кари зростала, всередині в'язниць ставало тісніше.

Раніше посеред кожного дворика, всередині Арка, були викопані ями. Засудженим зв'язували мотузками руки і ноги і складали їх головами на край ями, кати обходили і протикали кожному горло добре вигостреним ножом. Учні катів, відтягнувши вбік трупи, на їхнє місце клали інших. Так один кат за годину міг скарати на смерть кілька десятків людей і не втомлювався, а для нових в'язнів швидко звільнялися місця в тюрмах.

Але цей спосіб виявився незручним: ями наповнювалися кров'ю, і від її запаху емірові в Арку ставало важко дихати.

Кати зрозуміли, що серед засуджених до страти було багато безвинних, і запротестували. Вказуючи на деяких, вони говорили:

— Цей здається нам невинним, ми не можемо пролити його кров: невинна кров принесе нещастя!

Але це не хвилювало еміра — він бачив, що людина з перерізаним горлом швидко помирала, і заспокоювався, а душа еміра, як у п'яниці в жадобі вина, чекала інших, сильніших видовищ, під час яких смертник зазнавав би жорстоких мук на протязі хоча б години. Тому і запровадили нову смертну кару.

Тепер перед катами стояло завдання — убити людину, заподіявши їй якомога більше передсмертних мук, і не проливати кров поблизу покоїв еміра.

Ями, наповнені кров'ю, засипали піском, закрили дошками і збудували на них шибениці.

Тіло жертви піднімалось з допомогою блока вгору до самої перекладки; очі жертви вилазили із орбіт, з носа сильно текла кров, обличчя темніло. Коли надходила хвилина смерті, кати попускали аркан і жертва падала на землю, звиваючись у судорогах.

Полежавши кілька хвилин на землі, бідолаха подавав ознаки життя. Важко здіймалися груди. Як тільки дихання ставало більш-менш нормальним, кати знову підтягували аркан, шия знову упиралася в блок, тіло звисало, і знову жахлива, страшна смерть оволодівала людиною. Але протягом дня таким чином можна було вбити недостатню кількість в'язнів і кати дуже стомлювалися: напруження, яке тривало з ранку до ночі, звалювало з ніг кожну людину, якою б сильною і жорстокою вона не була.

III

У суботу, дев'ятого березня, всі в'язниці, всі підвали і ями були переповнені в'язнями. Емір наказав у найкоротший строк усіх їх стратити. Була збудована ще нова шибениця в одній із в'язниць, яка називалася регхона¹.

Коли з боку Регістана² входили у ворота Арка, зразу ж потрапляли в коридор. Він повертав ліворуч. Вздовж довгого, критого, темного коридора зліва тулилися кімнатки із паленої цегли, обхона. Обхона вважалася найстрашнішою в'язницею.

В кінці коридора виднілося небо. Поруч з комендантською знаходилося приміщення, яке призначалося для в'язниці, але було ширше від інших, і в'язень там перебував би в кращих умовах, ніж інші. Здебільшого сюди зсипали пісок для доріжок під час дощів і снігу, а тому двірські слуги прозвали це місце регхона. Дев'ятого бе-

¹ Регхона — приміщення для піску.

² Регістан — площа перед резиденцією еміра.

резня і тут убивали людей. Над вузькими дверима під стелею прорубали маленьку дірку і закріпили в ній залізний блок. Намазаний милом аркан опустили через блок всередину регхони, а другий прив'язали зовні до стовпа в коридорі. Засуджених зранку приводили до регхони. Один із катів заходив за ними, по черзі накидав зашморги на шиї в'язнів, а кати з коридора тягли за кінець аркана так само, як і на інших шибеницях, то підтягуючи, то опускаючи, поки не вбивали свою жертву.

Працювали недосвідчені кати: у березневі дні 1918 року в зв'язку з незліченними стратами досвідчених катів не вистачало, і емірові довелося набрати катів із злодіїв і розбійників. Серед них виявилися і слабкі люди — вони не могли виносити, коли очі жертви вилазили із орбіт і дивилися прямо на ката.

Кати, які працювали всередині регхони, не бачили очей своїх жертв у темряві приміщення, а ті, що тягли канат зокола, і зовсім не бачили мук і смертей, і їхні руки не тремтіли від хвилювання.

Із сотні людей, страчених дев'ятого березня в регхоні, назву імена і прізвища моїх друзів і рідних: Хаджі Сірадж¹, Хамід-ходжа Мехрі, Мірза Файаз, Мірза Ахмад, Хаджі Абдусаттар, Аvezбек Азам-джан, і, крім них, жертвою цього дня стали два підлітки шістнадцяти і чотирнадцяти років — Бакі й Махмуд.

Їхній батько, татарин мулла Мулланізам Сабітов, прибічник новометодних шкіл, відкрив у себе вдома школу і клопотав про відкриття новометодної школи для татар, які живуть у Бухарі. Він посварився з татариним — муллою Камаром, прихильником старих звичаїв. Коли емір, порадившись з царськими чиновниками, закрив новометодну школу в Бухарі, мулла Мулланізам своїх синів учив у Самарканді. В зв'язку з цим мулла Мулланізам Сабітов вважався великим

¹ Хаджі Сірадж — менший брат автора.

злочинцем, і третього березня на його будинок напали. Сам мулла Мулланізам, його дружина, своячениця, маленький син Сафі і дочка-немовля були розтерзані. До вторгнення в будинок дикого натовпу Бакі і Махмуд встигли втекти і сховалися в одному із склепів на кладовищі, але, не витримавши голоду і спраги, через два дні вийшли і тут же потрапили в руки людей еміра, які приволокли їх в обхону.

Кати відмовились вішати дітей. Хлопчиків перевели до регхони, де вони й загинули дев'ятого березня.

IV

З східного боку дворика знаходилася тераса. На ній були складені до стелі тіла страчених за день. У другому кутку на кошмі сиділи десять чи дванадцять катів і пили чай. Від сьогоднішньої напруженої роботи вони дуже втомилися, але доводилося сидіти і чекати, бо в їхні обов'язки входило і навантажування трупів на гарби.

Хамра Силач, у якого чай в піалі захолов, починав куняти. Інший кат сказав йому:

— Брате Хамра, ваш чай захолов, звільняйте піалу.

Хамра Силач, розплющивши очі, позіхнув, ковтнув холодного чаю і знову задрімав. Тоді інший кат спробував розігнати його сон:

— Брате Хамра, що з вами трапилося? Захотілося спати? Потерпіть. Закінчимо роботу — всі разом ляжемо. А поки що розказали б щонебудь цікаве.

Хамра Силач позіхнув:

— Про що говорити? Чогось на душі неспокійно. Голова починає паморочитись. Кепсько я себе почуваю.

— Втомилися від тяжких обов'язків. Нічого, переживемо. За вашу вірну службу його високості вам дадуть чин, і вся ваша втома відразу пройде. — Такими словами Курбан Безумець хотів заспокоїти Хамру Силача.

Хамра Силач прошепотів:

— Служба... чин,— і голосно, щоб його почули, сказав: — Краще було б нам, як і раніше, красти, ніж вірою і правдою служити цьому емірові!

Ковтнувши гарячого чаю із поставленої перед ним піали, Силач пожвавішав:

— Я заслужив назву злодія-бандита. Кілька років я переховувався від народу, не появлявся на базарах, грабував домівки багатьох людей, але ніколи даремно не проливав чужої крові. Траплялося так, що, якби не вбив, вони б убили мене чи віддали до рук еміра. В таких випадках, рятуючи себе, я вбивав,— Хамра Силач допив холодний чай.

— Але хай згорить його дім! Цей емір оточивши себе купкою негідників, убиває безневинних, нещасних людей! Нашими руками проливає стільки безневинної крові! Я боюсь, ця кров нам принесе нещастя.

— Брате Хамра, ви наївна людина,— сказав Курбан Безумець, трохи підвищивши голос.— Хазяїн країни, емір, наказує, хазяї шаріату, великі мулли дають своє благословення і дозвіл, а ми вбиваємо. Всякий гріх і божа кара падає на них. Бог не буде карати за чужі гріхи безневинну людину.

— Спасибі твому батькові, Безумцю! Оце так сказав! — вигукнув Кадир Козел і звернувся до Хамри Силача: — Брате Хамра, мабуть, ви старієте! Дивіться на людину, яка багато років носила грізне ім'я Силач! А тепер після кількох днів роботи руки затрусилися, га?

Хамра Силач змінився на обличчі, набравши бравого вигляду:

— Ей, Козел, дивись на мене! Один із негідників — це і є ти! З тих пір, як ти вийшов з малолітства, вся твоя робота полягала тільки в тому, що, замкнувши свої ворота, ти перелазив через огорожу якої-небудь бабусі, яка пішла на весілля чи на похорон, і викрадав її ложки і чашки або влаштовував скандал з чужим сином чи дочкою, щоб їх захопила емірська вар-

та, і коли варта одержувала викуп, ти злизував рештки з її блюда. Правду кажучи, ти подібний до ворони, що літає за вовком, шукаючи недоїдків. Ти — падло... Ти нікчемна тварюка! Ти недостойний, ти не маєш права розмовляти зі мною!

Кадир Козел вказав у бік ката Безумця:

— Цього влучно прозвали.

Хамра Силач, замовкнувши, заклав під язик тютюн — замислився. Інші кати, теж заклавши під язик тютюн, замовкли. Запанувала напружена тиша...

Цю тишу порушив гуркіт гарб, які під'їхали до воріт дворика. Кати підвелися вантажити трупи на гарби, але Хамра Силач стояв непорушно, схиливши голову на груди.

Кати закінчили вантажити.

— Поклади голову на цей бік! Тягни за ногу ліворуч! Дивись, щоб голова не звисала через драбину!..

Гарби поїхали.

Кати повернулися на свої місця на кошмі. Знову тиша.

V

Тишу, яка була важчою від тиші кладовища, порушив Хайдарча. Витягнувши шию і підвівши голову, він виплюнув із рота рештки тютюну, подивився на Хамру Силача і сказав:

— Брате Хамра! Хоч Курбан Козел і справді козел, але інколи він говорить розумні речі.

Хамра Силач, трохи пожвавішавши, поцікавився:

— Що ж таке сказав Курбан Козел, що тобі сподобалося?

— Він допіру сказав, що бог не буде карати за чужі гріхи безневинну людину.

— Ну і що ж?

— Хоча я й не бачив бога і не знаю, як там у нього, але емірську канцелярію, яка тільки й

займається переслідуванням одних за гріхи інших, знаю чудово... на власні очі бачив, як карали ні в чому не повинну людину. Хочете, можу розповісти.

— Розкажи,— сказав кат Маджід Кахкаші ¹.

— Кілька років тому,— почав свою розповідь Хайдарча,— я жив у районі Пешкух. Там був один старий міршаб ². Усім нам відомо, що міршаби завжди заправляли злодіями...

— Коли ми займалися крадіжкою, тоді нашими верховодами були міршаби, а тепер, коли ми стали катами, хто у нас за старшого? — перебив розповідь Хайдарчі Курбан Козел.

— Невже ти не розумієш? Якщо в злодійських справах нами заправляли міршаби, то коли ми стали катами, нашим верховодою став сам емір,— відповів Хайдарча.

— Не перебивайте Хайдарчу, хай він продовжує розповідати,— попросив Хамра Силач.

Хайдарча говорив далі:

— Коли міршаб за старшого в злодіїв, він бере від кожної украденої речі свою частку і наділяє еміра і його придворних.

— Скажи — жуків,— вставив Рузі Юродивий.

— Згоден, нехай жуків. Цим емірським жукам міршаб посилає дарунки, платить за свою посаду. Район Пешкух був багатим районом, міршабові не вистачало своєї частки від місцевих крадіжок.

— Ти не говори нам про речі, усім відомі. Ти краще розкажи про те, що ти бачив на власні очі,— перебив оповідач Хамра Силач.

— Зараз,— сказав Хайдарча.— Бідний дід міршаб,— я його завжди називав дід міршаб,— покликав мене до себе і після скарг на життя-буття сказав:

«Сину мій Хайдарча, витрати зросли. Крім того, ходять чутки, що його високість у недалекому майбутньому приїде із Карміна в Бухару.

¹ Ка х к а ш і — той, що походить із кишлака Кахкаші.

² М і р ш а б — пристав.

Якщо це так, то доведеться подарувати йому два тюки матерії і одного коня з гарною збруєю. Близьких йому осіб теж не можна обійти. А я від міршабства в цьому районі нічого для себе заощадити не зміг. Прошу тебе, зроби яку-небудь справу, щоб і мені теж перепало. Візьми моє благословення, сину мій!»

Я удав, що нічого не розумію.

«Діду міршаб,— кажу,— на що я здатний? Якби я був багатою людиною, я приніс би й дав вам мішок срібла».

«Ось я тобі покажу, на що ти здатний,— сказав міршаб.— Уяви собі, що на протязі цього тижня в районі зникає один хороший кінь. Людина, в якій він опинився, відводить коня в інший далекий район; продавши його, гроші витрачає на свої потреби, а я одержую свою частку із того району. Тепер зрозумів?»

«Зрозумів»,— відповів я.

Правду кажучи, в той час я пожалів старого міршаба, тому що ні на яку справу в мене не було бажання.

«В такому разі, благословіть мене, діду міршаб,— звернувся я до нього,— доведеться мені одну ніч прогулятися».— І, діставши благословення, пішов.

Вийшов на вулицю, зайшов до чайхани, взяв чайник чаю. У цей час бачу — людина із кишлаку Іспані їде на чудовому гнідому коні. Я з хазяїном коня був трохи знайомий, а тому підізвав його до себе і протягнув йому піалу чаю. Він, не злазячи з коня, випив чай. Спитавши про життя-буття, я почав розпитувати його про коня. Гнідої масті, оксамитовий, ноги, грива і хвіст чорні, на лобі біла пляма, подібна до ранкової зорі. Живіт величенький, але кінь танцював на місці, як лань, і тому видно було, що він може непогано бігати.

«Кінь ваш, певно, доморослий?»

«Ні, я купив його в одного гостя із Самарканда. Дав за нього десять тисяч таньг і три халати».

«Скільки йому?»

«Недавно минуло чотири роки».

«Гарний. Бажаю вам щасливо ним користуватися».

Вершник повернув мені піалу.

«Дякую,— сказав,— до побачення»,— і поїхав на своєму коні.

Коли він від'їхав, я заплатив за чай і пішов до діда міршаба.

«Повертаючись додому, хотів висловити вам свою повагу.— А на вухо пошепки натякнув: — Якщо вдасться справа, за ці два-три дні в кишлаку Іспані зникне один кінь».

Сказавши це, я вдруге попросив у діда благословення...

Не великим шляхом, а полями і посівами я попрямував до кишлаку Іспані. Сонце ще було високо, і я їхав не кваплячись. А, коли смеркло, зайшов до кишлаку.

На вулицях було тихо. Треба було оглянути подвір'я хазяїна коня. Біля огорожі росла шовковиця. Чіпляючись за неї, я виліз на покрівлю і звідти, сховавшись, заглянув на подвір'я. Посеред двору стояв кінь, прив'язаний до стовпа. Як кіт, що полює за мишею, я не зводив очей з коня. За годину хазяїн вийшов із внутрішнього двору і когось покликав:

«Ашур, Ашур!»

«Що накажете?» — Із передпокою мехмонхони вийшов заспаний парубок.

«Уже встиг лягти спати? Забери коня, дай йому і худобі корму. Дивись обома. Спиш міцно. Не забудь спершу замкнути на замок ворота!» — І хазяїн пішов до внутрішнього двору.

Ашур спочатку замкнув ворота на замок і ключі поклав з краю тераси мехмонхони. Дав коневі і худобі корму, вийшов до мехмонхони і замкнув двері на ключик. На моє щастя, він не взяв ключі з того місця, куди поклав.

Я уважно за всім стежив. Почекавши ще години зо дві, подумав: «Тепер Ашур міцно спить». У сусідів теж погасли всі вогні.

Я спустився з покрівлі всередину двору. Взяв

з краю тераси ключ, відімкнув ворота. Дістав з-під сарая сідло, легко осідлав коня, як сідлають своїх коней молодці для копкарі¹. Швидко зняв недоуздок, надів вуздечку і сів у сідло. Коли я тихенько відчиняв ворота, кінь раптом заржав.

— Чому ти не зав'язав його рот поводом чи яким-небудь мотузком, перед тим як сідати? — перебив його Маджід Кахкаші.

— Не перебивай і не втручайся! Це справа минула, вдруге, звичайно, зроблю так.

— Продовжуй, розповідь твоя цікава, — сказав Хамра Силач і заклав у рот тютюн.

Захопившись розповіддю, кати забули про тютюн і тільки зараз почали трусити свої табакерки. Хайдарча, взявши пучку тютюну у Хамри Силача і заклавши його в рот, продовжував:

— Кінь не переставав іржати.

«Хто там? Хто там?» — стурбовано кричав Ашур, виходячи із мехмонхони.

Не встиг я розчинити ворота, як хазяїн теж вибіг. У сусідньому дворі загавкав собака і вискочив на вулицю. У мене в руках не було нагайки, та кінь біг добре. Але я ще не доїхав до кінця кишлаку, як за мною вже гналися з криками: «Лови! Лови!»

В кінці вулиці кілька чоловік перекинули поперек шляху аркан і чекали на мене. У мене не було ні револьвера, ні шаблі, я повернув коня і кинувся на другий кінець вулиці. Тут людей було мало, я погнав коня прямо і мчався через кишлак. До мене долетіло:

«Сьогодні цього чоловіка я бачив, його звуть Хайдарча», — це був голос хазяїна коня.

Я, нарешті, вибрався на великий шлях. Звідти доїхав до кишлаку Розмоз. Уже світало.

У Розмоз заїхав у дім м'ясника Хакіма, царство йому небесне! М'ясник, збираючись на базар, був уже на ногах. Взявши з моїх рук поводи, він показав мені, як пройти до мехмонхони.

¹ К о п к а р і — роздирання козла, гра, у якій численні вершники віднімають один у другого зарізаного козла.

«Гараненько влаштуї коня»,— сказав я м'ясникові.

«Будьте певні»,— промовив він і повів коня до підземної стайні, а сам поїхав на базар.

Я ліг спати в мехмонхоні.

Повернувшись з базару, Хакім-м'ясник розбудив мене. Сонце вже зайшло, і починало темніти. Умившись, я поїв з м'ясником плову і попив чаю...

Коли ми пили чай, я для розваги вирішив пожартувати з нього:

«Брате Хакім, як ваші справи в цьому році? Чи успішно йдуть діла на базарі?»

«Дякувати богіві, нівроку»,— відповів він коротко.

«Які відносини з властями?»

«З властями? І добрі і погані».

«Цікаво. Як це водночас і добрі і погані?»

«Кожного разу в базарний день, коли я їм що-небудь даю,— за їх словами, у всьому районі нема кращої за мене людини; а якщо один базар вони залишаються без подарунка — не встигнеш доїхати додому, як уже не менше чотирьох чоловік пред'являють різні обвинувачення».

«Що ж робити? З ними доводиться рахуватися як з неминучим лихом».

«Але ж для цього треба мати чималі бариші. Ось місяць тому один із друзів приволік і здав мені жирне теля і двох биків. Щоразу на базар я різав одну голову. Поки я їх продавав, я, звичайно, не залишав без уваги суддю, пристава, раїса¹, податного і навіть їхніх прихвоснів. Суддя яловичини не вживає, я для нього купував у м'ясника Турсуна баранину і курдючне сало. Але останнього тижня нізвідки не надходило ніякої худоби. Довелось для забою купити барана і бика на базарі. Ти сам розумієш, що виручка від худоби, купленої на базарі; ледве-ледве, покривала мої витрати. Але власті хотіли і звідси попоїсти. Що тут поробиш!»

¹ Раїс — базарний пристав.

«Хіба нічого не можна було вигадати на терезах?»

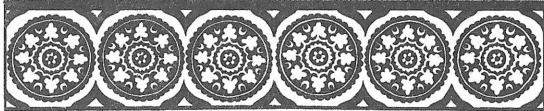
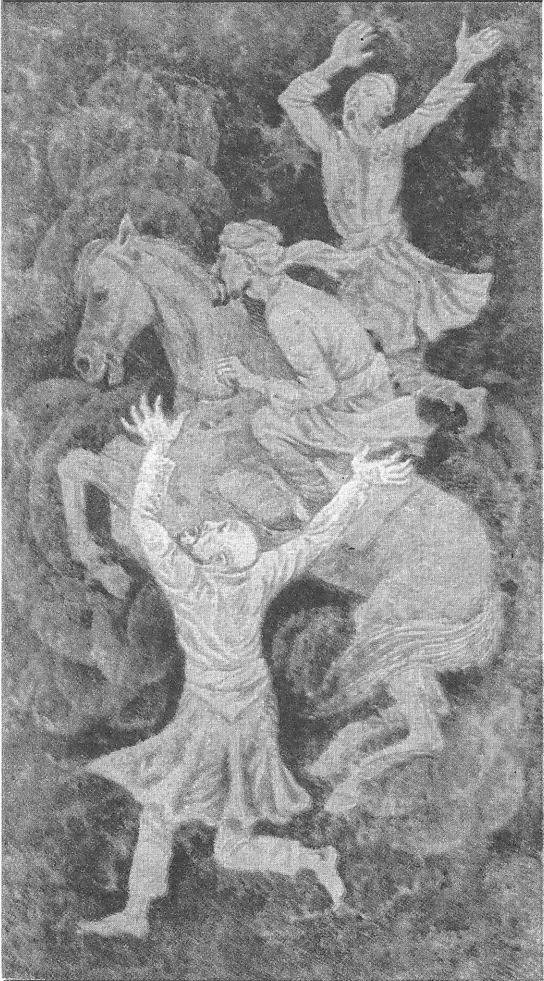
«На гирих і терезах я кожний базар вигадував десять-п'ятнадцять фунтів м'яса і сала,— за це я давав раїсу, бо він перевіряє терези і гири. І все те, що я вигадую від обважування, одержує він».

«Ну, і що ж потім сталося?»

«А що може статися? Сьогодні, коли я спродався, зібрав свої терези і гири і тільки-но підійшов до коня, щоб їхати додому, мене зупиняє посылний судді і каже: «Вас викликає оборонець шаріату». Звичайно, я без всяких роздумувань з'явився перед його очі. Поруч з ним сидів пристав. Вклонився їм якомога статечніше. Суддя, розпитавши про моє життя-буття, сказав: «Місяць тому в районі Ваганзі зникли два бики і дві телиці. Сліди дійшли до вашого кишлаку і на цьому місці загубилися. До наступного тижня знайдіть цих тварин, інакше самі попадете під підозріння». Ось як, братику Хайдар! — сказав м'ясник Хакім.— Якщо на цьому тижні чим-небудь їх не ублагоотворю, мені буде сутужно, цієї ж ночі треба знайти Турди Вовка і вдосвіта послати його із завданням. Можливо, приведе звідкись худібку. Якщо твоє полювання буде вдалим, прижени парочку бичків. Перепаде тобі на подорожні витрати».

Я вийшов на подвір'я. Зірки показували наближення півночі. Щоб не турбувати м'ясника Хакіма, що повернувся з базару дуже стомленим і якому доведеться ще шукати Турди Вовка, я сам осідлав коня. Одягнувши халат, я зайшов до кімнати, попрощався з м'ясником, попросив нагайку і сів на коня. Хакім провів мене до воріт.

Виїхавши із Розмоза через кишлаки Ішан-Купрік і Раш-Рабат, об'їжджаючи піски Маліка, я попрямував у Кармін. Цю ніч і наступний день я був у дорозі, а надвечір, коли вже почало темніти, приїхав у Кармін і попрямував просто в дім баришника Бурхана. Він був удома. Роз-

питавши його про життя-буття, я вручив йому коня з словами:

«Не п'є води нижче Малікських пісків і вище Хатирчі».

«Нічого. Попробує води із Нурате».

Сказавши це, він повів коня до підземної стайні.

Після дводенного відпочинку у Бурхана я вирішив повернутися додому. Бурхан дав мені на прощання три тисячі таньг.

Вийшовши із Карміна пішки, я попрямував через район Азара. Бажаючи зробити приємний подарунок м'ясникові Хакіму, в кишлаку Урта-Курган я прихватив одного бика і одну корову і погнав їх поперед себе. Щоб приховати свій шлях, я біля кишлаку Дурдуль спустився до річки побіля кишлаків Бабдуги, Ташрабата і Гішти, через три дні щасливо прибув до Розмоза і вручив м'ясникові Хакіму бика з коровою.

Від Хакіма я одержав на подорожні витрати і вирушив до свого кишлаку.

Провівши день у дорозі, ввечері я добрався додому і пішов до одного з друзів послухати про події, які трапилися за ці дні.

На цьому місці розповіді повернулися гарби.

Кати швидко повантажили трупи і повернулися на свої місця, заклали під язик тютюн і приготувалися слухати продовження розповіді Хайдарчі.

VI

Сплюнувши тютюн, Хайдарча знову почав розповідати:

— Він повідомив мене, що після викрадення коня колишній його хазяїн пообіцяв дещо подарувати кишлачному старості. Камал привів усіх жителів кишлаку Іспані до судді Пешкуха. Всі вони посвідчили, що я викрав коня із кишлаку. Суддя, раїс, дід міршаб і староста виділили по одній людині, які обшукали мій дім, але там ні мене, ні слідів коня не знайшли. Цілий день

витратили на розшуки, але мене не знайшли. Тому витрати лягли на хазяїна коня. Він за- добрив суддю, раїса, міршаба — аж до їх під- леглих; влаштував на квартирі судді угощення для старости, старшини і всіх тих людей, яких він привів з собою як свідків. В цілому в цей день хазяїн коня витратив більше двох тисяч танг.

Після безрезультатних витрат, припинивши справу до розшуку мене, він поїхав назад.

Другого дня суддя, раїс і дід міршаб, по- радившись, викликали до суду хазяїна коня, і суддя сказав йому:

«Кінь твій украдений темної ночі. Винуватця, крім бога, який створив вісімнадцять тисяч світів, ніхто не знає. Ти дай нам список підозрюваних, крім Хайдарчі, і ми допитаємо їх. Злодій, зви- чайно, знайдеться».

Хазяїн відповів:

«Таксири! Кажуть, підозра позбавляє віри. Я на підставі тільки підозри не буду наговорювати на людину, що вона злодій. Істинний бог, я впізнав злодія: це Хайдарча. Якщо ви — оборонці ваших мирних підданих, то схопіть Хайдарчу, примусьте його зізнатися, і він знайде мого коня. Якщо у нього не знайдете коня, я скажу: «Мій кінь придбаний мною нечесним шляхом». І ско- рюся своїй долі.

Дід міршаб розсердився і сказав:

«Хто міршаб цього району: ти чи я? Його високість призначив мене міршабом цього райо- ну. Шукати злодіїв зобов'язаний я. Оборонець шаріату карає на основі великого шаріату. Ти хоч відрікайся від свого коня, хоч не відрікайся, мені плювати на це! Ми повинні цю справу розсліду- вати й установити, хто злодій і хто не злодій. До того ж мені відомо, що твій батрак Ашур, виявляється, теж дещо знає про цю справу».

«Вік буду служити вам, діду міршаб. Не чі- пайте, будь ласка, Ашура. Він дуже чесний бід- няк. Десять років працює на мене, досі без доз- волу навіть жодної дині не взяв собі, навіть

плати від мене не вимагає за свою роботу», — бідкався хазяїн коня.

«Добре, завтра побачимо, злодій Ашур чи ні», — відповів міршаб.

Другого дня суддя, раїс, міршаб і староста послали в кишлак Іспані по одній людині, і вони приволокли Ашура і ще дев'ятьох юнаків і, посадивши у в'язницю, закували їм ноги в колодки. Міршаб почав катувати заарештованих. Після триденної біганини жителі кишлаку сяк-так зуміли звільнити побитих і змучених заарештованих, узявши їх на поруки. Задобрювання міршаба за знос, судді за прикладання печаті, раїса та інших причетних до цієї справи осіб від влади коштувало хазяїнові коня по три тисячі таньг на кожну людину...

— Так, цікаво! — перебив один кат розповідь Хайдарчі.

— Який інтерес в тому, що відбувається щоденно? — спитав Курбан Безумець.

— Інтерес в тому і полягає, що такі справи відбуваються щоденно і ніхто їх не бачить, — відповів Хайдарча.

— Гаразд. Суддя брав за те, що поворушив пальцями, що, тримаючи в руках печать, пофарбував її чорнилом і приклав до паперу. Його підлеглі і підлеглі інших властей ідуть в кишлак і хапають селянина, називаючи його злодієм, — і з нього беруть за послуги, — ніскільки не зважаючи на те, що вони діють не на користь цього селянина. Гаразд, усе це — побори за якісь послуги, а що таке «за знос?» — спитав перший кат.

— Злодія чи селянина, якого прозвали злодієм, закують в колодки або залізні пута, і ця людина за кожний день перебування в колодках платить податок за їх знос. Невже ти не розумієш? — пояснив, сміючись, Курбан Безумець.

— За що? За те, що закутий в кайдани втішається ними? — сказав кат.

Посміявшись над здивуванням ката, Рузі Юродивий сказав:

— Невже ти не розумієш? Побори із заарештованих — найсправедливіші побори, тому що від ужитку кожна річ зношується і ламається. Зношуються і кайдани, і колодки.

Хамра Силач спитав Хайдарчу, який сидів мовчки із тютюном у роті:

— Чим же закінчилася справа Ашура?

— Жив-був у Бухарі один ткач, його нитки порвало теля одного діда, а за гріхи теляти зарізали в Самарканді цапа в однієї баби і віддали цапа на копкарі,— сказав Хайдарча, сплюнувши тютюн, і продовжував:

— Вся суть у справі Ашура. Хазяїн коня, витративши на Ашура — «найголовнішого злочинця» — п'ять тисяч таньг, звільнив його з-під арешту, але тут старости і старшини, захищаючи інтереси бая, змусили Ашура підписати вексель на п'ять тисяч таньг, з тим щоб Ашур відробив баю цю суму.

— Коли ти повернувся, хіба тебе не чіпали? — спитав Хамра Силач.

— Почекайте, розкажу,— відповів Хайдарча.— Дід міршаб в зв'язку з цією справою схопив ще кількох юнаків з нашого району і, протримавши їх одну ніч, звільнив тільки після того, як кожний з них заплатив чималий викуп за знос. Коли я почув це від мого товариша, я просидів у його будинку цілий день. Смерком, коли неможливо було відрізнити злодія від чесної людини, я, не поспішаючи, пішов до діда міршаба. Побачивши мене, міршаб зскочив з місця і обняв, як степові киргизи обнімають прочанина, розцілував мої очі і щоки.

«Добро пожалувати, синку!»

Поставив передо мною блюдо з пловом, прихованим про всякий випадок, заварив чай і сказав:

«Добре ти виконав цю справу, сину мій. Слава богу, і мені перепало більше того, на що

я міг сподіватися. Але хазяїн коня тебе впізнав, він дуже скандалив, кажучи: «Якщо буде спійманий Хайдарча, мій кінь знайдеться!» Добре, що ти в цей час не потрапив йому на очі, і зараз ти поки що не показуйся народові».

«Куди-небудь поїду на якийсь час»,—відповів я і, поївши плову та випивши чаю, зібрався йти.

Дід міршаб дав мені на дрібні витрати тисячу таньг, після чого, розпрощавшись з ним, я виїхав до Бухари і прожив у медресе два місяці.

VII

Повернулись гарби, якими відвозили трупи. Хамра Силач піднявся з місця, щоб разом з іншими катами вантажити.

— Брате Хамра, кладіть не по п'ять, а по три. Коні стомилися і останнього разу ледве довели. Якщо і цього разу будете вантажити по п'ять, коні зовсім пристануть напівдорозі,— сказав один із возіїв.

— Через те, що твої коні пристануть, ми до світанку повинні рахувати зірки, чи що? Чи не повинні спати? Що нам життя набридло?—сердито відповів Хамра Силач.

— Менше будете вантажити — скоро повернемось, багато — можемо зовсім не повернутися! — сказав другий возій.

— Не дай боже! Тут ще півтора ста мерців. Якщо будемо вантажити по п'ять на гарбу, за шість разів закінчимо, і тоді і ви, і ми будемо вільні. Якщо будете вантажити по три, вам доведеться з'їздити разів десять, а до цього часу настане світанок і зійде сонце. Тоді почнеться нова робота, а хіба ми можемо працювати без сну? Якщо ми не будемо працювати, хто буде вбивати людей, схоплених для страти, твоя мати, чи що? — сказав Хамра Силач.

— Гаразд, вантажте, як вам завгодно: якщо коні дуба дадуть, емір дасть інші...

Возії поїхали з навантаженими гарбами, але у Хамри Силача настрої знову зіпсувався. Він почав лаяти еміра і всіх його близьких.

— Хамра Силач, скажіть: «Помилуй боже». Не ображайте даремно його високість. Його високість не винен. Все це чинять мулли, згідно шаріату,— такими словами Кадир Козел хотів заспокоїти Хамру Силача.

Хамра Силач промовив пошепки:

— Його високість, його високість! А хто такий його високість? Безневинна твоя високість — грабіжник, лиходій. Отакі і всі його чиновники і сановники. Хто його знає, чи немає серед цих мерців таких, що віддали своїх дочок і синів емірові і його сановникам, чи бідняків, які зчинили крик від непосильних податків?

— Наприклад, цирульник Хаджі Негмат чи Абдушукур-бай із Чарджоу,— сказавши це, Хайдарча, на підтвердження слів Хамри Силача, пояснив: — Абдушукур-бай був одним із багатьох торговців, і Хаджі Негмат, найближчий друг еміра, був поставщиком чудових дівчат. Чому ж емір його скарав на смерть? А ось причина: дочка Хаджі Негмата змалку була засватана за сина Абдушукур-бая, а тому Хаджі Негмат не віддав її емірові, а віддав за сина Абдушукур-бая. Емір же, скориставшись подіями цих днів, Хаджі Негмата і Абдушукур-бая наказав стратити як злочинців. І ще їхні трупи не захолювали — дівчина була доставлена в палац.

Кадир Козел ще раз заступився за еміра.

— В цьому теж емір не винен: якщо це неправильно, чому ж хазяї шаріату — мулли — не з'ясували невірність цієї справи за шаріатом?

— Мулли? Хазяї шаріату? — здивувався Хайдарча.— Якщо хочете, я розкажу вам про цих самих хазяїв шаріату — мулл — цікаве оповідання.

— Якщо будеш розказувати, давай зараз же,

щоб ми не нудьгували до повернення гарб,— сказав Курбан Безумець.

Інші кати також почали упрошувати Хайдарчу:
— Починай, починай!

Хайдарча розпочав нову розповідь.

VIII

— В районі поширювалися різноманітні чутки: говорили, що буде надана воля і що судді, повітові начальники і начальники варт не зможуть після цього брати з народу стільки таньг, скільки хочуть; що державними справами керуватимуть люди, яких обере народ... Словом, почало до нас доходити те, про що ми ніколи в житті не чули. Біднота зраділа, гадаючи: якщо дійсно так станеться тепер, вона теж заживе по-людськи. Але судді, які судять, згідно шаріату, раїси, пристави, повітові начальники, старшини і їхні прибічники перелякалися: вони втрачали право обдирати народ.

Правду кажучи, тоді і я замислився. Якщо пристави перестануть брати хабарі і не будуть нашими співучасниками, наша справа теж зазнає краху. А тому я поїхав до Бухари довідатись напевно про ці чутки.

У Бухарі я зупинився в келії мого товариша Махмуда Араба і про все його розпитав.

За словами Махмуда Араба, це були не пусті чутки. Емір навіть з цього приводу збирався видати маніфест.

Якщо мене пам'ять не зраджує, в той день був четвер. Ніч я провів у келії Махмуда Араба, будуючи тисячі різних планів. Вранці вийшов у місто. Вулиці були заповнені народом, люди снували юрбами і поодинці всюди, ніби в якихось термінових справах.

Якщо хтось зустрічався із знайомими, говорив нишком:

«Емір видав маніфест — воля!»

«Ага, воля! Побачимо, чим це скінчиться!» —

відповідав другий, таємниче посміхаючись, і йшов своєю дорогою.

Усе в цей день мені здалося дивним. Я ніколи не бачив місто таким схвильованим. Мені здавалося, що я попав у сінник, який курів і починав займатися.

Подекуди я зустрічав і джадидів, які теж поспішали в різних напрямках. Вони здавались щасливими. Зустрічаючись один з одним, вони говорили:

«Емір видав маніфест, буде свобода!»

Ці слова вимовлялися з такою радістю, ніби наступало свято, до якого давно готувалися.

Щаслива молодь, зустрічаючись, обнімалася, цілувалася і вітала одне одного. Лише чиновники і мулли злорадно сміялися над ними і шепотіли:

«Це їхні останні дні!»

Простодушна молодь у цьому неспокійному місті була подібна до ланей, що граються біляями, яку викопав мисливець і прикрив гіллям.

Другого дня, в п'ятницю увечері, я пішов до одного товариша в квартал Шейхсі. Там теж велися ті самі розмови.

Близько десятої години в будинок, де ми сиділи, зайшов один незнайомий мені чоловік років двадцяти шести. Білявий, з безкровним, блідим обличчям, низькорослий, вузькоплечий, худий, з рідкою бородою. Велика почесть, яку до нього виявили, говорила, що цей чоловік — син одного із великих мулл чи шейха.

З його розмови видно було, що він знає справи еміра і великого візиря і знайомий з усіма головними муллами.

Після його приходу всі замовкли, чекаючи від нього нових вістей.

«Таксир, свобода прийшла, що ж тепер буде далі?» — звернувся до нього із запитанням один із присутніх.

Гість відповів:

«Ніякої свободи не буде. Вона пошкодить емірові і муллам, і вони її не допустять».

«Ака-Кари,— сказав я своєму товаришеві,— ця людина сказала: «Емір видав маніфест і дав свободу. Якщо ця справа може пошкодити емірові, то навіщо ж він видав маніфест?»»

«Купка джадидів, євреї і деякі безбожники набридли емірові. Він порадився з довіреною особою скиненого царя Миколи, російським консулом, і ось видав маніфест, щоб одурити прибічників свободи. Завтра побачиш: влаштувавши який-небудь скандал, він скасує маніфест. Прихильників свободи схоплять і покарають».

«Хіба не можна їх покарати, не даючи свободи?» — таким питанням один із присутніх пербив молодого чоловіка.

«Якби його високість до маніфесту здумав заарештувати прихильників свободи, жоден з них не попався б. Усі б утекли. Тепер же вони всі зрадіють і завтра вийдуть з прапорами — ось у цю хвилину його високість і переловить їх».

Другого дня рано-вранці я вийшов на базар. Всі магазини, караван-сараї і крамниці були зачинені. Народ бігав і метушився, вигукуючи: «Свобода прийшла!» Але в цих вигуках не було тієї радості, з якою молодь вигукувала вчора. До слів: «Прийшла свобода» вони додавали: «Шаріат загинув — із рук утік».

Я попрямував до Лабіхауза ¹. На майдані було повно людей. Серед натовпу один чоловік, накинувши собі на шию пояс, щосили вигукував:

«О шаріат! О віра! О іслам!»

Іноді він звертався до народу і говорив:

«О брати мусульмани! Будьте справжніми оборонцями віри ісламу. Будьте готові до священної війни! Зрадники джадиди, об'єднавшись з іншими гяурами, хочуть свободи. Чи знаєте, що означає свобода? Якщо вона буде, відкриють обличчя ваших дружин, заберуть ваших дочок, дітей ваших будуть навчати в тих нових школах, звідки вони вийдуть безбожними. Не выпускайте з рук вашої віри! О шаріат! О віро!..»

¹ Л а б і х а у з — головне водоймище в Бухарі.

Із натовпу якийсь юродивий, в одязі дервіша, вслід за оратором кричав:

«Я сам бачив, як «свободчики» зривали з жінок покривала і кричали: «Тепер свобода, і ніяких покривал не треба!»

«Так, так, мусульмани,— сказав оратор,— ви самі чули слова цього праведника. Це тільки початок. Завтра, коли свобода зміцніє, безбожники прийдуть до ваших осель, витягнуть за коси на вулицю без покривал ваших дружин і дочок. О шаріат! О віро!..»

Я, бажаючи дізнатися, хто цей завзятий захисник віри і шаріату, підійшов ближче і побачив чоловіка, схожого на Корі Ібада, який два роки тому за крадіжки і розпусту був посаджений у добре впоряджену в'язницю. Правду кажучи, не хотілося вірити своїм очам. Я придивився. Це був він, той самий, який у медресе Кукальташ вчинив стільки капостей, забрався в дім Нарбая для грабунку і когось у нього згвалтував. Я здивувався: чому тоді він забув про бога, про пророка і про шаріат, а сьогодні раптом зробився таким завзятим захисником шаріату і віри?

— Тому й кажуть: «Роби те, що говорить мулла, і не роби того, що він робить»,— раптом обірвав Курбан Безумець розповідь Хайдарчі.

— По-моєму,— сказав Юродивий,— не роби того, що говорить, і того, що робить мулла, тому що, коли будеш робити те, що він говорить, зробишся катом, як ви зараз, а якщо будеш робити те, що робить мулла, будеш таким же брудним і нечестивим.

Хайдарча погодився з Рузі Юродивим і продовжував свою розповідь:

— Я вирішив дізнатися, як Корі Ібад звільнився з-під арешту, і пішов до медресе Кукальташ. На майдані перед медресе теж було повно народу. Серед натовпу говорив той худий, безкровний молодий чоловік, якого я вчора ввечері бачив у кварталі Шейахсі. Він так само,

як і Корі Ібад, накинув на шию пояс і, точнісінько, як Корі Ібад, кричав: «О шаріат!»

Я пішов до медресе. Всі келії замкнені, ніби не було жодної живої душі. Я піднявся по сходах до келії Махмуда Араба, але і його двері були замкнені. Скільки я не стукав, ніхто не обізвався до мене.

Вийшовши із медресе, я знову попрямував на базар. Там стояв гамір, біля зачинених крамниць лунало: «О шаріат!» Сінник, про який вчора гадали, що він курить, сьогодні вже палав.

Я пройшов по всьому місту: Чарсу, Сесу, Хійабан, Джубар, аж до Регістана. Скрізь було чути вигуки: «Тримай!», «Придави!», «В'яжи!», «Бий!», «Волочи!» Люди еміра, мулли і поліція ловили і в'язали прихильників свободи і тих, кого вони запідозрювали в прихильності до неї.

Тепер пастки мисливців, прикриті гіллям, провалювалися разом з молодими ланями, що розважалися біля них...

Ввечері я повернувся до келії Махмуда Араба. Він теж щойно повернувся з міста і знімав халат. Обоє ми простяглися біля сандала, підсунули під лікті подушки: обидва ми дуже втомилися.

Я розповів Махмуду Арабу про бачене мною біля Лабіхауза і запитав, як Корі Ібад звільнився із в'язниці і чому так завзято почав боротися за віру і шаріат.

Махмуд Араб сказав:

«У в'язниці він був довго. І ще сидів би там, коли б не його дядько, вправний у читанні молитов, і за таку умілість цього дядька приймав великий візир Насрулла. Своїми молитвами він допомагав візирю заслужувати ласку еміра. Ось оцей-то дядько і допоміг Корі Ібадові. Корі Ібад не тільки звільнився із в'язниці, але навіть одержав посаду настоятеля і викладача в мечеті Мехтар-Анбар. Корі Ібад став проповідником шаріату».

«Він, мабуть, залишився тим же Корі Ібадом,— сказав я,— чалма і одяг не змінюють людини».

— Хоча й осідлаєш осла новим сідлом, осел залишається ослом,— сказав Рузі Юродивий.

— Правильно,— підтвердив Хайдарча і вів далі: — Якщо я вдягну довгий широкий халат, закручу на голові довгу чалму і якимсь чином стану настоятелем і викладачем, все одно не зможу бути тлумачем шаріату. Можливо, мій вигляд одурить людей, але себе я не одурю: сам я завжди буду пам'ятати, що я злодій і кат Хайдарча. Але цей безстидник Корі Ібад, не соромлячись, горлає на вулицях: «О шаріат!» Якби тоді, коли він так репетує, йому трапився пристав Сірадж, що б він зробив?

— Перше, ніж стати тлумачем шаріату, Корі Ібад міг домовитися з приставом і почати свою справу з його благословення! — припустив Хамра Силач.

— Інакше й бути не може! — вирішив Рузі Юродивий. — Людина, яка здобула прихильність великого візиря Насрулли, легко домовиться з приставом Сіраджем.

— Виходить, Корі Ібад останнім часом порозумнішав,— сказав Маджід.

— А що ж тобі відповів Махмуд Араб? — запитав Хамра Силач у Хайдарчі.

Хайдарча продовжував:

— Коли я запитав Махмуда Араба, як це Корі Ібад, не соромлячись, може горлати: «О шаріат!»,— він мені відповів:

«Друже Хайдарча! Ти зовсім не знаєш мулл. Коли б ти знав, якими дурницями мулли проговорюють себе, ти б тисячу разів дякував богові за те, що ти злодій, а не мулла. Якщо Корі Ібад добре виконає свою справу, це допоможе йому заслужити ще вищий сан. Коли б настала свобода, я сам би його виволік із мечеті і кинув би в топку бані. Я на п'ятнадцять років більше за нього вчився в медресе і нічого не маю, а цей негідник вчора вийшов із в'язниці, а сьогодні вже настоятель і викладач!»

«А чому ви самі не пішли молитися за великого візиря чи ще за яку-небудь велику людину?»

«Торік я спробував,— сказав Махмуд Араб.— Молячись за візиря, я зблизився з Імамкулом. В той час Імамкул при дворі еміра мав більше значення, ніж великий візир. Для Асрор-Махсума я домігся посади судді, подарувавши від його імені Імамкулу коня, а муллу Хаміда влаштував на посаду раїса. Але як тільки я задумав добитися для себе доброї посади, великий візир Насрулла — хай згорить його дім! — підрубав корінь Імамкулу. Поговоривши з російським консулом, він прогнав його із рядів придворних еміра.

«Гаразд. Але ж коли вигнали Імамкула, чи не можна було вам зблизитися з іншими? При дворі еміра вся знать вірить магічним діям молитви».

«Як тільки я хотів зблизитися з ким-небудь іншим, пішли чутки про свободу. Якби настала свобода, звичайно, ми, скривджені, стали б ким-небудь, а тому я подружив з «свободчиками». Сьогодні став під їхні прапори і кричав: «Хай живе свобода, хай живе справедливість!» Дійшов до Хйабана. В цей час дійшли чутки, що на Регістані трапився скандал, що свободі прийшов кінець. Щоб перевірити це, я дійшов до Регістана і зустрів там знайомого із двірської челяді. Від нього я дізнався, що емір видав таємний наказ заарештувати всіх «свободчиків» і джадидів, що радився він з муллами і вирішив виступити проти них.

Правду кажучи, друже Хайдарча, коли я почув про це, білий світ потемнів для мене. Я тремтів, як тополиний листок. Небо закрутилося над головою, як млинове жорно...»

«Е, та хіба ви такий боягуз?» — вражено запитав я Махмуда Араба.

«Ні, Хайдарча, на білому світі я нічого не боявся і не боюсь, але Бухари я злякався. Я дуже добре знаю цих правителів. Якщо вони когось звинуватять в чому-небудь, обвинуваченого слухати не будуть. Так і добивають, не даючи і слова промовити. Коли відійшов від

мене слуга еміра, я стояв оторопівши. Заспокоївшись, я зрозумів, що, коли негайно не щезну куди-небудь, і мене зарахують до джадидів,— тоді я пропав. Або найкраще за все зняти з себе пояс, накинути його на шию і кричати: «О шаріат!» Але зробити це мені теж нелегко. Тобі ж відомо, як мене знають у Бухарі. Коли мені траплялося зустрічатися з бродягами, я, не соромлячись, завдавав їм чосу, а знедолених слабких людей ніколи не зачіпав.

Років тридцять свого життя я прожив так: любив танцюристів, грав у карти, пиячив на гулянках, колов супротивників ножем, переховував у своїй келії по кілька місяців всіх, кому треба було переховуватися... Словом, я творив справи, які відбуваються в багатьох медресе Бухари. І ні разу не попадався. А сьогодні через те, що два-три рази вигукнув на вулиці: «Хай живе свобода, хай живе справедливість!»,— попаду до рук еміра і роздеруть мене ні за що, як вовки ягня!..

Поміркувавши, я накинув на шию свій пояс і кинувся на Регістан. Що я побачив? Ті, які в Хійабані кричали: «Хай живе свобода!»,— тут, накинувши на шию пояси, репетували на все горло: «О шаріат!» Одного з них я потягнув у бік і тихенько запитав:

«Що трапилося, братику?» — «Мовчи! Уже багатьох схопили: якщо впізнають нас, теж схоплять. Пам'ятай прислів'я: «Між вовками вий по-вовчи»,— відповів він.

«Кінець діло хвалить. Але я ніяк не зрозумію, яким чином Корі Ібад може горлати: «О шаріат!»

«Якби ви були на Регістані, самі побачили б, з кого складаються прихильники шаріату. На Регістані такі люди шаріатом підбурювали народ — якби в мене в руках був ніж, я б багатьом з цієї наволочі розпоров живіт, а потім хай би хапали мене кати еміра!»

«Хто це?»

«Один із них Джунбуль-Махдум. Він тридцять

років прожив у медресе Диванбегі і не відрізняє палиці від букви «А», але в брудних справах ніхто не може з ним зрівнятися. За тридцять років рівного йому я не зустрівав».

Махмуд Араб, розповівши про Джунбуля-Махдума багато непристойностей, від яких кожна людина засоромиться, перейшов до розповіді про іншого проповідника віри.

Цей був сином мулли Рузі Араба. Він місяць тому в своїй келії в медресе Заргаран, з кількома іншими муллами, напоїв сина одного ішана із Шахрісябса і накинувся на нього. Зчинився шум і бійка. Начальник району теж прибіг. Келія, як виявилось, була замкненою зсередини, а, коли хотіли зламати двері, співучасники втекли через вікно. Відтоді він переховувався, а сьогодні раптом з'явився на вулицях, вигукуючи: «О шаріат!»

«Я сьогодні в медресе Кукальташ бачив одного блідолицього муллу, який теж вигукував: «О шаріат!» Вчора я його зустрів у кварталі Шейхсі. Чи не він, бува, син Рузі Араба?»

«Ні,— сказав Махмуд Араб.— Цей теж брудний. Він син ішана кварталу Шейхсі Накшбанхана і зять Салімбека із почту еміра. Він зумів пробратися на таємні збори младобухарців, де вдавав із себе передову людину, а сьогодні стало відомо, що він підсланий емірським двором. На Регістані я бачив сьогодні ще одного проповідника — живіт надірвете від сміху!»

«Розкажіть. Якщо живіт надірветься,— нічого, якщо кишки обірвуться, я їх віддам муллам, щоб намотали їх на ший, замість пояса, коли будуть кричати: «О шаріат!» Можливо, цим я теж заслужу божу нагороду».

«Ця людина була старостою маддохів¹,— такими словами Махмуд Араб почав свою нову розповідь.— Вам відомо, що маддохи своїх синів одягають у нове вбрання і під ім'ям «юний

¹ М а д д о х — той, хто вихваляє на базарах і майданах бога, пророка і святих.

маддох» водять вулицями, шукаючи йому розпутника. Коли справа вдається, вони приводять гостя до себе і на цьому заробляють. Староста маддохів, крім заробітку на своєму синові, ще бере належну частку від інших маддохів. Ось цей самий староста маддохів теж, забравшись на високу лавку, горланив: «О шаріат!»

В цей час повернулися гарби і кати взялися за роботу.

IX

Коли кати знову посідали на свої місця, Курбан Безумець, поплескавши по плечу Хайдарчу, сказав:

— Ти розкажи ще що-небудь цікаве про мулл. Тоді, мабуть, і світанок настане.

— Що тобі ще треба? Облиш мене, я хоч трішки відпочину.— Сказавши це, Хайдарча дістав з кишені табакерку і, заклавши порцію тютюну під язик, простягнувся на кошмі, підклавши руки під голову.

— Ти весь час розказував про мулл розпутних. Річка не буває без риби, ліс — без дичини: бувають і боголюбиві шейхи, які при бажанні крізь пальці можуть показати трон всевишнього! — накинувся Кадир Козел на Хайдарчу.

— Шейхи? — запитав Маджід Кахкаші з посмішкою; підвівшись з місця і виплюнувши з рота рештки тютюну, сказав: — Я розповім таку історію про одного шейха, що всі розповіді Хайдарчі будуть розбиті одним ударом.

— Що ж, розкажіть свою вигадку, — сказав Кадир Козел Маджиду.

— Не вигадку, а те, що сам бачив.

І Маджід Кахкаші почав свою розповідь:

— Був один шейх, імені його не пам'ятаю. Його батько і дід теж були великими шейхами, і народ його прозивав Пірзаде. Йому зараз, мабуть, років шістдесят. Борода в нього з сивиною. Вона схожа на сніп квітучого комишу

і покриває всі груди, а чалма велика, як купол медресе Мір-Араб; халат широкий і довгий, до підлоги, із білої чортової шкіри — все це свідчить про його належність до великих шейхів...

Коли він іде вулицями, в одній руці тримає довгий посох, а в другій — чотки. Іде повільно, не оглядаючись. Дивиться в землю і шепоче молитви. Якщо хто із знайомих йому вклониться, він зупиниться і, підвівши важко голову, суворо подивиться на нього, а потім притулить до себе посох, чотки піднесе до очей, поворушить губами, проведе по обличчю долонями обох рук і скаже: «Валейкум салам! Останнім часом вас не видно. Приходьте на мої проповіді, користуйтеся бесідами дервішів! — І знову, піднявши руки, прошепоче молитву. — Прощавайте, хай захищає вас всевишній! Ідемо на кладовище творити молитву». Сказавши це, він, не поспішаючи, іде далі.

Я відчув до нього повагу і, коли мене вперше заарештували, дав собі обітницю після звільнення із в'язниці піти до нього за благословенням.

Просидівши два роки, я вирішив продати два танапи¹ своєї землі, що знаходилася в кишлаку Кажкаші, із виручених грошей заплатити кому належить, вступити в лави війська і звільнитися із в'язниці. Як тільки я звільнився, зразу ж вирушив до Пірзаде виконати свою обітницю. В той час він був імам-шейхом² у мечеті Балахауз. Відбувався вечірній намаз. Я справив обряд омивання і зайшов у мечеть. Шейх молився з правого боку олтаря. Після його молитви муедзин зійшов на мінарет і почав скликати віруючих на загальну молитву. Шейх перейшов до олтаря. Народ, що наповнив мечеть, став рядами позад шейха. Я теж став у ряд...

Шейх дуже довго молився.

— Ти ж ніколи не вчився ні в школі, ні в медресе, де ж ти навчився творити молитву? — пожартував Хамра Силач.

¹ Т а н а п — 1/4 гектара.

² І м а м - ш е й х — священик і в той же час пустельник.

— А я так: мулла — «пчр... пчр...» і я — «пчр... пчр... пчр...». Проробляв те, що вони робили, — відповів Маджід.

Закінчивши молитву, шейх сів спиною до олтаря і, прочитавши главу із корана, знову помолвився. Після цього, заплющивши очі, він почав куняти.

Коли муедзин скликав на вечірню молитву, шейх розплющив очі, провів долонями по обличчю і встав з місця. Закінчився вечірній намаз. Народ почав розходитися, а шейх продовжував молитися.

Всередині мечеті, крім мене, нікого вже не лишилося. Коли шейх скінчив молитву і хотів вийти, я зіскочив із місця, подав йому калози і шанобливо став, склавши на грудях руки. У руках у мене були загорнені в папір сім срібних монет — пожертва шейхові...

Шейх, не кваплячись, надів калози і в цей час прихильно поглянув на мене. Я сказав: «Салам», — він відповів: «Валейкум салам», — і простягнув у мій бік руки, а я, привітавшись, поцілував їх і тихенько всунув йому свою жертву, загорнену в папір. Злегка кивнувши головою, він сказав:

«Хай, хай бог прийме!»

Підняв обидві руки вгору і помолвився за мене.

«Не пропускайте бесіди! Досягнете мети». — Сказавши це, він попрямував до свого дому.

Одного разу, — сказав Маджід, продовжуючи свою розповідь, — я стояв на посту біля воріт Арка. Еміра не було в Бухарі, він перебував у Ялті, і великий візир і верховний суддя приймали біля входу в Арк різні заяви від народу.

Близько десятої години дня юрба приволокла одного побитого чоловіка, на голову якого був накинутий халат. Верховний суддя наказав варті:

«Не підпускати людей близько до воріт Арка. Привести тільки злочинця з позивачем у супроводі чотирьох старших із варті».

Ми, виконуючи наказ, привели обвинуваченого,

позивача і свідків до великого візиря і верховного судді. Обвинувачений говорив:

«Немає ні милості, ні сили, крім всевишнього¹. Наклеп, наклеп, нечуваний наклеп».

Верховний суддя спочатку допитав позивача. Позивач відповів:

«Таксир, цього чоловіка я впіймав у той момент, коли він, забравшись у мій дім, хотів згвалтувати мою дружину. Ось цих сусідів і квартального старосту я привів на місце події. Разом з ними доставив сюди і злочинця».

«Відкрийте йому обличчя, подивимося, хто цей нечестивий»,— наказав верховний суддя.

Я першим підійшов до злочинця, зірвав з його голови халат і заглянув в обличчя. Передо мною стояв високоповажний імам-шейх мечеті Балахауз — Пірзаде.

— Тобі всі блага! — радісно закричав Хайдарча.

— Цукор би їсти твоєму Пірзаде,— додав Рузі Юродивий, і всі кати заплодували.

— Тихіше! — сказав Маджід.— Якщо хто-небудь почує і донесе, нас теж визнають за джадидів і повісять.

— Ну, ну!.. Такої людини, яка б могла щонебудь сказати на нас, ще ненька не народила,— заперечив Хамра Силач.— Настав час катів, і ніхто проти нас не сміє і писнути.

— Якби повстали проти катів, першим би забили самого еміра,— додав Рузі Юродивий.

Маджід продувжував свою розповідь:

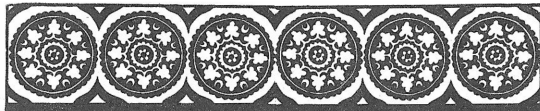
— Верховний суддя, глянувши на Пірзаде, сказав позивачеві і свідкам:

«Ви йдіть у своїх справах, а ми його покараємо за всіма правилами шаріату».

Після того, як позивач і свідки пішли собі, верховний суддя звернувся до великого візиря з такими словами:

«Якщо ми покараємо цю людину відповідно

¹ Цитата із корана, яку виголошують при наближенні грізних явищ природи, перед якими людина безсила.

до його злочину, всі шейхи і мулли будуть зганьблені. Обмежимося повчанням».

«Шаріат у ваших руках»,— відповів великий візир.

За законом верховного судді слуги підвели до нього Пірзаде. Верховний суддя, облизавши двічі губи, сказав:

«Що робити з тобою? Не хочу знеславити шейхів і мулл, інакше наказав би тебе побити камінням. Зараз можеш іти, а надалі твори, та думай про наслідки!»

Пірзаде з неомитим ротом виголосив довгу молитву і, наче й не було нічого, спустився до Регістана.

— Чи існує на світі цей твій Пірзаде? — запитав Курбан Безумець.

— Існує. Розповідь про нього ще не скінчилася.

— Раз так, продовжуй,— сказав Хамра Силач.

— Одного разу я гуляв по Кагану,— почав Маджід перервану розповідь,— у натовпі зчинився галас: «Пірзаде! Пірзаде!» Поглянувши в бік вокзалу, я побачив, що із вагона зсаджують одного арештанта. Його супроводила варта — двоє озброєних. Коли його провели повз мене до приймальної полковника, я впізнав у ньому знову ж того самого Пірзаде.

— А що з ним трапилося? — запитав Курбан Безумець.

— Я чув,— сказав Маджід,— що Пірзаде на станції Фараб забрався в дім повії. Коли його запитали, як він до неї попав, він відповів: «Я шукав вбиральню!» Поліція заарештувала його, склала протокол і, як підданого Бухари, відправила Пірзаде в розпорядження бухарського полковника.

Один із службовців полковника розповідав мені, що на другий день полковник просив у великого візиря вказівок.

Великий візир, порадившись з верховним суддею, знову наказав звільнити Пірзаде.

— Можна сказати, що йому допоміг мю-

рид¹,— вставив Рузі Юродивий і цим зауваженням викликав сміх у всіх катів.

— Де треба посміятися, так це ще попереду,— сказав Маджід, продовжуючи свою розповідь.— Два роки тому я приїхав із Чарджуя в Каган. Останній поїзд із Кагана в Бухару уже пішов: «Гаразд,— подумав я,— сьогодні переночую в Кагані, а завтра вранці першим поїздом виїду до Бухари». Я пішов до чайхани Шаріфа, випив чаю, погомонів про те, про се. В цей час на темній вулиці з'явився чоловік, який ішов, дуже поспішаючи. Його вигляд мені здався підозрілим. На його голові була намотана велика чалма, довгий кінець якої закривав обличчя і бороду; під пахвою прохожий ніс великий речовий мішок. Я подумав, що цей чоловік, напевне, злодій і в його мішку крадені речі. Я пішов за ним слідом.

— Злодія хотів пограбувати розбійник! — перебив Маджіда Рузі Юродивий.

— Так і було. Якби все вийшло так, як я гадав, мішок був би моїм,— сказав Маджід.— Він попрямував до відомого будинку, зупинився біля вікна і довго дивився, бажаючи дізнатися, хто знаходиться всередині. Не помітивши нічого небезпечного, він сміливо підійшов до дверей і зайшов. Хоч як я не намагався його впізнати, так і не впізнав. Я підійшов до вікна і заглянув. Всередині, при тьмяному світлі, довкола столів сиділо чоловік десять п'яних. На столах стояв ряд ще не випорожнених пляшок з пивом, а між ними кілька пляшок з горілкою. Серед п'яних я помітив трьох жінок, на вигляд хворобливих, але з нафарбованими губами і обличчями; вони наповнювали склянки гостей пивом, а порожні пляшки ставили в ящики, які стояли під столами. Один із п'яних узяв під руку жінку і, хитаючись, вийшов з нею до другої кімнати. Заграла музика. Хтось із жінок, не попадаючи в такт музиці, заспівав: «Люблю, люблю, Махмаджан, люблю, поважаю!..»

¹ М ю р и д — послідовник ішана.

Я години з дві спостерігав за цими п'яними, але серед них не побачив того, хто мені був потрібний, повернувся до чайхани і ліг спати...

Рано-вранці із чайхани я попрямував на вокзал. Коли переходив через залізничну колію, у привокзальному садочку я знову побачив того ж чоловіка. Він розгортав мішок і виймав звідти довгі чотки, шепочучи молитву. З-під рукавів звисали чотки. Був і килимок, на якому молитися.

«Оце впіймав»,— подумав я, впізнавши Пірзаде.

Він теж мене впізнав і поспішно привітав:

«А, братику! Ви теж, виявляється, тут? Я сьогодні вночі повернувся із Чарджуя після молитв на могилі Сахіджана¹, спізнився на поїзд, і довелося заночувати тут».

Бажаючи вивести його на чисту воду, я сказав:

«Таксир, чому ви не були на полуденній молитві в мечеті Худжадаулат?» (А він в той час був настоятелем цієї мечеті).

«Правильно. Відбувши полуденну, передвечірню і вечірню молитви, я збирався в Чарджуй, виїхав із Бухари, але на чарджуйський поїзд спізнився»,— так він хотів виправити свою брехню.

Я поспішив вивести Пірзаде із незручного становища: «Таксир, виходить, я вас не зрозумів».

Я зібрався іти далі, але він мене зупинив:

«Почекайте, напевне, ви йдете купувати квиток, купіть і для мене.— Порившись у кишені, дав мені дрібні гроші.— Поки ви повернетесь, я помолюся...»

Коли я приніс квиток, він уже помолився, надів на голову свою велику чалму і довгий, широкий халат із чортової шкіри.

Я всунув йому в руку квиток і, не чекаючи кінця молитви, яку він читав за мене, пішов у вагон, думаючи про себе: «Дай боже більше не бачити мені цієї підлої пики!»

В цей час застугоніли колеса гарб.

¹ Сах і д ж а н — могила святого Шахімардана в Чарджуй.

Кати, вирядивши гарби, знову повернулися на свої місця.

— Пірзаде твій, виявляється, порозумнішав,— сказав Курбан Безумець Маджіду.

— Як? — не зрозумів Маджід.

— Якщо він раніше втрачав свою гідність через жінок, тепер порада фарабської поліції пішла на користь: він зрозумів, куди треба ходити, не ризкуючи.

— Правильно,— погодився Маджід,— ака Махсум розповідав, що останнім часом він порозумнішав.

— А що ж він розповів? — запитав Курбан Безумець.

— У мене був один приятель, на ім'я ака Махсум. Він був сином мулли і сам був муллою в бухарських медресе і творив усе, що тільки міг. Потім він зрікся духовного звання. Про його сварку з головним муллою Бухари я згадав, коли розповідав Хайдарча. Після залишення медресе він лаявся, зустрічаючись з муллами, посварився зі своїм братом-муллою і навіть самого пристава потягав за барки.

— Ти хотів розповісти про Пірзаде, а розповідаєш про ака Махсума,— обірвав Маджіда Курбан Безумець.

— Почекай, спочатку я познайомлю вас з акою Махсумом, а потім послухаєте те, що він мені передав.

Одного разу ака Махсум розказав мені:

«Ми з одним моїм приятелем повели хлопчика, родича верховного судді, в келію мого товариша в медресе Суфюн. Хоча в цей час був піст, ми влаштували гулянку. Хлопчик, виявляється, навчився чудово пити вино й, аніскільки не соромлячись, піднімав бокали нарівні з нами...

Добре випивши, ми дуже сп'яніли, і, коли люди почали розговлятися¹, ми вже спали. Про-

¹ Розговини відбуваються тут же після заходу сонця.

кинулися близько півночі. Я вийшов на вулицю і, зустрівши одного із друзів, запитав про події сьогоднішнього дня. Він сказав:

«Вдень нічого особливого не трапалося, а ввечері, після розговин, в місті пішли чутки, що у верховного судді загубився племінник. Кажуть, посильні верховного судді обшукали все місто і досі не знайшли».

Я попрощався з своїм приятелем і повернувся до келії, захопивши з собою кращого барабанщика і одного співака.

Ми продовжували гулянку і знову випили. Це наше нічне свято з музикою і співами було набагато веселішим, ніж вдень.

Перед світанком, коли люди, які постили, поївши «цукор»¹, спали мертвим сном, ми теж вгамувалися. Проводжаючи барабанщика і співака, я запитав у них: «Білого верблюда бачили?» — «Ні»².

Я вирішив відвести хлопчика додому, але він був такий п'яний, що не міг іти, а тому, взявши його на плечі, я обхідним шляхом доніс його до дому і скинув біля воріт, сказавши йому, щоб він зберіг таємницю. Повернувшись до своєї келії, я застав свого приятеля в сльозах. Коли я запитав, чого він плаче, він відповів:

«Наша таємниця буде викрита. Верховний суддя не захоче принизити себе перед племінником, можливо, промовчить, але знайде інший привід, щоб віддячити нам!»

«Хоч ти й рідко куриш опій, але, мабуть, став боягузом,— розсердився я.— Не бійся, нічого не трапиться; застережні заходи я беру на себе, а ти негайно знайди мені один халат».

Він розгорнув свій мішок, дістав звідти ще не ношений широкий парчевий халат, склав його і поклав переді мною. Я взяв його під пахву, погасив лампу, сказав приятелеві: «Ходім!» —

¹ В час посту їдять до світання, і ця страва називається «цукор».

² Коли хочуть сказати, щоб який-небудь випадок чи розмова залишились таємними, вживають цю приказку.

і вийшов із келії. Він вийшов за мною. Я замкнув келії і дерев'яний ключ¹ встромив у чалму.

Виходячи із медресе, ми зустріли муедзина. Він виконував обряд омивання, готуючись скликати правовірних до вранішньої молитви.

Я всунув йому в руки дві таньги і сказав:

«Ми з дванадцятого дня рамазана² сидимо пустельниками в мечеті Вірьовочного базару. Хто б не питав про нас, усім відповідай отак. Зрозумів?»

«Зрозумів. Дванадцятого рамазана я супроводив вас до мечеті, допомагаючи нести ваші постелі»,— сказав муедзин.

«Бог тобі віддячить!»— відповів я йому, і ми вийшли із медресе.

По дорозі я зайшов додому і сказав домашнім, що ми з дванадцятого рамазана живемо пустельниками, хоч насправді було вже двадцять сьоме число рамазана.

Ми попрямували до мечеті Вірьовочного базару. Там панувала повна тиша, тільки чулося хропіння мюридів, які спали всередині за занавісками після обжирання в час «цукру». Ми підійшли до занавіски біля олтаря, де спав сам шейх. Він був одним із відомих наставників Бухари. Розбуджений нашими кроками, він встав і вказав нам, де сісти. Ми сіли і поклали перед ним принесений халат.

Я сказав:

«Таксир!»

Він узяв і розглянув халат:

«Дуже хороший халат! Хай прийме бог! Покриє всі гріхи!— Оглядаючи нас, запитав:— Що ви хочете?»

«Ми,— сказав я,— пустельники у вашій благородній мечеті з самого початку постельництва— з дванадцятого дня рамазана. Правда ж?»

«Правда»,— сказав шейх.

¹ В Бухарі замки в келіях медресе були зроблені з дерева і ключі до них теж були дерев'яні. Їх носили, втикаючи в чалму.

² Р а м а з а н — місяць великого посту.

Вставши з місця, він показав нам занавіску поблизу своєї і там нас розмістив.

Дві ночі ми провели в мечеті за занавіскою. Двадцять дев'ятого березня наше пустельництво закінчилося. Шейх, нарівні з мюридами, які відсиділи десять днів, подарував нам по парі бязевої білизни і з молитвою випровадив нас із мечеті. Прощаючись з нами, він сказав пошепки:

«Приходила людина від верховного судді і розпитувала про вас».

Ми після дводенного перебування в пустельництві, одержавши нагороду від бога нарівні з іншими пустельниками, того ж вечора пішли розповісти про свої вчинки голові шаріату — верховному судді — і прийшли в його дім на розговини. У мехмонхоні верховного судді було повно таких, як і ми, шейхів і мулл, які теж прийшли звітувати. Наш шейх теж був тут і прикрашав собою чільне місце вітальні.

Помітивши нас, верховний суддя прихильно вказав нам місце набагато вище, ніж нам належало. Ми виявили до нього свою найукліннішу повагу і сіли на вказані місця.

Верховний суддя, дивлячись на мене, промовив:

«Покаяння замолоду варте почуття гордості пророка. Почувши про вас, я дуже зрадив. Ви теж, виявляється, були в пустельництві? Про вас ходили чутки, як про легковажну людину, і вам приписували вчинки, не достойні духовної особи. Слава богу, ви спромоглися замолоду відбувати пустельництво...» Я встав і за виявлену до мене увагу, вклонився верховному судді. В ту ж хвилину я ледве помітно моргнув його племінникові, який сидів у кутку вітальні і не зводив з мене очей. Я доторкнувся рукою до дерев'яного ключа від келії: це був умовний знак, щоб хлопчик сьогодні ж приходив до келії. Тепер усе було гаразд, і верховний суддя нічого не запідозрив.

Настало літо, — розказував мені ака Махсум, — і я пішов у Самарканд. Мої друзі повели

мене в Мауланабад¹. Там, виявляється, було дуже багато веселих жінок, місцевих і європейських. Не без підстав цю частину міста назвали Мауланабадом: миколаївський уряд підшукав «роботу» бідним і безробітним жінкам. Треба сказати, що для такої брудної справи жоден квартал і жодна людина не забажали дати місце. Тоді один із побожних людей Самарканда, на ім'я ходжа Мауланабай, збудував біля вокзалу на кам'янистому ґрунті будинок і здав його в аренду для такої «доброї справи». Ця ділянка була добре впорядкована і звалася Мауланабад.

Ми хотіли весело провести час, зайшли до цього дому і розташувалися на розмальованій балахоні з вікнами на вулицю. Замовили пиво, вино і слухали музику і співи.

П'яними очима дивився я на вулицю і на прохожих. В цей час біля іншого будинку, що знаходився в яру, я побачив дивного чоловіка. Під пахвою в нього був мішок, на голові величезних розмірів чалма, кінець якої закривав бороду і частину обличчя».

— Так само, як твій Пірзаде робив у Кагані,— сказав Курбан Безумець Маджиду.

— Точнісінько! — відповів Маджід і продовжував розповідь аки Махсума: — «Він зайшов спочатку в один дім, в якому пробув з півгодини, а потім у другий. По його зовнішності і поведінці я зрозумів, що це бухарець, але не впізнав його. Обійшовши всі такі будинки, він підійшов до нашого. Своїми п'яними очима навіть зблизька я не міг його впізнати.

Визнавши його поведінку потішною, я вийшов на вулицю і пройшовся біля воріт того будинку, куди він зайшов. Через деякий час він вийшов і попався мені назустріч. Я уважно розглянув його, і він здався мені дуже схожим на мого шейха. Здивувавшись, я подумав: «Мабуть, це мені здається сп'яну». В цей час він підійшов і сказав:

¹ Мауланабад — благоустрій.

«Салам алейкум! У молодця таємниця залишається таємницею».

Я не помилився. Це був мій шейх, один із великих мулл Бухари — Пірзаде.

«Будьте спокійні! — відповів я.— Я із таких молодців, у яких таємницю не може випитати навіть рідна мати». Я побув ще деякий час на вулиці і, коли Пірзаде зайшов до одного із таких будинків, повернувся на своє місце...»

XI

Возії повезли останні трупи. Кати звільнилися від усіх обов'язків цього дня і простяглися, відпочиваючи, на кошмі.

Кілька хвилин пройшло в мовчанні. Потім Курбан Безумець, підвівши голову, спитав у Хамри Силача:

— Хамра Силач, ви хочете спати?

— Звідки тому сну взятися? Кров, пролита за останні дні, передсмертні судороги наших жертв, очі повішених, що вилазили із орбіт, розвіяли мій сон. Прикро вразили мене і всі ці розповіді про витівки підлих людей.— Помовчавши трохи, Хамра Силач спитав у Курбана Безумця: — А ти що хотів сказати?

— Нічого. Просто задумався над завтрашнім днем. Завтра ми знову будемо вбивати людей, будемо мучитися і стомимося... Якби емір для страти людей вигдав машину, ми б не так стомлювалися.

— Якби хтось сказав йому про це, він давним-давно зробив би таку машину,— сказав Хамра Силач.

— Хіба може бути така машина? — здивовано запитав Хайдарча.

— Емір вигдає!

— А чому емір не накаже зробити машину, яка б грабувала людей? — поцікавився Курбан Безумець.— Тоді б він не потребував послуг суд-

дів чи раїсів — гроші, які він платить їм, попливли б до його кишені.

— Виходить, ти справді безумець, коли не розумієш до цього часу, що вже існує така машина, — зауважив Хамра Силач і почав описувати цю машину. — Машина, збудована для пограбування країни, завжди відповідає розмірові цієї країни. Ті судді, раїси, старшини, пристави, про яких ти розповідав, і, крім них, ще мулли, настоятелі, землевласники — всі вони складають цю машину. Ми, кати, теж частина її. Всі оці страти відбуваються, щоб зберегти машину від псування.

— А вигуки «О шаріат! О віро!» підігривають її, — сказав Рузі Юродивий. — Але якщо нічого не зміниться, емірові не вдасться зберегти машину і вона сама по собі зламається...

В цей час муедзин Арка закликав до вранішньої молитви.

— Зламається, зламається, — я пророкую це, тому що слова брата Хамри збіглися із закликом до вранішньої молитви! — закричав Хайдарча.

Один із в'язнів, що підслухав розмову катів, крикнув:

— Нехай ангели скажуть «амінь!»

— О боже, амінь! — в один голос прокричали кати.

— Ось і ангели сказали «амінь», — на глум катам і в'язням сказав Рузі Юродивий.

Одіна, або пригоди бідняка-таджика

І. ОДІНА

Одіні було дванадцять років, коли він став сиротою. Убогий бідняк, батько Одіни, не залишив синові в спадщину нічого, крім корови.

Кишлак, де вони жили, тулився до холодної і єдиної гори на околиці Каратегіну¹. Удосвіта прийшла юрба чиновників з сільським казієм на чолі. Муфтій і мулазим², які супроводили казія, описали і поділили жалюгідне майно батька. Потім вони продали корову і забрали собі гроші. Половину грошей одержав казії за введення в спадщину, за ним були муфтій, мулазим і прислужники казія, ласі до наживи. І коли Одіна віддав останнє срібло за поминки, у нього не залишилося нічого. Він навіть залишився ще винен десять таньг місцевому старості.

Одіна поселився у будинку бабусі. Вона тільки те й робила, що возилася з веретенем та прядкою, і на зароблені гроші умудрялася годувати себе й онука. Щодня приходив до неї пихатий староста і, лаючись, вимагав десять таньг, але їх не було, і нарешті бабуся змушена була

¹ Каратегін -- гірська область колишньої Східної Бухари, якою управляли беки, призначені еміром. Тепер вона входить до Гармського району Таджикиської РСР.

² Муфтій і мулазим — стряпчий і дячок шаріатського (духовного мусульманського) суду.

в присутності помічника казія видати старості боргову розписку.

«Я — названа Бібі-Айша, дочка Шо-Мурада, залишилась винна арбобу Камалу за онука мого, сирітку Одіну, сина Бобо-Колона, десять ходових таньг. Zobov'язуюсь за онука, що, як тільки він змужніє і буде здатним до праці, він відробить свій борг батраком в арбоба Камала».

Відтоді минуло три роки. Одіна виріс. Йому сповнилось п'ятнадцять років. У цей самий день бабуся відвела його до хати старости Камала, і хлопчик залишився в нього. Арбоб доручив Одіні пасти отару, в якій було п'ятдесят овець, кілька кіз і один облізлий осел. Арбоб суворо наказав Одіні уважно стежити за худобою і привозити на ослі в його дім хмиз. Одіна так і робив. Як тільки сходило сонце, він ще сонний виганяв худобу з кам'яного загону. Пізно ввечері він повертався додому, наклавши на осла хмизу, так важко зібраного над прірвами.

Одіна працював, жив упроголодь, одягався в брудне дрантя, яке викидав арбоб. З ганчір'я він зшивав собі рам'я. Це заміняло йому халат, і Одіна одягав його у святкові дні. У хвилину відпочинку, а це бувало рідко, він сукав саморобні нитки з козячої й овечої вовни. Ноги він обмотував грубими кусками шкіри і називав це «чорук» або «муккі». Щоденно господар давав йому на обід корж і малюсінський шматок червивого сиру. Цього було мало, і Одіна збирав кислі гірські трави, щоб вгамувати голод. Так проходило його життя.

О нещасний Одіна! Він ні разу не чув від свого хазяїна доброго слова, не бачив привітної посмішки. Як часто господар накидався на нього з безпричинною лайкою, бив, зганяючи на Одіні всі свої прикrostі і невдачі. Якщо спритний боржник не виконував у строк своїх zobov'язань, винен був пастух Одіна. Якщо перевал у Самарканд заносило снігом й не можна було гнати овець на базар, а ціни на худобу падали,— знову-таки був винен Одіна. За вся-

ке лихо вина падала на Одіну, хоч він ні до чого не був причетний. Ясний день ставав для бідняка темною ніччю.

Якось навесні, коли молоді вітри проносяться над розбурханою, як потік, ніжною зеленню гірських полів, Одіна вигнав отару господаря на пасовище. Серед барвистих лук самотніми островами здіймалися гострі гранітні скелі. Весняні дощі обмили їх шорсткі боки, що сяяли, як дзеркало. Весело дивитися такого дня на все це, прикрашене прохолодними тінями ушелін і недоступними щитами гір.

Скрізь по схилах сніг розтав, і тільки вершини не скинули свої крижані шапки. Та не тільки сліпучим сяйвом радували ці вершини. Вони відкривали тайники, повні снігів, і живили численне плем'я потоків, що мчали в ущелину. Серед каміння і скель заструменіла вода. Ці струмки не схожі на струмки долини. З ледве чутним дзюрчанням, не голоснішим від срібного дзвіночка, вони несуть свої води, в яких не змогла б потонути навіть чахла придорожня билінка.

Перед величчю гір відлягало від серця, і Одіна забував про всі утиски арбоба Камала. Інколи Одіна видирався на великий камінь, лягав на бік і поринав у блаженне споглядання; тоді зникали туга і сум. З цього забуття виводив його лише клекіт диких куріпок, які стрілою злітали зі своїх високих гнізд. Часом темна хмаринка, що нагадувала нахмурене чоло арбоба Камала, затьмарювала й застинала світ. Та сонце незабаром розкривало своє сліпуче лице, подібно до дочки Сходу, яка скидає свою чадру, і знов світ був залитий сяйвом і блиском.

З боку на бік перевертався Одіна на своєму кам'яному ложі, поки його не полонив сон. Тоді він забував про все: про отару, яку треба пасти, про зібраний хмиз, про осла.

У перші години відпочинку Одіни і вівці спали, збившись кільцем. Вони були спокійними, поки в їх шлунках ще бурчала їжа. Але, проголодавшись, вони розбрелися в різні сторони.

Поблизу лужка, де були вівці, тягся глибокий обрив із стрімкими стінами. Коза і вівця, пощипуючи траву, підійшли до самого краю. Біля підніжжя скель зеленів чагарник. Голодній козі, мабуть, здався він полем конюшини, і вона стрибнула вниз. Через мить трава захрумтіла на її гострих, як пилка, зубах. Бідна вівця, обережно і боязко перебираючи ногами, сліпо пішла за козою. Вона звикла завжди бачити козу попереду. Але з-під ніг вівці вислизнув маленький камінець. Вона полетіла вниз, захоплюючи валуни і уламки скель. Над горами пронісся гул обвалу. Гірська луна подесятерила його. Перелякана отара овець шарахнулася на всі боки. Одіна прокинувся і протер очі. Гуркіт падаючого каміння припинився. Пастух побачив тільки, як розбігалася отара, незграбно видираючись по кручах.

Одіна подумав, що на отару напали вовки, і вирішив заспокоїти овець, ласкаво покрикуючи: «Гей, гей!» Він згнав отару в кільце. Не вистачало однієї вівці та однієї кози. Одіна кинувся до прірви. Внизу, на величезній глибині паслася його коза, благодушно пощипуючи траву. Одіна трохи заспокоївся і кинувся шукати вівцю. Він побачив її в бурхливому потоці, що мчав по ущелині. Вона лежала на камінні, жалібно сіпаючи головою. Швидко спустившись униз, Одіна підійшов до неї. Сумне видовище — дві передні ноги поламані, курдюк розірваний, вся вона в крові. Світлий день померкнув в очах Одіни!

Він уявив собі грізну помсту арбоба Камала і завмер у тяжких роздумах, не знаючи, що робити.

«Ще добре, що це не трапилося під час по-вені! — подумав він.— Гірський потік після великих дощів змив би бездоглядну отару».

Одіна взяв на плечі покалічену вівцю і нехотя поплентався вгору по тій самій дорозі, по якій спускався. Йому вчувалися лайка і побої арбоба. Страшно було подумати, яку кару доведеть-

ся перенести. Арбоб може зробіть все, що захоче, поламає йому, як нещасній вівці, ноги, поріже його ножем і посолить його м'ясо... Хто знає?

Одіну охоплював то страх, то сумнів. Та що було робити: крім хазяйського дому, йти нікуди. Зібравши приготовлений зранку хмиз у дві в'язки, він нав'ючив на осла. Зверху поклав покалічену вівцю і погнав перед собою отару.

Наближаючись додому, він відчував, як сильно билося серце і проймала нестерпна дрож. А втім, чи може з ним статися щось страшніше, ніж смерть! Так він подумав, заспокоюючи себе. Що може зробити арбоб? Чи не краще смерть, як таке життя? Чого він боїться?

Серце билося рівніше. Слабість зникла. Він стояв перед будинком свого хазяїна.

Він зняв з осла розбиту вівцю. В'язку хмизу скинув біля порога. Отару загнав за огорожу. Арбоб Камал по реву осла здогадався, що отара повернулась. Недовечерявши, він вийшов з хати і, як завжди, перелічив овець. Однієї не вистачало.

— Одіна, Одіна! — крикнув він. — Де чорний шестиліток?

— Ось вона тут лежить, арбоб.

— Син проклятого батька! Хто тебе навчив цього? Ти хотів украсти вівцю і залишив її надворі замість того, щоб загнати за огорожу. Хочеш, щоб я вибив тобі усі тридцять два зуби?

З цими словами він підійшов до покаліченої вівці і, побачивши, в чому справа, почервонів од люті.

— Говори, що трапилось! — крикнув він.

— Хмиз... я збирав... — Язык Одіни заплітався.

Він не доказав: арбоб Камал кинувся до нього, як голодний шакал, що нападає на птаха. Він схопив з землі камінь і так ударив Одіну по голові, що той захитався і впав, як підкошений.

Арбоб палав од гніву. Він топтав збитого з ніг Одіну, брутально лаючись. Одіна спробував

покликати на допомогу: «Ей, люди, сюди!»,— але швидко знесилів. Голос затих.

На крик і шум прийшов сільський мулла Хакра з кількома дідами.

Арбоб вже трохи вгамувався. Не чекаючи розпитувань, він крикнув прибулим:

— Цей син гріха — три таляки ¹ його матері! — подивіться, що він наробив. Жере мій хліб, глитає мій рис, одягається з мого плеча, усі знають, що я давав гроші на похорон його батька. Немає в нероби вдячності. Сьогодні він пас отару, не знаю, чи спав він, чи ловив мух, вівця впала в обрив — ось що з нею сталося! Хіба я не маю права побити це цуценя! Одна вівця коштує більше, ніж сто таких негідників! Якби ви не прийшли, я б його побив до смерті. Тепер ви самі, шановні, вирішуйте, що робити.

Старійшини підійшли до Одіни і недовірко оглянули його рани, з яких сочилась кров.

— Не біда, не біда,— приклади до ран клапоть паленої повсті — і все заживе. Ти провинився, ти винен. Опам'ятайся. Стань людиною. «Худоба правовірного — кров правовірного». Ти занастив вівцю — все одно, що пролив людську кров. Арбоб має право вбити тебе за це. На щастя, ми вчасно надійшли. Ось тобі наша батьківська порада: будь справним слугою, бережи хазяйське добро. У тебе немає батька. Твоїм батьком перед богом став арбоб.

Звернувшись до арбоба, діди сказали:

— Він провинився, він ще дурний — простіть йому. Малим властивий гріх, а великим прощення. Не сумуйте, що загинула вівця. Допомогти справі легко. Всім відомо, що Одіна боржник вашої милості. У вас є розписка. За вбиту вівцю ми визначимо ціну і впишемо її у розписку. Якщо Одіна залишиться живий, він буде служити вам, поки не виплатить усього боргу. Ви будете задоволені. Хіба не так ми говоримо?

¹ За мусульманським правом для розлучення з дружиною досить три рази вимовити тальяк — формулу розлучення.

І вони суворо глянули в бік Одіни. Бідний Одіна зміг тільки ствердно кивнути головою. Більше нічого не залишалось. Старики визначили вартість вівці в десять таньг і урочисто вписали її в розписку.

— За щасливе оце примирення ви повинні влаштувати бенкет.

І, сміючись, діди пішли, побажавши арбобу благополуччя і миру.

На другий день арбоб продав покалічену вівцю м'ясникові за вісім таньг. А борг Одіни анітрохи не зменшився.

2. ГЮЛЬБІБІ

Гюльбібі втратила батька, коли їй було один рік. До восьми років вона виховувалась у своєї матері Рахіми-бегім, яка доводилась Одіні тіткою. Єдиною турботою Рахіми-бегім було виростити Гюльбібі і віддати її заміж за племінника і тим самим підтримати згасаючі світильники двох родин.

Рахіма-бегім померла, не дочекавшись здійснення своєї заповітної мрії. Умираючи, вона заповідала своїй матері, бабусі Бібі-Айші, виховати світло її очей — маленьку Гюльбібі разом з Одіною, а коли вона виросте, повінчати їх.

І бабуся Айша пам'ятала про останню волю своєї дочки. Вона день і ніч думала про той час, коли Одіна буде великим і міцним, закінчить строк служби і можна буде справити весільний бенкет, а Одіна візьме з її рук дорогоцінність, ім'я якої Гюльбібі.

Через деякий час Бібі-Айша сказала онукові:

— Втіхо моя, тобі вже сімнадцять. Два роки ти служив арбобу Камалу. Час розраховуватись. Ти, певно, нічого більше йому не винен. Розпрощайся з хазяїном і займись своєю справою. Розчини двері материнського будинку, розведи вогнище свого батька!

Одіна і сам мріяв піти з-під влади злого арбоба і вирушити подібно до багатьох своїх спів-

вітчизників на промисел до Фергани¹. У Фергані він працюватиме, поки не збере грошей, щоб стати на ноги. А повернувшись, одружиться на Гюльбібі, і вони проведуть життя весело й щасливо.

Але Одіна боявся сказати про розрахунок і звільнення. Проте, підохочуваний умовляннями бабусі і набравшись хоробрості, він виклав свою просьбу арбобу.

Вислухавши Одіну, арбоб Камал пробурчав:
— Відпустити... розрахунок... Що це за слова?

Арбоб кинув на нього палаючий гнівом і ненавистю погляд:

— Негідник! Що ти верзеш? Яка тричі розлучена породила тебе на світ? Знай, тільки після смерті кістки твої матимуть свободу. Доки не покінчиш з боргом, не відпущу, скаржся хоч господу богу...

— Моя бабуся каже, що...

Арбоб не дав йому договорити. Вирвавши з рук тремтячого Одіни палицю, він так ударив його по голові, що Одіна покотився по землі, обливаючись кров'ю. Криками і стогоном Одіна пробував покликати на допомогу.

І на цей раз знову на крики пастуха збіглися сільські старійшини. Арбоб знову розповів усе спочатку, як Одіна став його боржником після смерті батька, як він згубив вівцю і як вимагав сьогодні розрахунку.

Старійшини затрясли головами і, глянувши на пастуха, глибокодумно вирішили:

— Ти все ще темний парубійко. Ти ще не спробував холоду і жару людського, не знаєш, як заробляють гроші та як вони потрапляють до рук. Пам'ятай, гроші даром не даються. Ніхто їх не зобов'язаний позичати тобі на кілька років. На десять таньг, які арбоб витратив на похорон твого батька, щомісяця нарастає одна таньга процентів. Зараз, приятелю, на п'ятий

¹ Малоземелля і убозтво горців гнали чоловіків Таджикистану на підсобні промисли в долини. Таджики-чорноробочі становили основну масу робітників на бавовникових полях Фергани.

рік твого боргу, крім самого боргу, ти винен арбобу шістдесят таньг процентів. Та ще в минулому році прибавилось десять таньг за вівцю, і з них ідуть проценти по таньзі щомісяця. Коли рахувати як слід, то на річні проценти нарастає ще процент. Тоді вся ціна твоєї крові не покриє цього боргу. Не поринай в марні надії, Одіно, не обманюй себе пустими словами і не слухай свою дурну бабусю. Вона стара, нерозумна жінка. Не губи свою юну душу. Кожен шматок хліба від арбоба повинен здаватися тобі грудкою цукру. Служи йому душею і серцем. Нехай жар твого обличчя не зміниться холодом пустих і негідних слів. Це наша батьківська порада.

З цього дня Одіна ніби прокинувся від сну. Слова сільських старійшин довели йому, що простим шляхом не розплутати сільце злигоднів, у якому він б'ється. Треба чекати щасливої нагоди, щоб вискочити з сільця, а до того часу всі зусилля будуть марні.

І от, зціпивши зуби, Одіна продовжував працювати.

3. УДАЧА

Одіна пропрацював ще рік. Ніякого просвітку не було, не передбачалося і шляхів звільнення з сітей арбоба.

Але тут сталася подія, яка сколихнула весь Каратегін. Нові шляхи відкрилися Одіні. Товариство Бухаро-Термезької залізниці, найбільшим акціонером якого був бухарський емір Алімхан, бажаючи мати дешеві робочі руки, звернулось до еміра з проханням послати на будівництво його підданих. Алімхан наказав своїм бекам і хакімам, і в тому числі хакіму Каратегіну, щоб вони подали список всіх місцевих бідняків, які не мають роботи, для відправки їх до Бухари.

Хакім бачив у цьому велике джерело збагачення і взявся, не розбираючи — хочуть вони того чи не хочуть, — відправляти бідняків на роботи. Тяжкий роздум охопив горців. Вони не

знали, як позбутися несподіваного лиха. Єдиним порятунком, як завжди велося в нашому бухарському ханстві, був хабар.

Заможні дехкани віддавали половину свого майна, щоб відкупитися від хакіма. У кого нічого не було, тим доводилося гірше.

Ті, що були молодими і дужими, продавалися на кілька років у рабство користолюбним лихварям, щоб мати можливість дати хабара своїм гнобителям; ті, у кого були діти, віддавали своїх малолітніх синів і дочок. І, нарешті, ті, у кого не було ні грошей, ні дітей, ні молодих сил, сподіваючись ласки божої, відправлялись до Бухари.

Арбоб ухитрився здобути користь і з цієї біди. Зібравши старійшин кишлаку, він голосно сказав пастуху:

— Одіна, за твоє звільнення від повинності я заплатив хакіму сто таньг. Твій борг ще збільшився. Якщо ти будеш живий хоч до другого прищестя і все життя служитимеш мені і моему потомству, і то ти не зумієш розрахуватися зі мною.

Ви догадуєтесь, шановні читачі, що насправді все це була брехня! Арбоб Камал, справді, дав сто таньг хакіму, але не заради звільнення Одіни, а за свого сина Ібада — двадцятирічного ледаря.

Однак тепер наш Одіна став розумнішим. Він розкусив вдачу арбоба Камала. Йому хотілося відповісти: «Даремно ти витрачався, — не турбуйся про мене, я охоче піду з усіма до Бухари. Я згоден навіть померти, щоб хоч перед смертю вирватись з твоїх рук!»

Проте Одіна нічого не сказав, і все, що переповнювало його душу, лишилось невисловленим. Навпаки, він шанобливо й лицемірно вклонився арбобу, удаючи, що вдячний.

Злигодні зробили Одіну розсудливим і обережним. Якось уранці, прокинувшись, він удав із себе хворого. Цю гру він повів так уміло, що арбоб Камал ні на хвилину не засумні-

вався, що не сьогодні-завтра Одіна покине цей світ.

— Синку,— сказав він своєму синові Ібаду,— скоріше знайди кількох чоловіків. Віднесемо цього неробу в будинок його бабки, а то він здохне тут і нам доведеться платити за похорон та за саван.

Ібад, виконуючи батьківський наказ, покликав з селища трьох чоловіків. Вони зв'язали носилки з палиць, поклали на них хворого і віднесли його в розвалену хатину Бібі-Айші.

Добра бабуся, побачивши свого внука в такому безпорадному становищі, знепритомніла. Прийшовши до пам'яті, вона почала кричати, дряпати себе, поки її сиве волосся не закривавилось.

Як тільки пішов Ібад із своїми приятелями, Одіна розплющив очі і сказав враженій бабусі:

— Бабусю, не журись, я зовсім не хворий, я прикинувся хворим, щоб вирватися з лабет арбоба.

Переждавши, поки вона трохи заспокоїться, він продовжував:

— Слухай, бабусю. Сьогодні вночі я зберу речі і піду з дому. Про це ти повинна мовчати цілий тиждень. Усім, хто буде про мене питати, кажи, що тяжко хворий, а коли мине тиждень, скажи всім: «Учора Одіна видужав і повернувся до хазяїна».

Бібі-Айша заплакала і засмутилася, почувши про майбутню розлуку. Вона добре розуміла, що в її похилому віці нічого чекати повернення онука.

Одіна ласкою і ніжними умовляннями намагався її заспокоїти:

— Люба бабусю, не сумуй! Якщо я вирвусь звідси живим, я скоро повернусь до тебе вільним. Виросте Гюльбібі, і в тебе буде двоє дітей, які виконуватимуть усі твої бажання. Коли будемо живі, побачимось. Але коли будемо крикливі і нерозумні, а ти будеш плакати і стогнати, ти зрадиш мене, і цей негідник арбоб Камал

зведе мене з світу. Не забувай, що було мені за вбиту вівцю. Цей кат життя людини цінує менше, ніж овечу тушу. Якщо я знову попадуся йому в руки, знай, життя моє скінчилось.

Нещасна Бібі-Айша переконалась у гіркій правді свого онука. Налякана можливістю навіки втратити Одіну, вона погодилась на тимчасову розлуку.

Одіна надів розірвані чоруки. У дорожній мішок поклав трохи толокна й сиру. Увечері, коли стемніло, він закинув за плечі торбу, взяв у руки ціпок і вийшов на дорогу, що вела до Фергани.

Коли пройшла друга сторожа цієї ночі, він наздогнав караван робітників, який зупинився по дорозі до Бухари в маленькій гірській ущелині. Бідняків цих гнали на будівництво дороги, солдати каратегінського хакіма охороняли їх, щоб вони не повтікали. Непомітно наблизившись до каравану, Одіна змішався з натовпом вимушених вигнанців.

Наглядачі прокинулися на світанку. Ситно поснідавши, вони підняли на ноги жалюгідних і голодних робітників і погнали їх, як отару овець, по дорозі. Якщо хто-небудь з робітників відставав у дорозі, конвоїри били його батогом або палицею.

Багато людей з каравану померло в дорозі. Усі інші, вимучені й голодні, дісталися до Фергани¹.

Молодий і дужий Одіна, харчуючись лише толокном і сиром, дійшов благополучно. Після кількох днів шукання він знайшов своїх земляків. Одні з них були батраками, інші працювали сторожами або носильниками. Вони допомогли йому влаштуватися на бавовноочисний завод в Андіжані. Він став робітником.

¹ Ці події відбувались у 1333 році Гіджри (за мусульманським літочисленням). Прибувши до Фергани, вони були звільнені аж після втручання російського уряду. Сталося це за бекства каратегінського хакіма Ібодуалли.

4. РОЗЛУКА

О, ми пам'ятаємо, як Одіна втішав свою бабусю, вирушаючи в дорогу. Але ви не думайте, що Бібі-Айша заспокоїлась. Ні! Який спокій могла знайти стара жінка, чиї роки дійшли фатальної межі сімдесяти і в якій не було нічого, крім єдиного внука. Він тільки міг втішити її на старість, подбати про неї під час хвороби, вгамувати її спрагу в останні хвилини життя, дати води її висхлим, як солома, губам, а після її смерті приготувати їй могилу та саван і віднести її на місце вічного спокою. І ось ця людина пішла від неї в невідому, далеку дорогу... Хто знає? Чи не загине він на чужині? І, якщо він залишиться живий, чи повернеться? До того часу можуть пройти довгі роки, і немічна стара сімдесятирічна бабуся самотньо помре тут, і ніхто з рідних не проведе її до могили.

Ці гіркі думки заглушали паростки надії в душі старої Бібі-Айші.

Коли Одіна був далеко від дому, Бібі-Айша пробувала заридати і голосним стогоном полегшити своє горе, але вона згадала, що, коли почують її крики, таємниця Одіни розкриється, і це згубить його. У тужливому безсиллі вона закусила губи.

Цілий тиждень Бібі-Айша не сміла говорити голосно. Вона скидалась на волосину, що скрутилась над вогнем, перед тим, як загорітись світлим полум'ям. Вона згоряла зсередини, немов тліючий стіг сіна. І що робити?

Нема снаги, щоб жити і страждать,
Але й несила плакати і зітхати.

Коли минуло сім днів з часу хвороби Одіни і нічого не було чути про його смерть, арбоб Камал сказав своєму синові Ібаду:

— Іди до Одіни і довідайся, у чому там справа. Коли він ще живий і може стояти на ногах, нехай іде пасти отару. А якщо ні, подбаємо про

нового пастуха, а то ще, чого доброго, наші вівці охлянуть,— з них і так вже зійшов весь жир.

Прийшовши в дім Бібі-Айші, Ібад запитав, що таке з Одіною. Бабуся, згадавши, чого її перед тим, як піти, навчав онук, відповіла:

— Останні два дні йому стало легше, він устав з постелі. Ось уже дві доби, як він пішов у дім твого батька. Досі він не повертався,— Бібі-Айша додала ще від себе: — Хіба ти зараз не з дому? Чому питаєш про Одіну?

— Так, я прямо йду з дому,— відповів здивований Ібад.— Батько послав мене довідатись, чи живий Одіна. З того часу, як ми його сюди принесли, він не повертався. Дивна річ!

Ви бачите, читачі, що Бібі-Айша чудово виконала свій обов'язок. Таємниця її онука залишилась нерозкритою, бабуся зуміла обманути Ібада.

Тепер вона вволю могла вдатися в тугу, полегшуючи її криками і сльозами. Кожен подумав би, що це відчай і страх за онука, який пішов у дім хазяїна і пропав безвісти.

— Що за нещастя на мою голову! — крикнула вона охриплим голосом.— Світло моїх очей, що трапилось з тобою за ці два дні? Якщо його немає у вас, чому він не повернувся додому? О, я знаю, він упав у прірву. Або, може, його розірвали вовки — він такий був слабкий. Ні, його схопив злий див! Розбійник підстеріг його з засідки і вбив. О, я дурна... О душа моя, Одіна! О моє око, моя лампада! Сила мого серця! Спокій моїх самотніх ночей, втіха моїх хворих днів...

Так кричала вона, і хіба в її словах не було правди? Чи не згубила Бібі-Айша своє дитя? Адже не було в неї надії на скору зустріч. Скільки днів довелося їй приховувати своє горе від світу, і лише сьогодні могла вона плакати, рвати на собі волосся і у відчаї дряпати обличчя і груди. І тоді Бібі-Айша голосно застогнала, сповнена почуттів, подібних до описаних у газелі:

З того дня, коли коханий світ очей погас навик,
Спокій мій, благословенний між людей,— погас навик.
Де поділась люба квітка, мила первістка полів?
Згасла ти, і за тобою соловей погас навик.
Я сказав у ніч розлуки: «Ми зустрінемося колись».
Ти казав, на жаль, даремно! Друг ночей погас навик.
В світі пристрасті і зради, не знайти таких, як ти.
Ти погас, і світ чарівних пристрастей погас навик.
Супокій душі, страждання, і терпіння, і любов —
Все погасло й не вернеться, жар кісток погас навик.

Надивившись на відчай Бібі-Айші, Ібад повернувся у батьківський дім і розповів про почуте.

Проте арбоб Камал п'ятдесят років свого життя обманами й хитрощами багатьох примушував працювати й добре вивчив їх виверти. Багато з них і раніше ухитрялись тікати з тенет рабства. Криво посміхнувшись, арбоб сказав синові:

— Сто раз ох! Ми даремно випустили здобич з рук. Цей негідник утік звідси. Треба мені сходити до його бабки, може, вдасться дізнатися, де він ховається. А якщо не вдасться, все одно я відомщу проклятій бабі.

Він пішов у дім Бібі-Айші.

Коли він зайшов, бабуся плакала. Забачивши арбоба, вона втерла рукавом сльозу і мовчки подивилась на гнобителя.

— Де Одіна? — загорлав арбоб.

Ледве чутним голосом розповіла йому Бібі-Айша вигадану пригоду.

— Облиш, облиш, бабо! Я наскрізь бачу всі хитрощі бісівських баб. Ти сама підмовила втекти свого неробу! А сьогодні і знати нічого не знаєш. Брешеш ти! Одіна втік з твоєю допомогою і благословенням. Кажі правду, коли він втік і де він тепер? Гляди мені, якщо я його поверну,— тобі нічого не буде, а якщо ні, то замість Одіни, ти сама загинеш під цим ціпком.

І він пригрозив їй ціпком з гострим наконечником.

Бібі-Айша побачила, що просьбами і благаннями їй не врятуватися від жорстокосердного негідника, і от — що буде, те й буде! — вона сама пішла в наступ.

— Ах ти, арбоб, я не певна, що не ти вбив мого Одіну! Убив і скинув його тіло з обриву, а тепер каламутиш воду! І смієш ще погрожувати мені! Ти не думай, що я не знаю дороги до казія і хакіма. Зараз піду до них і подам прохання про правосуддя. Приведу сюди слідчого і осаула, і побачиш, що з того вийде!

Кажучи це, вона накинула на голову дроне покривало й вибігла на вулицю.

Слова бабусі змусили задуматися арбоба Камала. Хоч він і знав, що казію і хакіму мало клопоту про долю Одіни, але всяка скарга, справедлива чи несправедлива, стає для них чудовим приводом, щоб вимагати хабара. Коли ця бабуся справді побіжить до казія чи хакіма і поскаржиться на нього, чиновники негайно прийдуть і, не задумуючись над тим, хто насправді вбив Одіну, без суду й слідства опишуть усе майно і худобу як штраф за кров, потім схоплять арбоба Камала з сином і, закувавши в кайдани, кинуть їх у тюремну яму. Вони сидять там, поки родичі й сусіди разом із старійшинами кишлаку не вручать казію і хакіму гроші і не візьмуть на поруки.

Такі випадки в гірській Бухарі траплялися часто.

Намагаючись зберегти гордий вигляд, арбоб крикнув:

— Куди ти пішла? Я нікого не боюсь.

Насправді він дуже злякався.

Зібравши аксакалів, він розповів їм про те, що трапилось,— і просив повернути Бібі-Айшу з дороги.

Діди наздогнали Бібі-Айшу, і запитали, на кого вона скаржиться, і від імені арбоба вони обіцяли не чинити їй ніяких кривд і утисків.

Бібі-Айша прекрасно знала, що арбоб не вбивав Одіну, і просьбу дідів використала як привід, щоб повернутись. Удавши, що кориться їх умовам, вона повернулася і, впадаючи в горе, згадувала про свого втраченого онука, як про Юсуфа, що пропав.

5. КРАСА ПРИРОДИ

Добре б і вам подивитися на цю гірську країну. Ви багато втратили, якщо не довелося вам весняною порою милуватися схилами лук і ущелин.

О, досить вам підійти до підніжжя гір, де повіває весняний вітер, і вашого серця торкнеться ніжний і солодкий аромат. Вдихайте його, поки стане дихання. Ковток за ковтком — ваша душа оновиться. Розкрийте очі: ось там розіслались луки, по яких буйно розрослися червоні, білі і жовті тюльпани; з другого боку простяглося гілля диких дерев — ялівцю, тамариску, грецького горіха і фісташки. Погляньте вгору: високо-високо громадаються прозорі й обманливі скелі, що заросли листям ревеню, стеблами гіацинтів і фіалок. Погляньте вниз: з-під каменю течуть чисті, як кристаль, і холодні, як лід, струмочки: вони починаються в маленьких джерелах, стікають у глибші русла і, дійшовши ріки, мчать униз з величезною силою і швидкістю. Тьохкання солов'їв, зливаючись з неугавним щебетанням птахів, чарує вас, і ви забудете всі спокуси міського життя.

Тут, на буйних пасовищах, ви побачите грукіз і козенят, задумливі стрибки овець, несміливі прогулянки газелей. Ви забудете танці красунь на сценах великих міст.

Порівняйте з цим роздоллям жалюгідні сади величезних і тісних міст, вирощені грішми й безмірною працею людей. В них немає краси, крім краси праці.

Така й наречена нашої повісті. Їй властива простодушність і спокій природної краси, вона не схожа на міських красунь, як місяць і гірська долина не схожі на міські сквери.

О, Гюльбібі не була вбрана в шовкові тканини, ні в золототканий камзол і модний пояс. На її шиї немає ні перлів, ні коралів, на її пальцях не горять алмазні персні. Цих розкошів немає не тільки в Гюльбібі — бідної сирітки, а й у найбагатших дочок Кухистану.

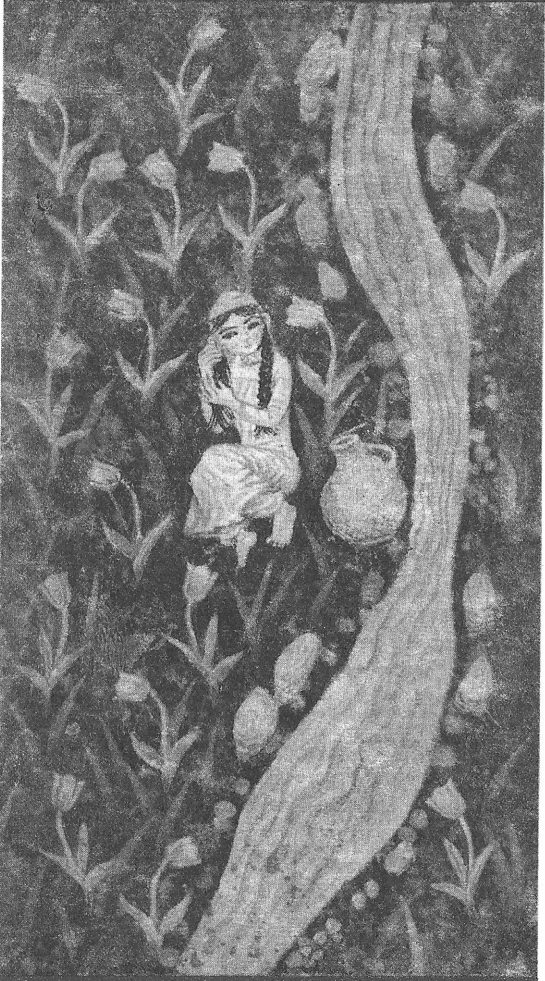
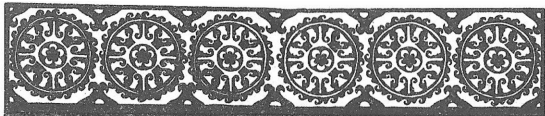
Гюльбібі була така гарна, що не тільки гірські дівчата, а й міські модниці з їх насурмленими бровами, притираннями, білилами й рум'янами не могли б зрівнятися з нею в ніжності й красі, у стрункості й простоті.

Але Гюльбібі і в голову б не прийшло чванитися цим.

При всій своїй простодушності вона була палко віддана серцем, душею і думками Одіні. З того часу, як Гюльбібі навчилась вимовляти слова і розрізняти ліву руку від правої, їй постійно говорили про нього, вона готувалась стати супутницею його життя, подругою навіки. Гюльбібі вважала Одіну своїм судженням. Їх відносини ніколи не переходили меж дитячої дружби, але поступово почуття їх вирости. Вони покохали одне одного...

* * *

В Андіжані на одній з площ, недалеко від залізниці, височить висока дивна споруда. Коли ви підійдете ближче, побачите навколо неї неозорі, високі стіни. З димарів, що примостились на даху цього будинку, вириваються віхтюваті стовпи диму. Темною хмаркою вони затягують небо. У стіні двоє воріт. Одні для пішоходів, другі для возів і гарб. Всередину можна ввійти через невеликі двері. Праворуч височить велика довга будівля. Тут ви наткнетесь на нові вузькі двері. Ви ввійдете у них. Перед вами будуть круті дощані сходи у верхній корпус дивного будинку. Там на вас чекатимуть цього разу величезні двері, з яких відкривається вид на довгі покручені сходи. Сходи повзуть униз. Таджики, узбеки, перси і ще багато людей з різних міст, країн і народів несуть на головах, знизу вгору, величезні лантухи з неочищеною бавовною. Лантухи важать сто тридцять — сто шістьдесят кілограмів.

6. ОДИНА ПРАЦЮЄ НА ЗАВОДІ

І от Одіна працює на заводі.

Він повинен щодня піднімати мішки та лантухи і тягти їх нагору по вже відомих вам заводських сходах або по дванадцять годин на добу витрушувати лантухи всередину бавовночистки, де ледве можна вистояти півгодини. Одіна не самотній — разом з ним під наглядом одного підрядчика працювало до ста чоловік — таджиків, узбеків, берберійців.

Підрядчик за угодою з хазяїном заводу, якимсь бухарським євреєм, зобов'язався доставляти бавовну з площі до фабричних корпусів, витягувати нагору і кидати її у відкриту пащу тіпальної машини. Він наймав бездомних і одиноких бідняків, які покинули рідні місця через утиски та кривди, селян, які втратили землю.

Як тільки хто-небудь потрапляв до його лап, мусив працювати, як віл. До робітників ставилися, як до коней і биків. Затиснувши в руці гирлигу, підрядчик поганяв цих нещасних людей. Але, коли бик не може справитись з своєю роботою, хазяїн дає йому відпочити і набратися сил. Робітники не мали й цього. Підрядчик не дозволяв ні хворіти, ні втомлюватися: у них він вираховував невідроблений час з жалюгідної платні і викидав їх на вулицю. На їхні місця ставали нові люди.

Боячись безробіття, Одіна впрягся у це ярмо. Вибиваючись з сил, він перетягував величезні лантухи з бавовною.

Єдиним бажанням Одіни було зібрати трохи грошей, повернутися на батьківщину і одружитися із своєю коханою. Задля цього він був готовий подолати всі перешкоди. Платня Одіни була мізерна. Хоча він і виконував роботу дорослої людини, йому платили, як підліткові. Він одержував до тридцяти копійок за день. За шість копійок купував два чорних хлібці, і це було його добовим харчуванням. Решту грошей він беріг на своє весілля. Такої їжі було мало ро-

бітникові, який переносив важкі речі. Але якби він щодня купував собі трохи м'яса і масла, його злиденної платні не вистачало б.

Одяг Одіни, як і інших робітників, був старенький і брудний. Це були драні клапті порваної мішквини, абияк зшиті. Робітникам вони служили халатами.

Жив Одіна в темному і низькому бараці, де поневірялось ще п'ятнадцять чи двадцять чоловік. Там вони відпочивали й спали. Про мило для умивання, про зелений садок із свіжим і чистим повітрям не було й згадки.

Одного разу, коли терпець урвався, робітники, домовившись між собою, вирішили за всяку ціну змінити умови своєї роботи. Вони зажадали прибавки платні або зменшення робочих годин, погрожуючи піти на інше місце. Свої вимоги вони виклали підрядчику. Це стало відомо хазяїнові заводу. Тоді в справу втрутилася поліція.

Пристав сказав робітникам:

— Наш час — час світової війни. У країні воєнний стан. Робітники фабрик і заводів — ті самі солдати. Якщо кинете роботу, будете вважатись дезертирами, що втекли з фронту. Кожному відомо, що їх за це чекає! Продовжуйте роботу без усяких умов і базікання, а ні, то — марш в участок!

Довелось скоритись і продовжувати роботу. Вони ще нічого не знали про те, як борються робітники на великих фабриках і заводах, розкиданих по неосяжних просторах Росії.

Щоб усе це витерпіти, потрібні були великі сили і мужність.

Звідки ж вони брались у Одіни, у молодого Одіни, який був схожий на ще не розпуклу квітку трояндового саду?

Від такого життя згорають за один рік; більшість робітників у страшних муках покидала цей світ. Вони вмирали від тифу, дизентерії, але Одіна, незважаючи на всі злигодні, добивався поставленої мети. Він ішов до неї рішуче і прямо, з твердою волею і стійким, як скеля, серцем.

Біль розлуки — це таємний і сумний недуг серця. Розлука кидає юнаків у тьмяний порох гіркот і роздумів! Але розлука ж обіцяє закоханим неминуче побачення, підбадьорює їх, допомагає терпіти.

7. ЛЮТИЙ-БЕРЕЗЕНЬ 1917 РОКУ

Одіна продовжував працювати на заводі. Він улився в сім'ю робітників, що належали до різних національностей — росіян, таджиків, узбеків, персів, вірменів. Кожен був уродженцем чужих і незрозумілих одне одному країн і міст, кожен мав свою особливу віру, але загальний гнів об'єднував їх.

Не так давно мулли і священники говорили своїм парафіянам:

— Ви нічого не повинні знати, крім своєї віри і батьківщини. Будьте обережними, а ні, то — не дай боже! — які-небудь спритні пройдисвіти збивши вас з істинного шляху, затагнуть у тенета ворожої вам віри. Тільки своїй вірі допомагайте, тільки своєму богові моліться. Шануйте своїх духовних наставників, слухайтеся їх; не задріть тлінному благополуччю і достаткам людей, що населяють наш суєтний світ. Не печальтесь. Це життя швидко минає! Праведних чекає райське блаженство, і ви матимете його, коли не втратите віру; якщо ви служите в кого-небудь і їсте його хліб, свято бережіть хазяйський хліб-сіль, бо подяка рівна істині. Пильнуйте користь для своїх хазяїв, служіть їм душею і серцем. Будьте ревні й правдиві. Знайте — бідність не біда, а невдячність за ласку й харчі — великий гріх; покора і слухняність цареві земному необхідні для вас. Хай буде вам відомо, що цар — це тінь бога на землі. Він — хазяїн наших душ.

Нещасні бідняки-поденщики, завдяки цим настановам, дивились одне на одного ворожими очима. Не довіряли одне одному. Підозрівали погане у всьому, хоч би що зробив хто-небудь з них, коли тільки був чужої віри і іншого на-

роду. Підозрівали кожного в намірі збити товариша з істинного шляху, відірвати від віри батьків і ввести в безодню незнайомих вірувань і загадкових релігій.

З сорока-п'ятдесяти танг на місяць, які вони одержували за свою непосильну працю, левову пайку забирали мулли, муфтії і мулазими. Вони витягували їх під різним приводом: за читання корана, за мечеть, за очищення гріха.

В останні роки становище змінилось: російські робітники підняли над своєю головою осяйний клич: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Цей оглушливий клич упав на хазяйську жорстокість, на сувору грубість підрядчика, на похмуру злобу жандармів, на гірку сваволю влади. Робітники говорили:

— Багатство хазяїна — це наш кривавий піт, наші руки, наші безсонні ночі. Бавовну віднято у беззахисних землеробів по ціні, вигідній для хазяїна, очищено чорною нашою працею. І от наш хазяїн стає великим багатієм, власником будинків і садів, розкішних, як ранок. Годі слухатися його! Треба подолати споконвічну ворожнечу і злий розбрат між вірами і народами. Ми з'єднаємося в одну сім'ю, в одне плем'я. Ми повинні бути рішучими. З'єднавшись, ми зможемо підкорити світ.

28 лютого стрічка телеграфу принесла звістку про повстання робітників у Москві і Петрограді.

Робітники вийшли на вулицю. Усі були одягнені по-святковому. Червоні прапори майорили над головами. Виблискувала мідь труб. На обличчях людей сяяло сонце.

Бадьорими і веселими голосами вони співали пісні свободи:

Скільки всім нам терпіти негоду,
Коли обрїй уже прояснів?
Проти гніту ми! Щастя народу
Буде прапором наших днів.
Тож, пригнічені й бідні, радіймо!
Адже волі настав уже час!
І взаємні відкріймо обійми:
Сонце щастя засяяло в нас.

І, потрясаючи каміння будинків, гримів приспів пісні:

Помстимося за тих, хто, піднявшись на бій,
Був розтоптаний в битві страшній.
Скинем клятий тягар згубних уз,—
Справедливість, свобода, союз!

Люди пам'ятають про своїх друзів і коханих. Найчастіше вони згадують їх у дні скорботи й печалі. Вони згадують їх в дні радості й веселощів.

Одіна не забував про Гюльбібі. У ці бірюзові дні Лютневої революції він іще частіше думав про свою кохану. Він хотів швидше її побачити. Він мріяв повернутись до неї і розповісти про прекрасні події, що схвилювали світ. Йому хотілося зробити її учасницею цього щасливого свята.

Він нетерпляче ждав, коли відкриються гірські дороги, закриті обвалами зимових снігів. Він лічив дні, які наближали його до літнього тепла, коли зацвітуть дерева, завирують ріки, і перший караван вирушить у дорогу.

8. ПОВЕРНЕННЯ

Одіна проробив на заводі три роки. Він відмовляв собі в їжі, ходив у лахмітті, спав на голих дошках. З мізерної платні відкладав гроші на весілля. Він купив для своєї нареченої кусок сатину, кусок ситцю і відріз шерстяної матерії, плаття і пару туфель. Подарунки зберігалися у торбі. Одіна гадав, що, коли Гюльбібі побачить усе це, вона забуде довгі роки розлуки й самотності, лихі й тяжкі роки...

Не забув Одіна і своєї бабусі. Він віз їй подарунок — плаття з ситцю і шерсті. Для сусідських дітей рідного кишлаку він припас солодкі різнокольорові цукерки і нарядні пакетики чаю.

Минули березень і квітень. На заводі закінчився сезон робіт. Гірські дороги звільнились від снігу. Перший караван вирушив у дорогу.

Одіна купив осла для речей. Після всього залишилося двадцять таньг, які він заховав у дорожній пояс, і вирушив у дорогу. Але серце його не було спокійне. Сумніви хвилювали його. Чи дійде він до свого дому? Чи збереже йому життя цей довгий і небезпечний шлях?

Потім він подумав про Гюльбібі: «Що з нею? Чи знайде її веселою, на порозі їх хатини? А арбоб Камал? А зіндани вілайету?» Багато про що думав Одіна, йдучи за своїм ослом. На ослі погойдувались його речі — злиденні подарунки, які він віз своїм близьким. Весняне сонце освітлювало білу смугу дороги. Оточений горами і своїми самотніми думками, переходячи від надії до відчаю і від відчаю до надії, Одіна все йшов та йшов.

Коли його огортав нестерпний смуток, він заспівав разом з караванщиками журливу пісеньку:

Схил гори крутий, і внизу по ній
Молодий бур'ян живоплотом став.
І тепер — хоч згинь — закульгав мій кінь,
Твій нещасний раб пішоходом став.
Куропатки літ — там, де небозвід...
...І лихим стрільцем сам я згодом став.
А співець розлук соловей — мій друг —
Уночі моїм пісневодом став.

Так співав Одіна. І коли солодкий і тривожний смуток захльостував його, як пилюга пустелі, він ішов, не помічаючи дороги, звіряючись на ласку сонця й вітру.

Караван підійшов до кордону Каратегінського бекства. Не встигли мандрівники розвантажити свої речі і тюки, як їх схопили збирачі податків і солдати каратегінського управителя, відклали забрані речі набік і поставили біля них варту. Поденщиків загнали в куток, наказавши їм не рухатись з місця, і кожного з них старанно й грубо обшукали, хижими пальцями нишпорячи по жалюгідному одягу подорожніх, розпорювали підкладку халатів, зривали з ніг чоруки. Забирали все, що знаходили, — усяку дрібну монету, срібло, золото.

Перед головним закатчі¹ лежала широка цинновка — туди скидали награбоване. У цій загальній біді як не бувало двадцяти таньг Одіни.

Караванщики підняли крик. Вони плакали, стогнали.

— Не губить нас! — кричали вони гірким і високим голосом.— У Туркестані ми обливались кривавим потом, голодували, одягались у дроне рам'я, щоб зібрати п'ять-шість грошів для наших покинутих дітей і дружин. А тепер, після довгих років ви позбавляєте нас щастя зустрічі з рідними...

Збирач податків сказав:

— Ми мусульмани. Ви теж мусульмани і піддані правовірного еміра. Ви повинні виконувати наказ падишаха і закони шаріату. Ми бачимо ваше майно. Ми підрахуємо його цінність. Ми забрали його за податковим законом. О, ми дамо вам податкову розписку. З нею ви можете бути спокійними і веселими. Довгий час ніхто не зачепить вас. Ідьте собі з миром, куди вам треба. Цей наказ — наказ еміра. І якщо хто-небудь здумає не послухатись, у нього заберуть рештки майна, а самого запроторять у каратегінську в'язницю. Іншого виходу немає. Немає й не буде!

Зажурені бідняки, кусаючи губи, погодились на ці вимоги, інакше їхнє останнє майно безповоротно загинуло б...

Усі учасники цього каравану, чи то бідняки-поденщики, були свідками Лютневої революції, дещо чули, дечого навчились. Сьогодні вони твердо зрозуміли, хто є їх тираном.

Прийшла черга Одіни показувати свої речі. Збирач побачив кусок червоного сатину і кольорову парчу. Він, як барс, схопивши в свої лапи матерію, крикнув:

— Це гарна річ! Напишіть розписку на один кусок сатину. Ось він!

¹ З а к а т ч і — збирач податків.

З криком і кривлянням кинув він кусок матерії у свій сундук. Одіна, в якого ще не пройшов жаль по втрачених грошах, побачивши це, впав у відчай. З очима, повними сліз, він кинувся до збирача:

— Ваше превосходительство! Цей кусок сатину я приготував для весільного бенкету. Не перетворюйте моє свято на скорботний день горя! Подаруйте мені радість життя! Згляньтеся на мою молодість...

Збирач насмішкувато відповів:

— Ей, парубійку, годі скиглити! Ти сам говориш, що скоро справляєш весілля. Хіба ти нічого не хочеш пожертвувати для бідних? Це що за безсоромність? — плещучи в долоні, він промовляв, сміючись і пританцьовуючи: — Це нам подарунок з твого весілля.

Його розважали крики і плач Одіни.

Під час огляду речей Шаріфа, одного з супутників Одіни, знайшли два пакунки зеленого чаю, загорнутих в якусь стару газету.

Це побачив збирач. Він злякано зарепетував, звертаючись до своїх слуг:

— Зараз же зв'яжіть його! Це джадид!

Стражники, як голодні вовки, накинулись на Шаріфа і, міцно зв'язавши його, кинули набік.

— Ей, хто знає його або хто доводиться родичем цьому злочинцю?! — закричав збирач, грізно оглядаючи прикипівших з переляку людей.

Потім почулись їх боязкі голоси.

— Ми його не знаємо, дорогий пане, і ніколи не бачили раніше. Він був лише нашим супутником у дорозі.

Недовірливо хитаючи головою, збирач сказав:

— Ну гаразд, гаразд. Признавайтесь, хто з вас джадид, а не то гірше буде. Ну!..

Робітники не знали, що таке джадид.

— Ніякого джадида ми не знаємо. А хто він такий буде, дорогий начальнику, — злодій чи вбивця?

Робітники були неписьменні. День і ніч вони

проводили за важкою роботою і не знали, що діється в Бухарі.

У Шаріфа відібрали всі його речі і забрали осла. А його самого під охороною солдатів відправили до Каратегіну.

Караван розбрівся у різних напрямках. Доки люди дійшли до своїх селищ, їх ще не раз грабували і не раз знущалися з них. Бідняки показували свої податкові розписки. У відповідь солдати лише посміхались.

Одіна повертався з своїм другом Сангіном, що жив у сусідньому селищі. Перед тим, як розійтись, Одіна запросив Сангіна прийти на його весілля.

На роздоріжжі вони розлучились.

9. ЗНОВУ ДОМА

Одіна боявся Камала і не хотів відкрито показатися вдома. Залишивши свого осла на кладовищі, він сам, поки стемніло, пролежав у дикій гірській ущелині. Коли ніч покрила землю, Одіна рушив до села і ввійшов у свою хату.

Гюльбібі сиділа біля бабусі. Побачивши, що до них входить якийсь чужак, вона вислизнула і заховалась в другій кімнаті. Бібі-Айша, яку вічно мучив страх за свою онучку, злякалась цих пізніх відвідин і закричала.

— Бібі-джан,— прошепотів Одіна,— не бійтесь, це я, Одіна — ваш онук.

Бібі-Айша, яка зовсім не сподівалась побачити Одіну, на радощах знепритомніла. Вона голосно застогнала і впала на підлогу. Гюльбібі з другої кімнати усе це чула. Коли до її вух долетіли уривки слів: «Це я... Одіна...»;— її охопило сильне хвилювання.

Одіна зайшов до хати в темноті. Він намацав розбитий глиняний глечик. Набравши з нього дві жмені води, він оббризкав обличчя бабусі. Бібі-Айша опритомніла. Піднявшись, вона кинулась до світла її очей, до Одіни, вмиваючись

гіркими сльозами. Чиркнувши сірником, запалила скіпку. І ось очі Бібі-Айші, нарешті, побачили Одіну. Тоді вона з новою силою обняла його за шию. Руки її тремтіли. Вона цілувала його в обличчя і голову. Гладила й пестила його волосся.

У старої сімдесятирічної бабусі від несподіваного щастя язик і губи пересохли. Сльози радості текли з її очей. Вони капали на обличчя Одіни. Їх було так багато, що йому доводилось витирати їх рукавом.

Трохи заспокоївшись, вона поволі розказала йому про лихі підступи арбоба Камала та про своє гірке життя під час розлуки з ним.

Одіні дуже хотілось розпитати про Гюльбібі. Йому було ніяково, але він не витримав і все-таки запитав про її здоров'я.

— Спасибі, Гюльбібі здорова,— відповіла Бібі-Айша.— Я хочу якнайшвидше передати її в твої руки. Але як обійти арбоба Камала? Тепер тобі з твоєю нареченою Гюльбібі до дня весілля не можна бачитись. Раніше, коли ви обоє були маленькими дітьми, ваші зустрічі не мали значення. А тепер ви дорослі люди! Треба додержуватись звичаїв предків і законів людських.

Це було тяжко для Одіни і для Гюльбібі, яка прекрасно все чула. Але що робити? Так було заведено. О, якщо вони тільки залишаться живі, якщо життя їх посміхнеться, вони одружаться і забудуть усі прикрощі.

Цілу ніч вони розмовляли — Бібі-Айша із своїм онуком. Гюльбібі теж не спала. Прислухаючись до голосу Одіни, вона примирялась з минулим, з роками відчаю і розлуки.

10. БОРОТЬБА

Цілісіньку ніч проговорив Одіна з своєю бабусею; шляхи порятунку від арбоба Камала були неясні, хоч як морочив він собі голову. Нарешті Одіна вирішив:

«Справити весілля таємно, щоб ніхто про це не знав, неможливо. Краще я кілька днів перебуду в хатині, а потім, нікому не кажучи й слова, втечу! З розбитим серцем піду в чужі, далекі райони. Що буде, те й буде! Я вийду на площу і подивлюся на всіх, хто проходитиме повз мене, шукаючи порятунку. Може, я знайду його».

Так вирішивши, Одіна опівдні пішов на вулицю. Мулла Хакра, місцевий настоятель, прямував до мечеті. Одіна зустрівся з ним і, говорячи слова вігання, підніс йому грудкового цукру і пакуночок чаю.

— Навіщо, навіщо це? — пробурмотів настоятель, забираючи чай і цукор. У мечеті він згадав Одіну в молитвах і пом'янув за упокій батька Одіни, потім прочитав проповідь про благо добродійності і допомоги бідним. Він говорив це кучеряво, пересипаючи свою мову незрозумілими арабськими фразами. Потім він звернувся до Одіни:

— Ось уже дві ночі, як мені сниться твій твого батька. Обидва рази обличчя його було схоже на криваво-червоний гранат, на його плечах ворушився білий одяг, на голові здіймався тюрбан. Він наближався до мене, давав мені цукор та чай — і говорив: «Помоліться за мого сина Одіну. Ваші молитви йому допоможуть».

Мулла Хакра плів усіякі небилиці, бо йому було трохи соромно за подарунки. Інший, на місці Одіни, може, повірив би оцим вигадкам, але Одіна лише розсміявся в душі й удав, що вірить словам мулли, адже даремно він працював на заводі, жив у робітничій сім'ї, був свідком бурхливих днів Лютневої революції.

Незабаром він повернувся додому. Мулла, який не пропускав нагоди пожитись, поспішив до арбоба.

— З тебе належить подарунок за добру звістку — Одіна приїхав! Настав той день, коли ти можеш відновити свої права на цього утікача-

неробу. Але на радощах не забудь і мене. Нехай і моя сім'я відсвяткує разом з тобою...

Арбоб Камал погодився віддячити мулли і розвеселився. Покликавши свого сина Ібада, він наказав йому поїхати верхи до помічника казія Мерд-е-худо і розповісти про все докладно. Арбоб Камал прекрасно знав, що, коли справа попаде до рук самого казія, вона буде довго тягтися: казій любив брати хабарі з обох су-тяжних сторін.

Ібад осідлав коня і гасав від кишлаку до кишлаку, розшукуючи помічника казія. Він знайшов його на одному сільському кладовищі. Вже було поночі, коли він доставив помічника казія до батьківського дому.

О, тієї ночі в будинку арбоба Камала зібрались великі й мужні люди. То були мулла і помічник казія Мерд-е-худо. Вони радились і закушували. Відносно Одіни вони розробили хитромудрий план: завтра Одіну буде запрошено до мечеті. Щоб настрахати його, помічник казія накаже його арештувати. У цей час втрутяться поважні люди і запропонують мирову: Одіна повинен, мовляв, відробити арбобу Камалу, доки не закінчиться строк. Одіна повинен іще видати від свого імені розписку. А все, що є в Одіни, піде на сплату за труди помічнику казія і самому казію.

Наступного дня Одіну викликали до мечеті. Він ввійшов у широкі двері. З ним разом був і Сангін, який прийшов цього дня на весілля Одіни. Але, як сказано в таджицькому прислів'ї: «Я ішов сюди танцювати, а довелось мішки тягати». Так і вийшло з Сангіном. Він прийшов на веселе весілля, а потрапив в жорстоку перепалку. Коли Сангін дізнався про все, він сказав Одіні:

— Добре, що я прийшов. Може, буде потрібна моя допомога.

Сангін і Одіна ввійшли у двері мечеті. Зупинились. Помічник казія зустрів Одіну сердитими вигуками:

— Злодій! — кричав він.— Волоцюга!
Потім наказав арештувати Одіну.

Мулла Хакра, як тільки з'явився один із дідів-примирителів, сказав:

— Я гадаю, що Одіна гідно віддячить панові помічнику за його труди. Я думаю, він видасть розписку арбобу Камалу про те, що відробить йому свій борг. А пан помічник казія пробачить минулі гріхи Одіни, пам'ятаючи його молодість і недосвідченість.

Впливові люди селища всіляко допомагали муллі, знаючи справжню суть того, що діється. Вони визначили винагороду помічникові казія в один відріз ситцю¹ і добились того, що він нібито пробачає гріхи Одіни. А від імені Одіни вони написали розписку для арбоба Камала.

Сангін зрозумів, що справа Одіни погана. Ситець — це півбиди, головне, що Одіна може до кінця днів залишитись у рабстві в арбоба Камала. У нього швидко зародилась рятівна думка. Він відвів набік помічника казія і шепнув йому:

— Пане начальнику, відріз ситцю належить вам по праву, але я дістану для вас від Одіни ще пару тувель і гарну французьку хустку. Влаштуйте лише, щоб Одіна звільнився від арбоба Камала.

— Це справа важка,— відповів помічник казія.— Але так тому й бути, я це зроблю для тебе. Та гляди мені — міцно додержуй своєї обіцянки, інакше я тебе арештую разом з Одіною.

— Даю слово... Будьте певні. Усе буде зроблено.

Помічник казія написав від імені Одіни заяву, в якій говорилося, що Одіна не згоден з претензіями арбоба Камала. Одіна вважає, що розписка, видана від його імені Бібі-Айші, не має сили і є наслідком шахрайства і об-

¹ У гірській Бухарі через відсутність грошей нерідко угоди здійснювались через товарообмін. (Прим. автора).

ману арбоба. Крім того, арбоб Камал не платив йому ні копійки протягом трьох років служби. Через це Одіна вимагає, щоб з арбобом було вчинено по закону, аж до належного покарання за всі його злочини.

Усі здивувались, коли помічник казія зачитав цього листа перед присутніми і сказав:

— Тепер справа повернула на інше. Мені доведеться доставити арбоба Камала разом з Одіною в суд, щоб сам казії розслідував цю справу і викрив шахрайство арбоба.

Арбоб Камал і діди злякались. Порадившись між собою, вони вирішили як-небудь закінчити сутяжництво з Одіною і полюбовно розійтись, а помічникові казія віддячити за труди. Так, з дому арбоба Камала йому в подарунок погнали жирного барана, а з дому Одіни кусок ситцю з проханням, щоб справу вважати закінченою. Помічник казія, лицемірно примовляючи: «Ні, ні, навіщо це?» — дуже був задоволений прибутковою догадливістю мулли і дідів. Він прочитав молитву і написав примирливий протокол, що обидві сутяжні сторони взаємно відмовляються від своїх претензій. Потім він обіцяв наступного тижня надіслати сюди про все це довідку, скріплену печаткою казія.

Сангін виконав свою обіцянку. Сховавши за пазуху туфлі і хустку, він підійшов до помічника, коли той збирався вже сідати на коня. Ніби щоб підтримати стремена, наблизився він до коня і непомітно кинув подарунки у сакви. Вершник, узявши з рук Сангіна прута, смикнув коня, гукнувши:

— Хай будуть довгими дні твої, сину мій!

Боротьба закінчилась, але в нещасного Одіни нічого не залишилось. Довгождане весілля не було за що справляти. Осел, якого він купив у Фергані і привів сюди, був покалічений та знесилений трудністю дороги і зовсім схуд. Ніхто в Кухістані не захотів би купити його. А щоб його підгодувати, треба було погнати на пасо-

вище, а на це треба було дістати дозвіл. Без хабара — немає дозволу.

В Одіни не було жодної таньги.

11. НАРАДА

В Одіни не було іншого виходу, як знов відправитись до Фергани і, заробивши трохи грошей, повернутись. Тоді він справить весілля і повінчається з Гюльбібі. Але як це все пояснити старій Бібі-Айші? Адже вона нізачо не погодиться, щоб Одіна — єдина втіха її — знову пішов. У Бібі-Айші не вистачить сил ще раз пережити таку розлуку. Уночі, коли уляглося хвилювання боротьби з арбобом Камалом, Одіна залишився з своєю бабусею на самоті. Вони сиділи й розмовляли. В Одіни не вистачило сміливості відразу засмутити стареньку; він завів спочатку розмову про весілля. Він запитав:

— Тепер, коли в мене нічого не залишилось, як я справлю весілля? Як ти гадаєш?

Бібі-Айша відповіла:

— Звичайно, з голими руками не справиш. Треба потерпіти. Бог усе може зробити. Трохи станемо на ноги, і тоді можна буде думати й про весілля.

— Надіятись на бога і сидіти склавши руки,— це вдовина справа. Ніколи ще не бувало, щоб гроші падали з неба. Ось що прийшло мені в голову: не робити ніякого частування, а просто повінчатися з Гюльбібі.

Одіна говорив це з великою обережністю і теплотою, бо Бібі-Айші було сімдесят років, коси її посивіли в шануванні законів і звичаїв. Він знав, що вона не поступиться найменшим з них.

Бібі-Айша сказала:

— Ні, ні, без бенкету обійтись не можна. Як ми будемо дивитися у вічі людям? Хіба вони не скажуть: коли у вас немає й пуда рису, навіщо ви затіваєте весілля і берете в дім наречену? Якщо ми хочемо з людьми жити, треба бенкет влаштувати. Я хочу, щоб зібрались

усі наші сусіди. Друзі і вороги повинні покуштувати нашого частування і переломити шматок нашого хліба. У мене одне бажання — побачити бенкет мого онука. Я довго чекала цього.

— Бабусю,— сказав Одіна,— так ми ніколи бенкету не справимо, і ти ніколи не побачиш мого весілля. Без грошей не бувати бенкету, а безробітній людині де їх взяти? Значить, мені треба вирвати з серця мрію про одруження і забути про нього.

— Я не кажу, щоб ти сидів без діла,— відповіла Бібі-Айша,— ставай куди-небудь на роботу, одержуватимеш платню. Мине час, і ми справимо твоє весілля.

Одіна обдумав її слова. Сама бабуся заговорила про роботу. Тепер, на його думку, випала нагода,— трохи помовчавши, він сказав:

— Я не уникаю роботи. Але де й як? Тут хіба можна працювати? Адже це — зруйнований дім, дім скорботи й смутку. Тут багаті й хижі мулли перетворили життя на каторгу. Тут життя немає. Де ж тут знайдеш роботу?

Бібі-Айша не могла погодитись на весілля без бенкету, але вона нічого не могла відповісти на доводи Одіни. Раптом у неї сяйнула думка: поїхати разом з Одіною до Фергани. Гюльбібі теж буде з ними. Так їй, старій Бібі-Айші, не доведеться знову переживати страшний біль і сумну самотність. Вона сказала онукові:

— От ти хочеш поїхати від нас. Не залишай мене й дівчину-сирітку напризволяще у цьому царстві мороку. Візьми нас з собою.

Це сподобалось Одіні. У нього ще був ферганський осел. На ньому ці дві жінки по черзі можуть доїхати. А сам він пройде довгий шлях пішки. Але його бентежило, як відпустити молододу дівчину, таку гарну, в цю небезпечну подорож, повну несподіванок. Чи зможе він один уберегти її?

Одіна пішов до Сангіна і розказав йому все.

— Якщо ти збираєшся незабаром в дорогу,—

сказав Одіна,— то чи не краще б нам їхати разом? Це і зручніше, і безпечніше.

Сангін відповів:

— Я думаю їхати через тиждень. Але ти викинь з голови думку про поїздку твоєї бабусі й нареченої. Наш правитель ніколи на це не погодиться. Я сам кілька років тому хотів узяти з собою свою матір, щоб позбутись назавжди тутешніх порядків. Я не дістав дозволу. Через одну людину я передав навіть прохання до Бухари про ласку, але правитель переміг¹. Він сказав, що коли я ще раз зроблю щось подібне, він запроторить мене у в'язницю...

— Що за чудеса! — вигукнув Одіна.— Чому ж їх не пустять виїхати звідси?

Розсміявшись, Сангін відповів:

Ти ще дитя, Одіна. Ти ще не знаєш чим пахне життя і що таке правителі нашого району. Перестань дивуватися. Не думай, що наші правителі роблять це без причини. О ні! Вони свої вигоди знають дуже добре. Закон, який забороняє виїзд сімей робітників, корисний їм. Ось, наприклад, ми чи інші робітники приїжджаємо з Фергани. Скільки добра захоплюють у нас закятчі, як тільки ми наближаємося до кордонів Каратегіну?

— Точно я не знаю. Але одно мені відомо, що дуже багато.

— Де твій ситець, чай, цукор і туфлі?

— У паші шакала.

— Якби хакім дозволив тобі вивезти твою сім'ю, чи ти б повернувся сюди назад?

— Ні... Ні! Я ніколи б і не згадав про це! Навіть близько не підійшов би до рідних мені місць, де панують утиски.

— Тому правитель і не дозволяє залишати межі Каратегіну сім'ям. Умов бабусю залишитись тут. Наступного тижня ми їдемо разом.

¹ В одного младобухарця Зіауддіна-заде в домі був слуга таджик. Він хотів, щоб його сім'я переселилась в Каратегін. Правитель не дозволив навіть після того, як Зіауддін добився дозволу у верховного судді.

12. ПОДОРОЖ І РОЗЛУКА

Від Сангіна Одіна повернувся сумний. Ще недавно він думав, як бабуся й наречена будуть його супутниками, і його серце тріпотіло з радощів, як глечик на вогні. А тепер що?.. Шлях з сумним караваном? Блукання з серцем, спопеленим тугою, з вологими від сліз очима? Але що чекає його попереду?

«Ось я повертаюсь назад. Я дома. Перед моїми очима розчиняються двері, скриплять і хитаються від старості. Я заходжу... Чи жива ще моя бабуся і чи побачу я Гюльбібі?»

Так думав Одіна.

Коли людина впадає у горе і відчай, вона зітхає і скаржиться. Від цього їй стає легше. Горе розвіюється, і людина потроху стає такою, як і була.

З сумними думками повернувся Одіна додому. Він розповів Бібі-Айші все, що говорив йому Сангін відносно спільної поїздки до Фергани.

Нещасна Бібі-Айша, вислухавши схвильовану мову Одіни, заридала і впала. Відкривши очі, вона кинула на Одіну тужливий погляд.

— Голубонько моя,— сказав Одіна.— Немає іншого виходу, крім моєї поїздки з Сангіном. Через два-три дні я буду в дорозі і сподіваюсь швидко повернутись. Якщо ти не перестанеш плакати, я вирушу в довгу й самотню дорогу хворим і розбитим. Краще б ти зашила дірки на моєму одязі. А потім з чистим серцем, повним надії, ти побажала б мені щасливої дороги, щоб я міг уникнути небезпек у дорозі. І на прощання я хочу розповісти тобі про одне моє палке бажання. Ти знаєш, що я тебе ніколи не забуду. Ти мене теж. Але не тільки мене пам'ятай і згадуй. Я прошу тебе, піклуйся про бідну сирітку Гюльбібі.

Одіна почервонів від сорому. Але що було йому робити? Він скоро піде звідси. Бозна-коли він зможе повернутись. У нього нікого не було, крім Гюльбібі. Як він залишить її без догляду,

без допомоги, без друга? Тільки одна стара Бібі-Айша може уберегти її. Ось чому він звернувся до неї з цими словами, незважаючи на своє збентеження.

Настав день від'їзду. Бібі-Айша склала одяг Одіни. Вона довго латала його; потім приготувала трошки толокна і сухарів. В домовлений день прийшов Сангін. Вони разом поїли спеченого на лої овечого сиру, який приготувала для цієї події Бібі-Айша. Навантажили журджуми на ослів. Потім Одіна обняв Бібі-Айшу. Він не міг сказати що-небудь, ні посміхнутись.

Сангін чекав на вулиці. Одіна все не йшов. Тоді Сангін гукнув:

— Ей, не барись! Якщо ми будемо гаяти час, у дорозі нас застане ніч. Ми не знайдемо нічлігу і відіб'ємось від каравану.

Одіна відірвався нарешті від ридаючої Бібі-Айші. Опустивши тремтячі руки, Бібі-Айша крізь сльози побажала Одіні щасливої дороги, безпеки, здоров'я. Одіна трошки почекав, відійшов набік і крикнув:

— До побачення! Бувайте здорові!

І вибіг з дому. Слідом за ним вийшла тінь старої Бібі-Айші. Вона упала на землю і довго лежала так.

Одіна і Сангін сіли на ішаків і поїхали.

Ми забули про Гюльбібі. Що з нею? Події, що стались за ці кілька днів, не можна змалювати жалюгідним і сухим пером. Гюльбібі — квітка серця — мріяла про спільну дорогу з своїм коханим, де під теплим вітром кохання вона розцвіте яскравим полум'ям. Але налетів вихор, осипались пелюстки. Ось вони лежать у пилу, тремтячі і сухі. Одну мить Гюльбібі бачила весну, потім осінь, — розквіт і в'янення.

Одіна і Сангін виїхали на дорогу. Але гіркі хвилини прощання ще засмучували Одіну. Не хотілось говорити, Сангін теж мовчав: на нього впливав сумний настрій товариша. Так і їхали вони мовчки. Їх оточували самотність, вечірня тиша, провали гірських ущелин. Минула година

в дорозі. Сангін перший порушив мовчання. Він заспівав пісню. Здавалось, кожний журливий звук, кожна нота в пісні Сангіна перекладає на мову вітру бонтежні почуття Одіни. Сангін співав:

Аж до обрію тягнеться степ,
І нікого не видно назустріч.
Я тобі заспіваю, степ,
Свою тугу, печаль розвію.
Моя мріє про усміх ясний,
Прилети ж бо на поміч до мене!
Бо інакше померти з нудьги
Доведеться в літа молодії...

Одіна не витримав. Він також почав підтягувати Сангіну. Голос його долинав до неприступних укріплень гір. Потім він заспівав разом із своїм супутником. Коли луна в горах повертала уривок пісні, Одіна високо-високо піднімав голос, намагаючись її перекричати. А Сангін усе співав. Його голос бує схожий на тужливу бурю, що проноситься над деревами. Але ось і він затихає. Втомився. Потім тихим і слабким голосом, від якого каміння гір могло заплакати, Одіна затував нову газель.

Не будемо перебирати подробиці цієї печальної подорожі, сповненої зітхань і втоми. Ми тільки скажемо: після днів, коли Сангін і Одіна співали сумних пісень у горах і пустелях, вони приїхали до Андіжану. Вони залишили своїх ослів у сараї і пішли на бавовноочисний завод, де колись працювали. Побачивши їх, Курбан Алі — підрядчик — записав їх на роботу. Незабаром починався бавовняний сезон, і завод приступав до виробництва. Курбан Алі попередив їх, щоб вони були на місці першого вересня, в день пуску заводу, а то, замість них, він візьме інших.

Одіна і Сангін продали своїх ослів. Вони відвідували знайомих і земляків, готуючись до майбутньої роботи.

13. ХВОРОБА

Одіна гадав, що тепер для робітників настали кращі часи, і все робитиметься на їх користь.

Одіна мав право так думати. Він був свідком революційної хвилі і загального піднесення...

Сповнений надії, Одіна другий раз прийшов на завод і після кількох днів роботи переконався, що змінились тільки титули і назви. Головою заводського комітету був старий підрядчик Курбан Алі. Хазяї поводитись з робітниками по-давньому. Що тільки й змінилось — так це звертання в розмові або в письмових проханнях. Раніше говорили «пане хазяїн», а тепер «громадянине хазяїн».

Коли Одіна покинув батьківську оселю, він був пригнічений розлукою з Гюльбібі. Тільки думка про роботу трохи підбадьорювала його. Він мав намір сумлінно працювати, щоб зібрати грошей на весілля, якого нетерпляче вони чекали. Ця надія, як сонце, що ковзає по даху, як промені місяця, що пронизують ніч, освілювали його темний шлях. Але становище на заводі було те саме. Надії розвіювались, як дим. Від усіх прикросів, кривд і горя сили зрадили Одіну. Він захворів.

На другий день його хвороби підрядчик Курбан Алі від імені комітету робітників мусульман відмовив йому в роботі. Хвороба загострилась. Жорстоке розпорядження було останньою краплею, що переповнила чашу. Одіна оселився в таджика, сторожа в караван-сараї, і декілька днів пролежав у нього. З кожним днем ставало все гірше й гірше. Сторож вирішив, що Одіна не виживе, і покликав до нього знахаря, який читав молитви над хворими. Знахар прийшов і бридким пташиним голосом кілька разів прокаркав щось над Одіною. Не допомогло. Тоді до нього прийшов місцевий лікар, який вивчав, за його словами, усю мудрість «грецької медицини». Цілу годину він обмацував і термосив

хворого. Пощупавши пульс, він глибокодумно заявив:

— Нічого у нього немає. Він здоровий, як бугай. Це просто легке нездужання. У нього трошки не в порядку шлунок і простріл у кістках. Я дам ліків, як велить мудрець Лухман, і усе пройде.

Недовго думаючи, лікар скип'ятив якийсь зілля і вилив його в рот Одіні. Минуло кілька годин. В Одіні почався біль у животі. Він метався по постелі, вибігав на подвір'я, кидався назад, знесилений падав на постіль. Ледве очуняв він від цих отруйних ліків. А стара хвороба ще більше загострилась.

Одного разу, в п'ятницю, коло постелі Одіні зібрались андіжанські таджики — вантажники, банщики, сторожі. Порадившись між собою, вони вирішили, що Одіні необхідно змінити клімат, і збрали трохи грошей, щоб відправити його до Ташкента.

Наступного дня двоє з них провели Одіну на вокзал, купили квиток, посадили у вагон. Гроші, які залишились від купівлі квитка, передали Одіні. Гаряче з ним попрощавшись, вони розійшлись.

Через добу Одіна приїхав до Ташкента. Його охопила гостра туга самотності. Він не знав, куди йти і що робити. Погляд його впав на невелику площу перед вокзалом, обсажену деревами. Навколо, видзвонюючи, пробігали трамваї. Похитнувшись, Одіна добрів до першого дерева і, завалившись, як убитий, заснув.

Через годину він розплющив очі і оглянувся. Смеркало. Вдалині загоралися вікна будинків. Усі мали оселі і місце під сонцем. Одіна лежав і напружено думав про майбутнє. Над головою шепотілося листя. Ніч вигнання розкривалася над ним.

14. НЕСПОДІВАНА ДОПОМОГА

— Ти хто, таджик?

— Так. Я нещасний таджик.

— Що ти тут думаєш робити?

— Не знаю.

— Де ти живеш?

— Тут.

— Тут не можна. Сторожі тебе проженуть. Треба пошукати інше місце.

— Мені немає куди йти. Я нікого тут не знаю.

— Якщо в тебе нікого немає, ходімо зі мною.

— У мене немає сили підвестися.

Невідома людина, що заговорила з Одіною, нахилилась над ним і, обійнявши за ший, насилу поставила на ноги. Поблизу, проходив трамвай. Насилу переставляючи ноги, Одіна йшов за незнайомим, який втягнув його у трамвай і посадив на сидіння. Трамвай поїхав далі.

Це був таджик, який вже багато років жив у Новому місті Ташкента. Він працював у чайхані. Звали його Шо-Мірзо. У цей день він провів на вокзал якогось постояльця, що зупинився у них в чайхані. Посадивши його в поїзд, Шо-Мірзо повертався назад і випадково помітив Одіну. По його зовнішньому вигляду, по дрібних, але виразних прикметах, він одразу пізнав у ньому таджика. Обидва вони були одноплемениками. Обидва тяжкою працею добували свій хліб. Це зблизило їх. І от Одіна сидить у чайхані. Відпочиває.

Шо-Мірзо зворушливо поставився до хворого. У чайхані він підніс йому чашку кислого молока, приготував зручне ліжко, дав нову подушку і ковдру. Одіні стало краще. Він зміцнів від великої порції кислого молока, приготовленого для приїжджих. Несподівана ласка з боку невідомої людини добре вплинула на Одіну. До нього завжди ставилися жорстоко, бездушно, злісно; вперше в житті він побачив добре до

себе ставлення і почував себе так, ніби зовсім видужав.

Зручно і солодко проспав він ніч. Уранці він прокинувся із свіжими силами. Без сторонньої допомоги, спираючись на ціпок, він вийшов на подвір'я. Умився.

У кімнаті біля шумливого самовара сидів Шо-Мірзо. Білою салфеткою він прочищав носики чайників. Посадовивши біля себе Одіну, він почав його про все розпитувати. За чаюванням, коли в піалах парував рубіновий чай і білили свіжі шматочки хліба, Шо-Мірзо почув сумну й нехитру розповідь Одіни.

Шо-Мірзо сказав:

— Ташкент — місто велике. Тобі б тільки поправитись, а потім можна думати й про роботу. Перестань жалкувати за заводом. У нас тут і одужати легше, у Ташкенті живуть знаючі і тямущі лікарі, один з них мій добрий знайомий. Його ліки допоможуть тобі. До одужання — твій дім тут. Тепер заспокойся, відпочинь, очуняйся.

За все своє життя Одіна ні разу не звертався до лікаря. Він був переконаний, що хворі, які слухають поради лікарів і ковтають темні й небезпечні ліки, повинні неминуче померти. Ця впевненість зміцніла під час роботи на заводі. Робітники хворіли різними тяжкими хворобами: запаленням легень, тифом, малярією. Вони хворіли, їм не подавалась будь-яка медична допомога, над їх головами читали тільки молитви з відповідних глав корана та горлопанили брудні знахарі. Але коли зникала навіть тинь надії на одужання, товариші їхні, говорячи: «Що буде, те й буде», — для очищення совісті показували хворих лікарям. Пізно! Наука була безсила перед запущеними, як дикий ліс, хворобами. Робітники вмирили. І багато недосвідчених юнаків, як Одіна, вирішували, що все це стається від лихого ока і лікарських підступів.

Одіна відповів на слова Шо-Мірзо:

— Дякую тобі. Я боюсь лікарів. Коли ти хочеш по-братньому обійтися зі мною і думаєш мене лікувати, то в мене до тебе є одна просьба,— покажи мене якому-небудь табібу-мусульманину. Ташкент — велике місто — напевне, тут є мудрі й досвідчені табіби.

— Ти помиляєшся, Одіно! — сказав Шо-Мірзо.— Щороку до Ташкента приїжджають тяжкохворі з Бухари, Самарканда, Фергани. Вони приїжджають з інших міст і районів. Цих людей тисячі; щоб показатися лікареві, вони вирушають у довгу й виснажливу дорогу. Дехто з них зупиняється в моїй чайхані. Я їх воджу до лікаря. Лікар — мій знайомий. На власні очі я бачив, як хворі поправлялись і одужували. У них рожевіли щоки, і очі починали весело блищати. Вони дякували і дивувались. Я часто чув від цих хворих, що вони даремно викинули немало грошей жадібним і неосвіченим табібам. Сьогодні ж я поведу тебе до лікаря. Будь готовий.

Одіна змушений був погодитись. Ледве повертаючи язиком, він пробурмотів слова згоди. Серце його билось неспокійно. Йому здавалось, що ліки неминуче принесуть смерть і він ніколи не побачить Гюльбібі. Але, поміркувавши, він трохи заспокоївся: «Правда, чого я боюся? — думав він.— Адже Шо-Мірзо я не знав, і безглуздо було б вважати, що він хоче заподіяти мені шкоду. Я бачу від цієї людини тільки добро — і нічого більше, і, може, з допомогою цього друга я вилікуюсь від своєї хвороби».

Одіна заспокоївся. Він твердо і рішуче сказав:

— Добре, я піду до лікаря, коли ти скажеш. Я готовий.

Того ж дня їм довелося посидіти в лікарській приймальній, чекаючи черги. Хворих було багато.

Але ось лікар, відпустивши якогось хворого, помітив Шо-Мірзо і викликав його поза чер-

гою. Оглянувши Одіну, лікар написав довгий рецепт і велів принести харкотиння для дослідження.

Одіна був бідняком: у нього не було ні шага грошей. Шо-Мірзо, який підняв Одіну з вулиці, це розумів. Тому він від себе запропонував лікареві гроші. Але лікар не взяв грошей і обіцяв лікувати Одіну безплатно.

Усе це лікар зробив із співчуття до становища Одіни: справа в тому, що Шо-Мірзо щомісяця приводив до лікаря добрий десяток хворих з числа своїх постояльців. Вони залишали в лікаря чималу суму, і це спонукало лікаря на добре діло.

Назавтра Шо-Мірзо приніс лікареві харкотиння Одіни. Лікар сказав:

— Видно, хворий занедужав близько року тому. Я думаю, у нього туберкульоз. Він не лікувався, хвороба ускладнилась. Коли харкотиння буде досліджене, стане ясно, що за хвороба. Але в бідного хворого спостерігається ще й гостра неврастенія. Ліки, які я приписав учора,— останній засіб. Якщо вони добре подіють, можна сподіватись, що у хворого пройдуть болі в животі. Інший рецепт я випишу після аналізу харкотиння.

— Ви правильно визначили, пане лікар,— сказав Шо-Мірзо.— Одіна сам мені розповів, що в Андіжані якийсь мусульманський табіб приписав йому проносну мікстуру, яку хворий випив.

— Дивно, як він не помер! — вигукнув лікар.— Для таких хворих приймання всередину сильно діючих ліків вкрай небезпечно.

На прощання лікар сказав:

— Усе, що я говорив тобі, хворому не передавай. Скажи тільки: «Лікар добре розібрався в твоїй хворобі і тебе скоро вилікує». Необережним словом можна прискорити його смерть.

Наступного дня Шо-Мірзо прийшов до лікаря дізнатись про результат дослідження. Лікар підтвердив свої вчорашні припущення, прописав ще одні ліки і звелів, щоб Одіна

добре харчувався, пив кип'ячене молоко і їв яйця. Він звелів йому більше гуляти на чистому повітрі, грітись на сонці, а влітку пожити кілька тижнів в селі, пити кумис і додержувати режиму, призначеного лікарем.

— Коли все це буде виконано,— сказав лікар,— він зможе довго жити. Коли ні — він швидко покине наш світ. До речі, знай, туберкульоз заразний. Будь обережний.

15. ЖОВТЕНЬ

На вулицях Ташкента тріщали кулеметні черги. Налякані пішоходи розбігалися хто куди. Крамниці були зачинені, двері будинків розбиті і зрешечені кулями.

Шо-Мірзо, повертаючись з берега Салару до дому, несподівано попав у самий центр повстання. Навколо стояв гул перестрілки. Шо-Мірзо кинувся тікати. Пригинаючись до землі і тремтячи від страху, він крався глухими вулицями й завулками. Нарешті він пробрався до свого дому. Його чайхана була наглухо замкнена. З великими труднощами Шо-Мірзо ввійшов у неї. Він побачив там невідомих йому людей. Вони щохвилини схоплювались і підбігали до дверної щілини подивитись, що діялось на вулиці. Шо-Мірзо дізнався, що ці люди, випадково проходячи повз його чайхану, забігли сюди сховатись.

Одіна не мав сили піднятись, щоб крізь щілини глянути на вулицю. Він лежав, обіпершись на подушку. Раптом він помітив Шо-Мірзо:

— Ласкаво просимо! Де ти був? Що там робиться?

— Почекай трохи. Зараз усе розповім.

— Кажи швидше. Я вже не надіявся тебе побачити.

— У справах я пішов до берега Салару, а коли вертався, трамвая не було. Довелось звернути на Пушкінську. Звідти чулись голосні крики, шум, гомін. Я подумав, що це військові на-

вчання, і продовжував іти. Раптом помітив, що шум стає грізнішим. Я не догадався запитати, що тут робиться: все ще був певен, що це військові заняття з музикою і учбовою стрільбою. Я впав на землю, подумавши: «У мене влучила куля, я скоро помру...» Обмацавши себе всього, переконався, що цілий і неушкоджений. Крові не було. Подякувавши долі, схопився на ноги. Тут я вже зрозумів, що це не просто військові заняття, а щось серйозніше. Але хоч-не-хоч треба було іти, і, повернувши на вузьенькі вулички, пробираючись садами, околицями, висохлими ариками, я дістався сюди. О, скільки разів біля моїх вух, обличчя і голови свистіли кулі, але я не боявся, як перший раз. Я збагнув літ куль — підступну ходу смерті.

— Але що це все значить?

— Це якісь великі події, але в чому справа, не знаю.

Один з незнайомих людей, що ховались у чайхані, втрутився у розмову:

— Я знаю.

Усі інші пильно подивились на нього:

— Говори. Що сталося?

— Усі знають,— сказав незнайомий,— що Керенський, скинувши з престолу Миколу, сам сів на його місце і став падишахом. Тепер робітники і селяни скинули його і взяли владу до своїх рук. Залізничники Ташкента арештували всіх прибічників Керенського і Миколи. От зараз це й відбувається. Це я чув від знайомого, рознощика з П'янбазару. Він знає російську мову і розбирається в законах.

Незнайомиць, як видно, мало розбирався в політиці, і все, про що він говорив, було навіяне розмовами темних людей.

Ленін, передбачаючи події своїм світлим розумом, не вважав Лютневу революцію завершенням робітничої мрії, він вважав її початком другої, великої революції.

Це сталося 25 жовтня (за старим стилем) 1917 року. Прийшло нове життя.

Один з присутніх у чайхані запитав незнайомого:

— Наш «Шурої-іслам» якої лінії дотримується?

— Не знаю.

— Хто це Шурої-іслам? — запитав Одіна. Він думав, що це ім'я якої-небудь людини.

Хтось зразу ж пояснив:

— Після скинення Миколи, баї, багатії і мулли об'єднались. Досі це товариство вирішує всі справи в Старому місті. Зветься воно «Шурої-іслам».

— О, коли цей «Шурої-іслам» складається з баїв і мулл,— скрикнув Одіна,— він, напевне, стане нашим ворогом.

Одіна не знав законів класової боротьби. В ньому говорив тяжкий досвід бідняка. Він згадав про підступного арбоба Камала, про жадібного муллу Хакру, про лицемірних старійшин кишлаку. Усі вони допомагали один одному. Арбоб Камал не був самотній. Вони підтримували його у незаконні, злочинних і сваволі.

Так думав і міркував Одіна. Трирічна робота на заводі не пройшла марно. Це було зародження думки, вміння будувати правильні здогади і робити висновки.

...Тук! Тук! Тук!..— звучало на вулиці.

У двері чайхани посипались удари. Двигтілі і мало не відривались двері.

На вулиці затріщали постріли.

Усі злякано замовкли, поховались по кутках.

Хтось грюкнув у двері:

— Шо-Мірзо! Шо-Мірзо! — кричав він.

Смертельно переляканий Шо-Мірзо прокрався до дверної щілини.

— Ах, це ти, Іване?! — радісно вигукнув він.— А я думав, що стукає недобра людина. Ти чого?

— Відчини-но двері. Я згораю від спраги.

— Іди на чорний хід.

— Чого боїшся? Відчиняй двері, тобі кажуть!

— Якщо хочеш пнті, іди через подвір'я.

Якщо ні, перестань бешкетувати і йди з богом туди, звідки прийшов.

— Чорт! — пробурмотів Іван сердито.

Постоявши трохи в нерішучості, він пробрався через надвірні двері і зайшов до чайхани. В його руках блищав револьвер. Серед людей, що позабивались в різні кутки, почався переполох.

— Не бійтесь! — закричав Шо-Мірзо.— Це мій давній знайомий. Він хороша людина. Він не заподіє вам шкоди.

Люди заспокоїлись. Іван присів на краю тахти, а револьвер поклав біля себе.

— Скоріше принеси холодної води! — попросив він Шо-Мірзо. Піт стікав по його обличчю великими, як горох, краплями.

— Краще я принесу тобі чаю,— сказав Шо-Мірзо.— Ти — гарячий, як пічка. Простудишся від холодної води.

Іван незадоволено похитав головою.

— О, нас не злякаєш холодом! Та і від спеки не побіжимо.

Шо-Мірзо приніс чашку крижаної води і поставив перед Іваном:

— Пий, та розкажи швидше, що робиться.

— Це тільки початок,— посміхнувшись, відповів Іван.— Велике попереду! Ми надіємося, що це наше місто, і інші міста, і весь світ перевернуться догори дном. Чи став би ти сумувати, Шо-Мірзо, за своєю чайханою, якби на її місці поставили прекрасний будинок?

— Я нічого не розумію, Іване. Мені здається, що ти й сам як слід не розумієш, що говориш! Чи не п'яний ти, любий мій? П'яні люблять кидати слова на вітер...

— Трохи випив... Але я тверезий, друже. Я ладен відповісти за все, що говорю.

— Розкажи нам все це простіше, щоб ми тебе зрозуміли.

Іван, випивши одним духом воду, відповів:

— Добре. Я буду говорити зрозуміло. Слухайте! «Ми всіх катів зітрем на порох, по-

встань же, військо трударів! Все, що забрав наш лютий ворог, щоб повернути, час наспів». Ти зрозумів? Я не п'яний, а слова мої справедливі.

Івана зрозумів не тільки Шо-Мірзо. Його зрозуміли всі присутні.

Випивши ще одну чашку холодної, як лід, води, Іван вийшов з чайхани.

Слабий Одіна не брав участі у розмові, але із слів Івана зрозумів причини революції. Величезний світ розкрився перед його очима. Хитаючись від слабості й ворущачи губами, він почав складати пісню революції, урочисті й бурхливі рядки, що йшли від серця.

16. 1918 РІК

1918 рік у Середній Азії був жаркий і неврожайний. Хліба не було. Він продавався на вагу золота. Його ховали в потаємні місця, у закутки амбарів, трясучись і тремтячи над кожною зерниною. Ожили спекулянти, які люблять ловити рибу в каламутній воді. До нитки обдираючи своїх покупців, вони продавали голоним хліб.

Зима цього року проносилась над країною, як ураган, що ламає дерева. Селища скидалися на дикі, пустинні місця, де не було води, осель і людського тепла. Землероби і бідняки розбрелися в різних напрямках, шукаючи порятунку в містах, сподіваючись знайти скудний шматок хліба. По дорозі багато вмирало. У білих кучугурах, по берегах замерзлих рік і на дні гірських ущелин валялись мерці. Люди тікали до міст, але в містах панувала така ж смерть і розруха.

Нестача хліба відчувалась все сильніше. Наближалась весна. Спалахнув висипний тиф — страшний супутник голоду й злиднів пройшов по селах і містах.

Почувши здобич, підняли голову жорстокі й зажерливі пройдисвіти. Вовк басмацтва Іргаш

і багато інших подібних нищпорили по країні. Трупною отрутою дихала Кокандська автономія. І Фергана — цей «оазис світу» — стала подібною до зруйнованого будинку. А тут ще страшні утиски. Бухарський емір шаленів.

У тих місцях, де встановлювалась Радянська влада, було краще. Працювали комітети допомоги голодуючим. З державних складів населенню видавали пайок. Бідняків, по змозі, годували й одягали. З тифом боролись.

Але у запущених, глухих бухарських кишлаках, куди Радянська влада ще не дійшла, панували жах і замішання.

Так настав час збирання нового урожаю. З кожною зерниною, що падала в засіки, становище людей поліпшувалось. Люди почали потроху заспокоюватись, здоровішати, відігріватись душею.

У цей час у Росії і бавовникових долинах Туркестану спалахнула пожежа громадянської війни. Туркестан був відрізаний від Росії. Цим скористувались ашхабадські білогвардійці. Вони захопили Баку, відрізавши від країни артерію з чорною кров'ю землі — азербайджанською нафтою. Вони виступили проти червоного Туркестану. Білі загони з'являлися біля Чарджуя.

Заводи стояли. Хрипіли і надривались паровози на залізницях.

Здоров'я Одіни гіршало. Далися взнаки злигодні цього бурхливого року. Одіна забув, який має вигляд добра їжа і як п'ють кумис, приписаний лікарем. І побачення з Гюльбібі почало здаватись йому пустою й нездійсненною мрією.

З Одіною був Шо-Мірзо. Він дбайливо дглядав за ним.

Чайхана Шо-Мірзо опустіла. Сюди рідко коли заходили подорожні, їх можна було полічити на пальцях. В усіх була скрута з грішми. Ніхто не просив чайників з чаєм. У Шо-Мірзо справи йшли погано. Проте, незважаючи ні на що, Шо-Мірзо не переставав дбати про Одіну. Перший

кусень хліба, роздобутий з великими труднощами, він залишав для хворого друга. Він примушував його їсти і, пам'ятаючи накази лікаря, намагався держати його в порядку й чистоті.

У місті спалахнув тиф. Знайомий лікар попередив Шо-Мірзо:

— Будь обережний! Якщо хоч одна тифозна воша вкусить хворого, він неминуче захворіє і організм його не переборе хвороби.

Шо-Мірзо, довіряючи лікареві, оточив Одіну ще більшим піклуванням, ніжно оберігаючи його.

Але Одіна сохнув. Сили залишали його. Чорна примара смерті стояла над його головою. Це було ясно. Він більше вже не вставав з свого місця і лежав з сумно відкритими очима, пильно дивлячись в одну точку. Рожева піна кипіла на його губах. Він кашляв і харкав кров'ю.

Більше року Одіна не мав звістки від коханої. Тягар цього випробування доконав його. Часом він марив, і похмурі картини проносились перед його очима. Ввижались йому в ці хвилини і смерть Гюльбібі, і любов її до іншого, і самотня дівчина біля прірви... Так згасали його дні. Це було сумне життя, зігріте лише подихом любові до близьких людей.

17. ГІРСЬКА БУХАРА

Коли гірська Бухара підпала під владу емірату, життя в цій країні стало гірше від пекла. Просвітку не було. Настало тяжке лихоліття.

А 1918 рік був особливо нестерпним для жителів гір. Нечувана посуха принесла голод. Бідняки Кухистану за звичаєм минулих літ зібрались вирушити до російського Туркестану на заробітки. У цьому році таких охочих було особливо багато. Але емір несподівано заборонив своїм підлеглим в'їзд у країну і виїзд за її межі. На кордонах стояла озброєна варта і нікого не пропускала. Бухарський емір, який боявся революції, думав таким способом зберегти свою країну

від революційних заворушень. Він хотів ізолювати Бухару від дихання широкого світу, від весняних вітрів нового життя.

У країні були збільшені податки. У жителів брали все, що можна було брати.

Емірські правителі теж не дрімали. Вони збільшили розміри податків на свій розсуд і зайве клали собі в кишеню; з тими, хто не міг чи не хотів платити неймовірні податки, швидко й жорстоко розправлялись. Їх кидали в чорні ями темниць або посилали до Бухари в досвідчені руки емірських катів. Місцеві багатії, мулли і старости допомагали правителям в їх темних справах — їм дещо перепадало з награбованого.

Під час навального колесовського рейду емір викликав до Бухари чиновників і солдатів Кухистану. Потім було підписано мир у Кизил-Тепе. Але емірові були потрібні солдати. Влада його розвалювалась. Кухистан був його останньою ставкою. Багатії і мулли поспішали виконувати емірські накази. Вони переконували народ вступати до загонів еміра. Внаслідок переконувань, умовлянь і насильств багато людей опинилось на емірській службі. Бідняки чекали нагоди, щоб утекти з емірського війська. Потроху вони навчилися виступати проти емірського режиму. Це були перші кроки дитини, яка починає ходити, вони пригадували історичні розповіді і приклади, відомі ще з дитинства, бо в горах ці розповіді передаються з уст в уста, від батька до сина.

18. НЕЗНАЙОМИЙ

Сонце корисне для здоров'я. Недаремно говорить народна мудрість: «У будинок, куди не заходить сонце, заходить лікар». Багато хвороб можна вилікувати сонцем: туберкульоз — одна з них.

Злощасний Одіна, який два роки тому підхопив цю хворобу, багато сидів на сонці. Так велів лікар.

Улітку сидіти на сонці можна тільки вранці. Потім сонячні промені облікають людей. Восени ж у наших краях сонце пече не так люто, і весь день можна проводити під його пестливим диханням.

У вересні Шо-Мірзо примушував Одіну весь час проводити на повітрі. З ранку до вечора Одіна лежав на сонці. Золоті промені бродили по його тілу.

Одного разу, коли Одіна лежав на своєму звичайному місці і сон то змикав йому очі, то знов повертав свідомість, до чайхани зайшла незнайома людина. Шо-Мірзо возився з чайниками і чилімами. Незнайомий сів у кутку і попросив чаю.

На голові в незнайомого була кавказька шапка, досить пошарпана, драна солдатська шинель і світлі шкіряні штани. Але око Шо-Мірзо, незважаючи на цей одяг, признало в цій людині таджика.

Шо-Мірзо підсів до нього. Гостинний дим чайника окутує їх обличчя.

— Дорогий гостю! — сказав Шо-Мірзо. — Пробачте мені за цікавість, ви з яких країв родом?

— Каратегінець.

Одіна крізь сон почув: «Каратегінець». Напіврозкривши очі, він пильно глянув на того, хто говорив, і побачив знайоме обличчя людини, яке він десь бачив, але де й коли, ніяк не міг пригадати. Одіна болісно напружував пам'ять, але думки розбігались врозбрід, немов гнані вітром. Перед його поглядом проносились, ніби вирвані з сторінок книги, яскраві спогади минулого. У цих спогадах була гіркота і солодкість. Потім думки про Гюльбібі заступили всі інші. Він знов заплющив очі.

Каратегін... Це ім'я для Одіни звучало, як звук труби. О рідний Каратегін — осине гніздо гноблення, фортеця арбобів Камалів!

Одіна уже втратив надію почути про своїх. В останні дні йому стало гірше. Єдиним бажанням, що теплилось в ньому, було почути вісточку про кохану, чи жива ще стара Бібі-Айша. Він

говорив: «Буде добра звістка — я помру з веселою посмішкою; погана — з жалем я залишу цей світ. Але мені треба почути про них, перше ніж обважніють мої очі».

Він уважно прислухався до розмови, що долітала до нього.

— Ти давно в Ташкенті? — запитує Шо-Мірзо незнайомого.

— Місяць.

— Ти приїхав з Каратегіну?

— Ні. Чотири місяці, як я звідти пішов.

— У Фергані забарився?

— Ні. Дорога між Каратегіном і Ферганою закрита. Каратегінські правителі нікому не дозволяють виїжджати туди.

— Як же ти виїхав?

— З Каратегіну я прийшов до Бухари. Вірніше було б сказати, що мене туди привели силою. Вже звідти я пробрався сюди.

— Любий брате! — вигукнув Шо-Мірзо. — Ми теж таджики. — Він показав на Одіну. — Ми хочемо дізнатися про тебе. Розповідай по порядку.

— Я знав, що ви таджики, — сказав незнайомиць. — Приїхавши до Ташкента, я в усіх питав: «Чи є в цьому місті таджики?» Вчора якийсь чоловік направив мене до вас. І ось я тут.

— Ми дуже раді тобі. Чому ти залишив Каратегін? Що робив у благородній Бухарі?

— У Каратегіні я сидів у в'язниці. Цього року емір зажадав, щоб усіх ув'язнених привели до Бухари. Мене відправили туди разом з пройди-світами та злодіями. Там мене зарахували до загону Широначі, що складався з розбійників. Дехто з наших людей, як і я, потрапив туди не по своїй волі. Але там були і розбійники, і вбивці. Спочатку цей загін охороняв місто Бухару і бухарські околиці. Жителі від нашої охорони стогнали і рвали на собі волосся. У кожному селі, куди вдирався наш загін, починалось сум'яття. П'яні головорізи нищпорили по будинках, гвалтували жінок, знущались з дітей, розорювали бідняків, кінськими копитами витоптували поля

землеробів. А тим, хто насмілювався косо поглянути на ці витівки, зв'язували руки і ноги і відсилали до Бухари, як джадидів. У Бухарі тих, хто мав великі гроші і міг відкупитись, звільняли, але не бідняків. Бідних убивали в бухарських катівнях. Трупки кидали у рів. Це відбувалось, коли в країні вже трохи затихло, а що робилось у час наступу Колесова і пару тижнів опісля,— страшно навіть розповідати! Людей душили, як сарану. Життя людини було дешевше від плевка. На щастя, тоді мене не було в Бухарі: я не витримав би цього видовища. Одного разу ми стояли біля Кизил-Тепе. На недіючому бавовноочисному заводі я побачив велику могилу з людських кісток. Я запитав одного, з ким служив у загоні: «Чи не кістки це загиблих праведників? Дивно, що вони валяються в брудній ямі замість того, щоб лежати на вершині гори в гробниці, з бунчуком у головах».— «Де в біса праведники! — відповів молодчик, кривляючись і передражняючи мене.— За життя вони були таджиками і працювали на заводі. Хазяїном заводу був джадид. Коли в Бухарі перемиг емір, робітники-росіяни з цього заводу повтікали у Самарканд, а робітники-таджики залишились. Їм нікуди було їхати. І от, послані правителями, ми вдерлись сюди. У нас був наказ убивати кожного, кого ми захопимо у цьому заколотному гнізді. Першими потрапили нам до рук таджики-робітники. Вони закричали: «Не чіпайте нас, ми --- бідні таджики, такі мусульмани, як і ви. Чи не в тому наш гріх, що ми залишились тут, покладаючи надію на заступництво еміра, царя ісламу, і не слухали росіян, які кликали нас з собою. А може, у тому наша провина, що ми, боязкі й тихі люди, вважали, що емір — хай будуть довгими дні його! — захистить нас?» Таким базіканням вони хотіли заговорити нам зуби і врятувати своє життя, але ми плювали на улесливі їхні слова. Ми розгадали цих собак, які служили джадиду і залишились на заводі. Ми вбивали їх усіх, а трупи

кидали в оцю яму,— раніше там була водойма. Ми підпалили завод з чотирьох боків. Це був чудовий вогник! Дим доходив до неба... Потім орли пожерли м'ясо мерців. І ось перед тобою чисті кісточки».— Помовчавши, каратегінець додав:— Якби все це я не чув своїми вухами, я ніколи не повірив би цьому всьому. І я дивувався неймовірній жорстокості, яку чинили ім'ям еміра на мусульманській землі.

Одіна чув це. Розповідь дуже потрясла його. Очі горіли, кров кинулась в обличчя. Він гукнув:

— Брате! Нещасні таджики, кістки яких покояться в брудній і смердючій ямі, самі винні. Їх велика провина — нецтво, темнота. Вони нічого не розуміли. Слова «віра» і «батьківщина» були святі для них. Це непростимо для робітників. Вони дали перевагу тій баранячій смерті, запобігливо заглядаючи у вічі вбивцям. Так було і раніше. Але час на цьому страшному випробуванні побачити, хто вороги і хто друзі наші.

Шо-Мірзо ласкаво глянув на Одіну.

— Ти правду кажеш,— тихо сказав він, потім повернувся до гостя:— Продовжуй свою розповідь. Ми тебе слухаємо.

І каратегінець говорив далі:

— Що я міг зробити? Мене б теж убили, коли б я став обурюватись. Після цього наш загін рушив до Керміне в розпорядження якогось лютого командира, одного з наближених еміра. Він висунувся, дістаючи для повелителя правовірних європейських шлюх і миловидних хлопчиків. Керміне лежав біля кордону більшовицької країни, тому туди було послано цього запопадливого офіцера. Коли ми прийшли до цього Керміне, у нашому загоні встановився зловісний порядок грабунку, насильства і вбивств. Щодня кінні роз'їзди нищпорили по Самаркандській дорозі і навколишніх степах. Вивідували і винюхували. Наші люди хапали всіх зустрічних і з криками «Ей ти, джадид!» розправлялись з ним, як хотіли. Вони знущались з них, підвішували на деревах і, обдерши до нитки, проганяли геть. Деякі

простаки приходили в Керміне і скаржились командир у витівки його солдатів. Командир у таких випадках грізно підходив до скаржника, тупав ногами і, лаючись, кричав: «Це що за вигадки? Чому ти вирішив, що тебе пограбували мої люди? О, я розумію, у чому тут справа. Я бачу тебе наскрізь: ти, любий мій, джадид і хочеш заплямувати чесне ім'я ревних воїнів його величності. Іди звідси, коли не хочеш познайомитися з тюрмою!»

Мені тяжко було серед цих головорізів, які творили безчинства в убогих хатах бідняків. Я вирішив тікати, але не знав, як і куди. До Каратегіну? Але там мене повісили б або кинули б у тюремну яму. Я вагався. Мені хотілось утекти в Самарканд або Ташкент, але було боязко. Нам вбивали в голову, що кожного, хто приходить з Бухари, більшовики піддають мученицькій смерті, що тамтешні жителі стогнуть від утисків. Багатії й мулли, які втекли від більшовиків, підтверджували цю брехню, а про джадидів, які втекли з Бухари, поширювали страшні чутки.

Одного разу наші молодчики захопили якусь людину з ворожої сторони. Він був з Катта-Кургана. Його привели до командира. Поставили віч-на-віч. «Ей, хлопче! — закричав громовим голосом командир, — підійди-но сюди! Давай-но поговоримо! Ти здохнеш тут, як пес, як брудний пес!» Він кричав і підстрибував від задоволення. Але раптом сказав лагідно: «А хочеш врятуватися? Розкажи, що знаєш про самаркандських і ташкентських більшовиків, що роблять ці зрадники і що замишляють проти його величності? Га?» — «Не мороч мені голову, — із стриманою твердістю відповів полонений. — Я не такий дурний, щоб повірити твоїм словам. Я вас добре знаю! Ось я у вас. Ви мене назабаром скараєте на смерть, але від цього нічого не зміниться. За моєю спиною тисячі. Так ти й передай своєму еміру. Ти питаєш мене про більшовиків? Вони готуються. Цей бірюзовий день близький. Якщо ти не віриш, скоро повіриш. Ти питаєш мене ще,

як джадиди живуть з більшовиками. Про це всі знають. З того часу, як джадиди втекли до більшовиків, у них одна зоря...»

Коли командир, — продовжував каратегінець, — почув це, він розлютувався. Він ладен був негайно розірвати полоненого на частини і спалити його труп, щоб від нього залишився самий попіл. Але, опам'ятавшись, він вирішив послати його до Бухари. «Це буде чудовий подарунок еміру», — сказав він.

Полоненого закували в кайдани. Повезли. Я чув, що емір стратив його в одному з садів палацу. Його посмугували шаблею, різали на шматки. Емір сам дивився на це. Страчений був джадид Мірза Усман, що втік з Бухари. І ось я дізнався, що в Туркестані є «Таємна Бухара», де борються і працюють джадиди. Я втік у бік Самарканда. У Керміне я розповів про свою долю залізничникам. Це було на станції. З їхньою допомогою я пробрався сюди.

Одіні не терпілося. Він хотів швидше щось почути про Каратегін.

— Тебе за що було арештовано в Каратегіні? — запитав він земляка.

— Це й мені незрозуміло. Минулого року я повертався додому з Фергани з караваном таджиків. На кордоні люди еміра схопили мене, і я...

Не встиг незнайомий закінчити фразу, як Одіна, уважно глянувши на нього, болісно намагаючись щось пригадати, вигукнув:

— О, чи не Шаріф ти?

Незнайомиць здригнувся від здивування:

— Це ти, Одіна? Як же я не пізнав тебе?!

19. ШАРІФ

І ось Одіна з Шаріфом розмовляють.

Ще дві хвилини тому Одіна з сумом дивився на незнайомого і не знав, як звернутись до нього, щоб розпитати про своїх близьких, покинутих на далекій батьківщині. Тепер він міг це зробити.

Найбільше ця несподівана зустріч порадувала Шо-Мірзо. Годину тому він сам бачив, що незнайомий не знав Одіну і Одіна його. Що сталося? Він бачить, як вони сидять поруч і тихо й дружньо розмовляють, називаючи один одного на ім'я.

Одіна попросив Шо-Мірзо:

— Шаріф-ага — дорогий гість. Було б добре, якби ти приготував щось попоїсти. Найкраще плов. Прихід цієї людини я вважаю для себе благословенням. Ради нього я відступлюся від своєї звички і поїм разом з вами.

Одіна весело дивився на Шаріфа. Він так зрадів його приходу, що відчув себе бадьорим і міцним. У цей час він, як усі здорові люди, радий був поїсти і повеселитись.

— Тобі, Одіна, я приготую курячу юшку. Поки ти зовсім не одужав, я не дам тобі важкого плову.

Шаріф сидів мовчки, але, почувши розмову про їжу, сказав:

— Не турбуйся про мене, будь ласка. Нічого не треба. Їсти мені не хочеться. А в нас є багато такого, про що добре було б згадати і поговорити.

— Ні, ні,— заметушився Шо-Мірзо.— Якби тебе й не було, все одно треба було б обідати.

Сказавши це своєю лагідною скоромовкою, він поставив перед гостем чайник і зайнявся пловом.

Між Одіною і Шаріфом зав'язалась розмова. Одіна спочатку хотів розказати Шаріфу про свої пригоди і потім запитати про своїх рідних.

— Брате,— сказав він,— я молодий, але в житті своєму я бачив багато зла, горя, небезпек.

Ледве чутним і сумним голосом, нанизуючи одне кільце слів на друге, Одіна розповів, що з ним трапилось після того, як вони розлучились. Наприкінці він сказав, що ось вже більше року не має вісток ні про свою бабусю, ні про Гюльбібі.

— Коли що-небудь чув про них, швидше го-

вори! — враз вигукнув він. Голос його задзвенів і затремтів.

— Коли мене схопили на кордоні...— невпевнено почав Шаріф:

Але Одіна перебив його:

— Це я знаю. Там я був з тобою. Що було потім? Говори про моїх рідних, благаю тебе.

— Я майже нічого не знаю. З того часу я не бачив твоїх. Мене відправили у в'язницю, де я довго сидів.

Шаріф намагався повернути розмову в інший бік, щоб не торкатися речей, про які йому не хотілось говорити. Але його слова «Я майже нічого не знаю» запалили Одіні душу. У цьому «майже» він відчув, що не все сказано. Таємний смисл недомовок відкрився йому. Він почав підозрівати і сумніватись.

— Хоч ти мало знаєш, але говори все! — крикнув Одіна.— Швидше говори, а то я помру біля тебе від нетерплячки.

Шаріф мусив розповісти все, що знав, але він хотів це зробити не поспішаючи, підготувавши свого співбесідника.

— Потерпи трохи. Все, що я знаю, ти від мене почувеш. Але дай мені розповісти все по порядку.

Одіна погодився.

Шаріф почав розповідь:

— Мене направили до Каратегіну. Біля Курганських воріт мене роздягли і кинули в якусь темну яму. Замкнули двері на замок. Через годину двері широко розчинились, і показався тюремник із своїми помічниками. Він поставив мене перед собою. Він грубо і поволі допитував мене: як звати, ім'я батька, звідки я і що робив у Фергані. Він запитував не поспішаючи, ніби навмисне хотів висотати з мене всі жили. Я відповідав правдиво. Тоді тюремник загрозливо і приголомшливо крикнув: «Ей, джадид, де ти знюхався з цими розбійниками?» — «Я не знаю ніяких джадидів»,— спокійно відповів я.

Тоді тюремник подав знак своїм молодчикам. Не встиг я опам'ятатися, як був ошелешений

страшним ударом в обличчя. В очах потемніло, ніби настала безпросвітна ніч, у голові в мене закрутилось, я захитався і впав на землю. Я лежав, нічого не пам'ятаючи. Але незабаром хтось підхопив мене і поставив перед тюремником на коліна...

Як крізь сон, я почув:

«Ти бачив вістря гніву падишаха. Це ще не заквашене тісто. Випечений хліб царської помсти ти спробуєш на своїй шкірі потім. Він буде жахливий. Краще кажи всю правду, щеня. Врятуй душу свою від катувань». — «Я не можу говорити того, чого не знаю».

Тюремник наказав одному з своїх молодців: «Принеси палиці». — «Слухаю!» — почувлась догідлива відповідь, і підручний побіг виконувати доручення. Через хвилину він повернувся. Він приніс цілу в'язку гнучких лозин і поклав їх посеред кімнати.

«Говори! Інакше ти помреш під ударами оцих палиць! Ну!» — «Про що?» — «Усе, що знаєш про джадидів!» — «Але я нічого про них не знаю!..»

Тюремник не тямив себе від люті. Страшно було дивитись на нього. Вимахуючи перед моїм обличчям величезними кулаками, він кричав:

«Гаразд, якщо слова на тебе не впливають, вплинуть побої. Бийте цього негідника віровідступника!»

Мене повалили ниць на землю. Один з катів сів верхи мені на шию. Другий, схопивши в руки лозини, почав шмагати мене по спині. Лозини тріщали і ламались на моєму тілі. Їх міняли, як чайники... Нарешті тюремник крикнув: «Досить!»

Мене знов посадили перед ним. Але я тут же впав, у мене не було сил сидіти. Перед очима плавали червоні й зелені кола.

«Ну, як ти себе відчуваєш? — запитав він мене. — Може, ти незадоволений, що ще не всі лозини поламались на твоїй спині? Так? Так знай, дурню, все, що з тобою зараз зробили,—

це тільки перший вияв з тридцяти двох виявів падишахського гніву. Слухай! Тебе будуть допитувати, доки твоє тіло не перетвориться на шматок паруючого м'яса. Сіль, чудову білу сіль сипатимуть на твої рани. У зяючі рани (ох, як же це боляче!) наллють гарячого місива, приготованого на кінському гної. Усе це пройде перед твоїми очима поволі й статечно. Пожалій свою молодість. Розкажи про все, що ти робив на своєму брудному джадидському шляху».

Я мовчав. Ні слова я не сказав своїм мучителям. Тюремник не зводив з мене очей. Один з катів, порадившись знаками з начальником, сказав:

«Гаразд, він сьогодні надто слабий. Може, у нього немає сили говорити. Не біда! Сьогодні він мовчить, а завтра розговориться... За ніч одумається. Інакше ми знову візьмемось за нього».

Тюремник, глибокодумно оглянувши всіх нас, заявив:

«Ну що ж, хай буде так. Сьогодні пізно, пора спати. Усе, що нам від нього потрібно, узнаємо завтра. А про всяк випадок, щоб він не втік, закуйте в ланцюги, а на ноги надіньте колодки. Хе-хе, так буде спокійніше.»

Мене закували, підвісили до ніг колодки, кинули в темну яму, і тюремники пішли. Досі на ногах у мене ще лишились сліди. Ось вони!

Шаріф оголив ногу. Одіна побачив білі смуги загоєних ран.

Шаріф продовжував:

— Я не спав усю ніч. Ноги горіли. Жах перед новими катуваннями проганяв сон. Я лежав до світанку з відкритими очима. Настав ранок. Зійшло сонце. Відпалав полудень. Я залишався один у своїй ямі. Ніхто не приходив за мною.

На восьмий день двері моєї темниці відчинились. Ввійшло двоє. Вони зняли з мене ланцюги і колодки, зв'язали мені руки за спиною. І ось я стою віч-на-віч з правителем.

«Це і є джадид Шаріф?» — закричав він.

«Він самий»,— догідливо відповів осаул.

Правитель наказав охороні зі мною розправитись.

Під Курганськими воротами сорок ударів палиць впало на моє тіло. Після цього тюремник наказав:

«Помолись за його превосходительство правителя».

Мене знову кинули в яму. Моя бідна мати, дізнавшись про таке горе, приїхала, щоб побачити мене. Їй доводилось приносити масло для моїх тюремників. Без хабара її грубо проганяли. Щоб зібрати грошей на масло, вона старцювала, ходячи від хати до хати. Так тривало доти, поки мене не відправили до Бухари. Що з нею тепер? Чи живе вона?

Розповідь Шаріфа вразила Одіну.

— Брате,— сказав він,— не сумуй, не побивайся. Дорогий друже, я дуже схвильований. Мені соромно розпитувати про своїх рідних, але, коли ти що-небудь знаєш, кажи...

20. БОЙОВІ ВІСТІ

Перш ніж Шаріф розповість Одіні про його сім'ю, ми розкажемо про те, що сталося дома в Одіні після того, як він залишив його.

Одіна залишив Бібі-Айшу і Гюльбібі в безпорадному становищі. Вони були беззахисні і самотні. Підступний арбоб Камал вирішив зробити Гюльбібі дружиною свого сина, щоб звести рахунки з їх сім'єю.

Бібі-Айша, прочувши про плани арбоба, стривожилась. Проте вона думала, що арбоб, раз наляканий, не наважиться на це. Але арбоб вицікував тільки нагоди.

Коли закрилась дорога з Каратегіну на Фергану і прохід звідти став неможливим, надії арбоба Камала зміцніли, і з кожним днем він ставав зарозумілішим і сміливішим. Відповідно до цього росли страх і розгубленість Бібі-Айші; втра-

тивши надію коли-небудь побачити Одіну, вона з жахом думала про неминуче торжество свого заклятого ворога. Вона не вірила, щоб можна було зберегти в їх самотній хатині красуню Гюльбібі. Хто захистить її від людських зазіхань, коли помре Бібі-Айша? А смерть прийде скоро. Бібі-Айші було за сімдесят.

Єдине, що трохи заспокоювало стару Бібі-Айшу, було те, що Ібад не хотів брати Гюльбібі собі за дружину. Він любив іншу дівчину, Гюльандом,— дочку Шо-Назара, одного багача з їх селища. Гюльандом теж добре ставилась до Ібада. І ось їх матері домовились про майбутнє весілля, яке повинно з'єднати дві найбагатші й найповажніші сім'ї. Це було вирішено, коли Ібад і Гюльандом були маленькими пустунами, які розважались веселими іграми.

Минули роки. Ібад і Гюльандом вирости. Їм не можна було вже, як раніше, зустрічатись і проводити час разом. За старим звичаєм, вони соромились батьків і чужих людей. Зустрічі стали таємними. Вони бачились одне з одним у місцях, куди не сягало людське око. Але в їх невинні забави впліталось кохання. Це було початком пожежі.

Раптом батьки різко змінили погляди на майбутнє весілля своїх дітей. В їх голови закралась різні думки. Арбоб Камал не хотів робити великих витрат на наречену сина, а Шо-Назар розраховував одержати за свою дочку добрі й дорогі подарунки. Він усім говорив: «Своїй дочці я влаштую царське весілля. Це буде величне видовище».

Саме тоді й зародилась в арбоба Камала підступна думка одружити Ібада з сиріткою Гюльбібі: «О, це обійдеться дуже дешево. Він даром введе в свій дім молоду дружину. А помста Одіні й Бібі-Айші — це теж чогось варта!» — так мріялось арбобу Камалу. Він перевертався на постелі, зітхав і потягався. «О,— мріялось йому,— люди будуть показувати тоді пальцем на Одіну, говорячи: «Ось дурний парубійко, що насмілився

підняти брудну п'ятірню на арбоба Камала!» і будуть кричати: «Розкажи нам, де твоя Гюльбібі, де твій дід, де твоя честь? Мовчиш? У тебе немає слів? Чи ти не хочеш відповідати? Та що ти можеш сказати, Одіна, коли в тебе немає хати, коли твоя честь розвіяна по вітру, а твоя Гюльбібі — в служницях у бая?»

І арбоб Камал твердо вирішив: «Не бувати шлюбу Ібада з Гюльандом. Потрібна моєму синові її краса! А Гюльбібі хоч і сирітка, проте цілком підходяща дівчина».

Ці чутки дійшли до Шо-Назара. Його охопив гнів. Він був ладен на все. Тоді він вирішив видати дочку за іншого, за Амона Бакі.

Амону Бакі вже стукнуло п'ятдесят. Це був лисий і високий чоловік з відвислою нижньою губою. В народі про нього ходила недобра слава. Його називали жінковбивцею. У нього померло кілька жінок підряд, і ніхто не віддавав за нього своїх дочок. Тільки один Шо-Назар погодився на це. Він розраховував взяти з нього великий викуп і утерти носа арбобу Камалу. Лукаво посміхаючись, він якось сказав йому:

— Ти не хочеш взяти мою дочку до себе в дід? Ну що ж, це твоя справа! Я знайшов людину, багатшу за тебе. Він не жаліє грошей і не гребує бути моїм родичем.

Але Ібад і Гюльандом не погоджувались. Їм допомагали їхні матері, що були з ними заодно. Мати Ібада з піною на губах доводила арбобу Камалу, що він не повинен нехтувати Гюльандом — зарученою нареченою їх сина. А бідолашна дружина Шо-Назара говорила чоловікові, щоб він одумався і не віддавав їх єдину дочку за п'ятдесятирічного страшного чоловіка.

— Зачекаємо трохи, — говорила вона, — арбоб Камал передумає — і все буде гаразд.

Але всі ці просьби, сльози і стогони були марні. Уперті батьки були невблаганні.

Все йшло своїм звичаєм. Але дружба між Ібадом і Гюльандом не згасала.

Нарешті для арбоба Камала настав жаданий

день. Померла Бібі-Айша. Вона хворіла лише тиждень. Безнадія, відчай, скорбота підірвали її старече життя. Цю радісну звістку раніше від усіх приніс арбобу Камалу мулла Хакра. Він сказав задихаючись:

— Бібі-Айша померла. Готуй весільний бенкет! Сьогодні поховаємо стару жінку, а завтра можна буде повінчати твого сина з сиріткою. О, я заслужив гарний подарунок. Адже так?

— Мулла Хакра,— поважно пробасив арбоб Камал.— Аллах не схвалює всякі там подарунки і інші випадки. Нічого про це думати. Істинна милість — благополуччя і здоров'я. До речі, швидше оповістіть людей про смерть старої жінки і подбайте про саван та похорон, а потім приведіть в мій дім Гюльбібі.

Арбоб Камал побіг до дружини:

— Бібі-Айша померла! — радісно кричав він.— Сьогодні померла. Після похорону в нас буде невістка. Приготуй для Ібада і Гюльбібі одяг. На цьому тижні весілля.

— Та що це ти, батьку? — сплеснула руками дружина.— Де це чувано, щоб приводити в дім чужу наречену? Побійся бога! Подумай, що скажуть люди? Я ніколи не буду вважати цю безрідну сирітку своєю невісткою. Де бенкет? Де закони і звичаї громади? — лементувала вона.— Я краще помру, ніж назву оцю жебрачку з будинку смерті нашою невісткою. Ох, не думала я, що так вийде, лежачи на одній подушці з тобою. Не для цього я ростила сина.

— Облиш молоти язиком, жінко! Хоч би що зробив арбоб Камал, він залишиться арбобом Камалом. Наплювати мені на людей. Що вони посміють сказати мені? Мені! Я не такий дурний, щоб, боячись когось і чогось, випустити з рук оце дівча...

— Нізащо, нізащо! — голосила дружина.— Я не дозволю привести її в наш дім!

Арбоб поступився:

— Добре, нехай буде по-твоєму. Гюльбібі я спочатку відішлю до мулли Хакри. А після по-

хорону ми приведемо її й справимо весільний бенкет, як велить закон.

Дружина гарячилась:

— Якщо ти відправиш її до мулли Хакри, вона не перетвориться на достойну дівчину. Жебрачка, хоч би де вона була, залишиться жебрачкою: чи житиме вона в мулли, чи будучи невісткою арбоба Камала.

— Хіба я говорив, — відповів арбоб Камал, — що Гюльбібі — дочка бая? Я прекрасно знаю, що вона гола, як бубон. Але чи чула ти, щоб люди відмовлялись від своїх вигод? Вона дістанеться нам задаром. А з Одіною в мене давні рахунки. Я ще не забув, як він подякував мені за мої благодіяння... О, тепер я їм усім відомщу: живому Одіні і мертвій бабі.

Він ходив по кімнаті, широко розмахуючи руками. Обличчя його палало. Багровий пучок жил бився на лобі.

Тоді тихим і розбитим голосом його дружина прошепотіла:

— Що буде з Ібадом? Він швидше помре, аніж погодиться на це.

— Згода Ібада чи його незгода для мене раз плюнути! — загорлав арбоб. — Так чи інакше — все одно. Нехай він лише спробує мені перечити...

Вийшов. Дружина плакала.

* * *

Ось занедбане подвір'я без огорожі. Там стоїть жалюгідна хатина із зрушеною покрівлею. Поряд з нею видно ще якусь будівлю з розваленою стіною. На вулиці перед двориком сидять люди — старики й молодь кишлаку.

У хатині в темному кутку принишкла Гюльбібі. Вона охопила коліна руками. Їй тільки сімнадцять років. Вона красива. Але сльози смутку тремтять на її віях, як осіння роса на тюльпанах. Вона не плаче. Вона сидить на одному місці. Лише погляд її сумно блукає по кімнаті, оглядаючи задимлені стіни, дірки, перекошену стелю.

Супроти дівчини сидить стара, дуже стара жінка. Розмовляє сама з собою. Шепоче:

— Я знаю цей суєтний світ. Роковий день стоїть над головою кожного. Сьогодні померла Бібі-Айша, моя подруга. Завтра, може, помру я... О, рано чи пізно ми всі підемо звідси...

Вона дивиться на дівчину. Говорить:

— Дитя моє, будь стійкою. Не давай волі своєму горю. Твоя бабуся померла. Коли хочеш, я тобі заміню її. Я знаю, ти думаєш про свою самотність. Не бійся, голубко, я тебе не покину. Переходь жити в мою бідну хатину. Я теж самотня, як і ти. У мене нікого немає, крім Шаріфа. Він мучиться в тюрмі, і один бог знає, коли він звідти вийде.

Мати Шаріфа довго жебракувала, щоб, зібравши гроші, дати хабара й побачити свого ув'язненого сина. Під час своїх мандрівок вона забрела до хатини Бібі-Айші і розповіла їй про свої поневіряння та про Шаріфа, кинутого в тюрму. Цим вона відвела свою душу. Стара Бібі-Айша і собі повідала їй сумну повість Одіни і поскаржилась на розлуку. І дві оці старі жінки міцно подружились: їх з'єднали відчай і горе.

Мати Шаріфа жила далеко від Бібі-Айші, але щотижня вона приходила провідати її.

Коли Бібі-Айша захворіла, вона не залишала її до самої смерті. Закривши небіжчиці очі, вона нарядила Бібі-Айшу в останнє вбрання і поплакала над нею.

Тіло мертвої понесли на кладовище. Тоді мати Шаріфа сіла біля Гюльбібі, підбадьорюючи і втішаючи її. Вона пропонувала їй допомогу і піклування. Тоді ж до халупи покійної забігли ще дві жінки. Вони зайшли туди більше з цікавості, аніж з співчуття. У той час, коли Гюльбібі горювала, а мати Шаріфа втішала її, ці жінки довго розмовляли. Вони говорили про лиху вдачу чоловіків, про дивні хвороби чийогось зятя, про жіночий талант. Нарешті вони згадали про Бібі-Айшу та про її онучку. Одна з них зневажливо сказала:

— Не думала я, що на похорон Бібі-Айші збереться народ. Але все-таки дехто був. Я навіть бачила кількох дружин баїв. Чоловіків також чимало зібралось.

— Ви бачили, що робилось на вулиці? — підхопила друга жінка, швидко вимовляючи слова.— Зібрались старі й малі. Усі слухали заупокійну молитву. На похороні Оріфи, дружини бая, не було й половини.

— Це, мабуть, зібрались на честь арбоба Камала.

— При чому він тут?

— Ви, як видно, не знаєте, що діється на білому світі. Арбоб Камал заручив Гюльбібі із своїм сином. Через два-три дні відбудеться весільний бенкет.

— Коли ж були заручини? Жодна жива душа про це не знала.

— Сьогодні. Після смерті Бібі-Айші.

— Не завадило б перше, як велить закон, справити поминки і поїсти шовковиць.

— Хочете, їжте шовковиці, хочете, веселіться на бенкеті,— справа від цього не зміниться.

Обряд похорон закінчився. Люди розходились по домівках. Арбоб Камал з муллою Хакрою підійшли до хатини Гюльбібі.

Мулла звернувся до жінок:

— Ми поховали бідну Бібі-Айшу. Усі розійшлись. Вам теж пора додому. Дочко моя, Гюльбібі, ходімо до мене. Там ти трохи відпочинеш.

Жінки, накинувши на голови покривала, вийшли з хатини. У кімнаті залишилась Гюльбібі з матір'ю Шаріфа.

Мулла, потупцявши трохи, сказав:

— Швидше збирайся, дочко моя. Вечоріє. Мені треба швидше відвести тебе і збиратись до мечеті.

Гюльбібі, яка сиділа, мов кам'яна статуя, нічого не відповіла.

— Що з тобою?! — закричав мулла.— Ти спиш, чи що? Кажу тобі, мені ніколи. Швидше!

— Нікуди Гюльбібі не піде звідси. Її бабуся

померла лише сьогодні. Вона швидко запалить свічки й світильники і, за звичаєм, оплакуватиме покійну.

— Молоду дівчину не можна залишати в пустці,— захвилювався мулла.— Як проведе вона тут ніч? Мало що з нею може трапитись!

— Гюльбібі тут не сама,— сказала мати Шаріфа.— Я залишусь з нею. Вона тепер на моєму піклуванні.

У розмову втрутився арбоб Камал. Сердито поводячи очима, він гукнув:

— Це що за нова Бібі-Айша! Тільки-тільки одну поховали, як уже з'явилась друга!

— А ти хто такий?! — тонким голосом закричала стара.— Звідки ти взявся? Іди геть! Не хазяїн ти Гюльбібі. Геть! Геть!

Спритний мулла підбіг до старої жінки і вступився в неї очима.

— Я знаю її! — гукнув він арбобу Камалу.— Це та сама дурна баба, що жебракує на вулицях. Цікаво знати, чого вона припленталась сюди? Ну, звичайно, для того, щоб збити Гюльбібі з пуття.— Він блиснув на стару очима.— З пуття, кажу я! Забирайся звідси! За законами шаріату вуличні жінки не допускаються до дівчат. Ну! Ну! Хутко! Чуєш?

Він кидався по кімнаті, погрожуючи жінці ціпком. Стара втекла. Ще трохи,— і їй перепало б ціпком по голові.

* * *

Проїшла перша сторожа ночі. Навколо глибока темрява. Під ногами нічого не видно. На небі боязким вогнем горить самотня зірка. Вулиця. Йде арбоб Камал. Звідки він повертається? Чи не сидів він у мулли Хакри після вечірнього намазу? Звідки це йому так пізно повертатися? Ось арбоб входить на подвір'я. Поряд з ним майнула чиясь тінь. Це Ібад. Він теж повертається додому. Обережно ступаючи, він поглядає всере-

дину хати: там ледь-ледь блимає світильник. Ось-ось погасне. У домі напівтемрява.

Арбоб Камал почув чийсь кроки і уважно оглянувся. Крізь огорожу він побачив Гюльбібі. Вона сиділа нерухомо, як і в перший день після смерті Бібі-Айші. Але очі її вже не бігали так тривожно по сторонах. Голова її лежала на колінах. Здавалось, Гюльбібі спить. Але ні, це не сон, а легке забуття.

Арбоб Камал, як він не видивлявся на всі боки, не помітив Ібада. Зайшов до хати. Дружина його очищала бавовну.

— Оце так чудо! — глузливо здивувався арбоб.— Ти зайнята роботою, як я подивлюсь. Що це значить?

— Щоб якось залатати дірки нашого бенкету, мені доводиться так працювати. Коли хто-небудь зайде поглянути на твою невістку, я помру від сорому. У неї немає ніякого приданого. Через тебе оця погань сидить у нас на шиї. І тепер от доводиться вибиватися з сил, щоб хоч що-небудь для неї приготувати.

— Ти, як завжди, верзеш дурниці,— примирливо сказав арбоб Камал.— Твій розтулений рот схожий на гармату. Він може вбити людину одним ударом. Ти не думай, жінко, що наша невістка дісталась мені дурно. Де там! Своїм коштом я поховав батька Одіни і самого цього негідника годував три роки. Потім дещо я давав за нього правителеві, щоб звільнити його від роботи. За все це він добре віддячив мені: згубив мені добру вівцю і сам утік. Це дрібниці? А похорон Бібі-Айші — це теж грошей коштує. В нагороду за всі витрати я взяв Гюльбібі в невістки. Ти не враховуєш цього? Та де тобі! Краще скажи, що це значить,— ось вже сорок днів, як Ібад повинчався з Гюльбібі. Але вони, здається, навіть і не сплять разом! Хто в цьому винен? Син чи невістка?

— Справа тут не в невістці і не в Ібаді,— сердито огризнулася дружина,— Уся справа в тобі. Це ти притягнув божевільну жебрачку і на-

кинув її мені в невістки, Ібад давно говорив, що він ненавидить її і знати не хоче. І з того дня, як її сюди привели, вона сидить, як колода, на одному місці, не кажучи ні слова. Хіба це приємно? Коли її про що-небудь питають — не відповідає. І по боках не дивиться. Втупилась в куток! Почнеш її лаяти, вона скине очима і знов втупиться в землю. Зло бере. Досі її ніхто за їдою не бачив. І спати не спить. Коли не подивишся на неї, одна сидить, як галка, опустивши голову.

— Ти завжди все звалюєш на мене,— про бурмотів арбоб.— Добре, що вона міцна, а то б її давно не стало. Та й ти теж штука! Чому ти не вплинеш на сина, щоб він одумався? Чому ти не вчиш невістку, як треба себе поводити? Це ти псуєш взаємини між ними і потім звалюєш провину на мене. Ти це облиш! Я довго чекав. Тепер я цим сам займаюсь. Сьогодні вночі все буде влаштовано. Що?.. Тобі не подобається?

В цю мить почувлись кроки. Ввійшов Ібад.

— Ібаде! — закричав арбоб.

— Чого?

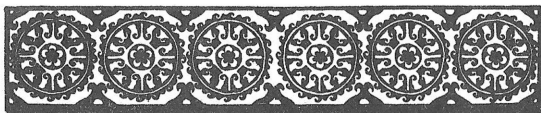
— Де ти пропадав уночі?

— Ніде, батьку,— затинаючись, вимовив Ібад.— Я тільки поговорив з приятелями на вулиці.

— Ібад,— поважно сказав арбоб, перебираючи пальцями на животі,— ти лише місяць, як одружився, і тобі не личить вештатись по вулицях. Сиди з дружиною. Чому ти її не прибираєш до рук? Ти сподіваєшся, що я для тебе візьму іншу дружину? Викинь ці дурниці з голови! І якомога швидше! Це я кажу тобі. Якщо ти не будеш з нею жити, як чоловік з жінкою, це буде останнім днем для вас обох. Мене звати арбоб Камал. Ти це що, забув, га?..— Арбоб Камал розлютився. Якби з уст Ібада зірвалось хоч слово, йому не минути лиха, але Ібад добре знав свого батька. Помовчавши, він покійно сказав:

— Чим я винен, коли вона уникає мене?

— Не бреш! — закричав арбоб, тупаючи від

гніву ногами.— Це ти її уникаєш. Я бачу тебе наскрізь. Інакше усе пішло б як по маслу.

— Ти правильно кажеш, батьку,— сказав Ібад.— Справді, раніше я уникав її. Але тепер усе змінилось. Заради тебе я вирішив примиритись з своєю долею. Але як тільки я підходжу до неї, вона тікає.— Ібад удав, що плаче. Пішов.

— Даю тобі тиждень! — крикнув йому услід арбоб.— Ціпком чи ласкою — це твоє діло. Інакше буде гірше. Я сам візьмусь за це.

Ібад зайшов до своєї кімнати. Він був переконаний, що батько за ним підглядатиме. Тому він не погасив вогню. Підійшовши до Гюльбібі, він різким рухом обняв її. Це була сорокова ніч після шлюбу.

Гюльбібі, яка відвикла від людей, швидко схопилась від грубого доторку і з силою відштовхнула його від себе. Ібад знову підійшов до неї.

Тоді вона вдарила його в груди. Ібад упав з голосними криками. Гюльбібі не могла збити його, у неї не було для цього сили, але Ібад розраховував довести батькові свою правоту.

Арбоб Камал був поблизу. Він прислухався. Почувши шум, він закричав:

— Це ти, мерзенна тварюко! Це що за безсоромність?

Гюльбібі, яка сорок днів не чула людського голосу, скочила, як розлютована тигриця:

— Ти сам безсоромний! Кат! Злодій! — кричала вона в лице Камалу.

Арбоб Камал кинувся на Гюльбібі. Він хотів повалити її на підлогу. Гюльбібі мужньо захищалась. Вона схопила арбоба Камала за сиву бороду і міцно стиснула її в руках. Коли арбобу вдалось кинути Гюльбібі на землю, він втратив жмут волосся з своєї викоханої бороди.

Арбоб оскаженів. Він бив ногами розпростерту Гюльбібі короткими і різкими ударами. Чорний струмок крові розтікався по підлозі.

На шум прибігла дружина арбоба. Вона побачила, як її чоловік розправляється з Гюльбібі. Біля стіни стояв Ібад, блідий, як привид.

— Чого ти стоїш? — крикнула вона.— Рятуй свою дружину, бо цей лиходій уб'є її.

Почувши це, арбоб Камал кинув Гюльбібі і взявся за дружину. Він повалив її на землю і почав топтати ногами. Потім він згадав про сина. З криком «Ей ти, дурню!» він замахнувся, щоб ударити його по обличчю, але Ібад був наготові. Спритним рухом він ухилився від удару батьківського кулака і втік з кімнати. Арбоб кинувся слідом за ним. Він був страшний і скидався на людину, яку переслідують дияволи. Не догнавши Ібада, він повернувся назад. Він бігав по кімнаті, як скажена собака, поки не звалився і не заснув від втоми.

Гюльбібі не могла відійти від побої. У неї не було сил підвестися з підлоги. Життя покидало її. Вона померла.

Багато днів після цих подій арбоб не виходив з двору. Він соромився своєї вирваної бороди. Прикинувшись хворим, він нікого не допускав до себе.

Гюльбібі поховали присмерком. Над її могилою співали й перекликались птахи.

Ібад любив Гюльандом. В ім'я цієї любові Ібад був ладен на все. Заради неї він міг поступитися не тільки Гюльбібі, а й батьком і матір'ю, законом і честю.

Коли Ібад одружився з Гюльбібі, Гюльандом віддали за Аман Бакі,— їхні побачення не припинились. Як голодний вовк, шукаючи здобичі, бродив Ібад навколо будинку своєї коханої. Ось вона виходить за ворота. Вона зараз побачить його й посміхнеться.

Іноді, коли не було чоловіка, Ібад перелазив через паркан і віч-на-віч розмовляв з Гюльандом. О, це були щасливі хвилини.

Аман Бакі, часто зустрічаючи Ібада біля свого будинку, запідозрив недобре. Аман Бакі вирішив перевірити тривожні догадки.

— Сьогодні вночі,— сказав він Гюльандом,— я йду в гості до друга. Він живе далеко. Куди мені назад плентатись у темряві? Я в нього за-

ночую. Коли хочеш, на сьогоднішню ніч іди до батька. А коли хочеш, поклич до себе матір: удвох поспите.

Гюльандом сказала:

— Гаразд, я так і зроблю.

Аман Бакі, говорячи, що він іде в гості, гарненько причепурився. Вийшовши з дому і поблукавши годину по вулицях, він повернувся назад.

Тихо прокравшись у двір, він притаївся.

Ібад, як це він робив шовечора, підійшов до будинку Аман Бакі. Зупинившись там, де він домовився зустрітись з Гюльандом, він якось особливо кашлянув — це був знак. Гюльандом викинула камінець — умовний знак, що дома нікого немає і можна заходити без страху. Ібад спокійно переліз через паркан і увійшов на подвір'я з таким виглядом, ніби це був його власний дім.

Коли Аман Бакі помітив, що на подвір'я зайшла якась чужа людина, він кинувся туди й наздогнав Гюльандом і Ібада, які не встигли й разу поцілуватися. Ібаду було двадцять чотири роки. Йому неважко було справитись з п'ятдесятилітнім Аманом Бакі, який ледве ноги волік. Він кинув його на землю, як козеня, а сам утік. Гюльандом з криком кинулась до батьківського дому.

Аман Бакі жадав помсти. Після довгих роздумів він вирішив обвинуватити Ібада в крадіжці. Він виліз на покрівлю й несамовитим голосом зарепетував:

— Держіть злодія!

Зібрались усі жителі кишлаку. Аман Бакі спустився з покрівлі і запитав у людей:

— Як, ще не піймали злодія?

— Якого злодія? — запитав хтось.

— Ібада.

— Якого Ібада?

— Ібада, сина арбоба Камала.

— Я ніколи не повірю, щоб син арбоба Камала був злодіякою, — сказав хтось з присутніх.

— Я теж не повірив би,— схвилювався Аман Бакі,— але я бачив на власні очі. Сьогодні дружина моя пішла ночувати до батька. Я один спав дома. Цього я не залишу. Я поїду до міста скаржитись правителеві. Нехай приїдуть і заберуть цього злодія. Доки начальник не кине його в тюрму, я не заспокоюсь.

Деякі простодушні люди повірили цій байці, досвідчені відразу догадались, у чому тут справа. Шо-Назар, почувши крики «Держіть злодія!», теж зрозумів, що це був за злодій.

Коли Шаріф сидів у каратегінській тюрмі, до них одного разу привели нового арештанта, юнака. Старі в'язні, за звичаєм, почали розповідати новачку про тюремні порядки та про своє страшне життя. Наляканий їх розповідями, новий арештант почав плакати.

— Мене схопили невинного,— скаржився він,— а тепер згноять у цій ямі...

Один з в'язнів запитав його:

— Звідки ти і хто твій батько?

— Батько мій — арбоб Камал.

— Він живий?

— Багатий?

— Він має стадо овець, гарну ділянку землі, будинок. Людина він поважна, один з перших людей кишлаку.

— Тоді чого ж тобі боятись? — запитав його худий арештант з виснаженим обличчям.— Тобі в тюрмі буде непогано: під кий тюремника попадають тільки самотні бідняки, як ми. Тобі немає чого хвилюватись. Чи будеш ти не винен, чи чотири рази винен,— однаково скоро звідси вийдеш. А оці кілька днів, які доведеться провести тут, ти будеш себе почувати так, ніби в гостинних господарів. Якщо твій батько багатий, самі наглядачі танцюватимуть навколо тебе, чекаючи поживи. Сама твоя присутність тут — хліб для чиновників.

Ці слова заспокоїли Ібада, але почував себе він дуже погано і боявся за свою долю. При кожному звуку, що долітав знадвору, він бліднув

і здригався. Він боявся, що прийдуть кати, поведуть на допит і будуть мордувати.

До камери зайшов наглядач. У руках у нього був чайник і хліб. Він запитав в арештованих:

— Де тут сидить байський синок?

— Як звати його?! — крикнув хтось.

— Ібад, син арбоба Камала.

Ібад, побачивши в наглядача хліб і чай, зрозумів, що ці відвідини не загрожують йому нічим страшним, відізався:

— Я — Ібад. Що скажеш?

— Нічого,— я тобі приніс хліб з чаєм. Бог дасть, будете на волі, не забудете мене своєю ласкою,— і, нахилившись до його вуха, він прошепотів.— Це начальник велів принести вам чай. Ваш батько приїде і за все розрахується. Ми за це спокійні...

Так Шаріф узнав, що Ібад — син того самого арбоба Камала, який разом з муллою вигнав його матір із будинку Бібі-Айші і відвів дівчину, що плакала, до себе додому.

Шаріфу хотілось більше довідатись про долю Гюльбібі, і він завів дружбу з Ібадом. І за ті кілька днів, проведені разом з ним, він почув сумну розповідь від початку до кінця.

Коли в ташкентській чайхані Шаріф зустрівся з Одіною, він нічого не говорив йому про рідних, покинутих у глухому кишлаку. Він боявся за Одіну. Вісті були такі гіркі, що могли вбити Одіну.

Тому Шаріф розповів спочатку про свої митарства й злигодні. Слухаючи розповідь Шаріфа, Одіна здавався вже більш спокійним. І Шаріф обережно під час своєї розповіді поглядав на Одіну, щоб пом'якшити гіркоту правди, якщо це буде потрібно. Але Одіна сидів спокійно.

Шаріф кінчив розповідати. Одіна, не кажучи ні слова, підвівся з місця і побрів до своєї тахти. Постоявши трохи в дивному роздумі, він ліг. Очі в нього закрились. Шаріф подумав, що він заснув. Увійшов Шо-Мірзо з пловом. Він захотів розбудити Одіну, щоб разом пообідати, але, як

він не силкувався, Одіна не відкрив очей: це була глибока непритомність. Тоді Шаріф зрозумів, що Одіна вмирає.

Шо-Мірзо з Шаріфом перенесли Одину разом з постіллю до чайної. Тіло його було легке, як у дитини.

21. ОСТАННЯ ПУТЬ

22 жовтня 1918 року в Ташкенті стояв страшенний холод. Дув різкий північний вітер. Деревастогнали під його поривами, вітер гнав листя пустинними вулицями — жовте листя осені, схоже на сполохану зграю голубів. Над містом повзли низькі важкі хмари. Йшов сніг, який відразу перетворювався на противний осінній дощ. Вулиці були сумовиті.

Люди, які не встигли переодягтися в зимовий одяг, щулились від холоду.

Рвучкі пориви вітру рвали із рук мокрих перехожих парасольки.

Пішоходів ставало все менше й менше. Місто завмирало. Тужливо завив вітер. Сутеніло.

Містом рухалась похоронна процесія. Проста труна, оббита червоною тканиною, рухалась над мокрим бруком. Проводжаючих було мало.

Труна рухалась поволі. Вона нагадувала тяжку ношу. Це була тяжка ноша — ноша горя, журби і нездійснених надій.

Тихо-тихо пропливла ця труна містом. Її опустили в свіжовикопану могилу на кладовищі Шейхантаур.

Скоро виріс невеликий горбок. Замість надмогильної плити, поклали кусок дерну.

Якийсь чоловік запитав:

— Хто він такий був, цей Одіна?

Хтось відповів:

— Одіна був бідняк-таджик. Він був нашим товаришем.

Люди поволі розійшлись.

Зміст

ШКОЛА,

Переклад А. Я. Сенкевича

5

СМЕРТЬ ЛИХВАРЯ.

Переклад А. П. Могили

44

БУХАРСЬКІ КАТИ.

Переклад А. Я. Сенкевича

144

ОДИНА,

АБО ПРИГОДИ

БІДНЯКА-ТАДЖИКА.

Переклад А. П. Могили

190

Садриддин Айни

СМЕРТЬ РОСТОВЩИКА

ПОВЕСТИ

С таджикского

Перевод

А. П. Могили и А. Я. Сенкевича

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор В. М. БУЛАВКО

Художник Г. М. БАГАУТДИНОВ

Художній редактор В. В. МАШКОВ

Технічний редактор Л. І. ІЛЬЧЕНКО

Коректори А. В. КУДРЯВЦЕВА,

Н. І. ПРОХОРЕНКО

ІБ № 672

Здано на виробництво 12.10. 77. Підписано до друку 28.02. 78. Формат 84×90/32. Папір офсетний. Гарнітура літературна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 11,9. Обліково-видавн. арк. 12,188. Тираж 25 000. Замовлення 7—2769.

Ціна 1 крб. 30 коп.

Видавництво «Дніпро»,

252601, Київ МСП, Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ, Довженка, 3.